

HELYI ADOTTSÁGOK – HELYI FEJLESZTÉSEK

Szerkesztette:

Biró A. Zoltán
Sárosi-Blága Ágnes

HELYI ADOTTSÁGOK – HELYI FEJLESZTÉSEK

Szerkesztette:

Bíró A. Zoltán
Sárosi-Blága Ágnes

Státus Kiadó, 2025

ÁTMENETEK

KAM – REGIONÁLIS ÉS ANTROPOLÓGIAI KUTATÁSOK KÖZPONTJA

**A kötet megjelenését a DOMUS Konferencia- és Kiadványtámogatási
Programja tette lehetővé**

© KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja

© Biró A. Zoltán

© Sárosi-Blága Ágnes

© Státus Kiadó

ISBN 978-606-661-010-0

Kiadja a Státus Könyvkiadó

Készült a Státus Nyomdában Madéfalván 2025-ben

www.status.com.ro

office@status.com.ro

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
--------------	---

HELYI FEJLESZTÉS – KIHÍVÁSOK ÉS ADOTTSÁGOK

Bíró A. Zoltán

Helyi fejlesztés vidéki környezetben	13
--	----

Sárosi-Blága Ágnes

Székelyföldi települések mint lokális társadalmak 1989 után: szakmai programok és publikációk	33
--	----

TÉMÁK, TERÜLETEK, LEHETŐSÉGEK

Bíró A. Zoltán, Sárosi-Blága Ágnes, Fülöp-Székely Anita,
Kovács Ottília-Enikő, Néma Judit-Eszter, Szász Mária Magdolna

Adminisztratív státussal nem rendelkező települések helyi közösségként való működésének vizsgálata	59
---	----

Bíró A. Zoltán

Közbirtokosság – helyi fejlesztési modell	84
---	----

Bíró A. Zoltán, Sárosi-Blága Ágnes, Székely Kinga Katalin,
Szász Mária Magdolna, Nagy Menyhárt Szidónia, Kovács Ottília-Enikő

Kreatív vállalkozás – térségi fejlesztési potenciál	106
---	-----

Bíró A. Zoltán, Sárosi-Blága Ágnes, Sarány Orsolya,
Vaszi Emőke, Bagoly Anabella

Tájegység identitás – rurális szemszögből	132
---	-----

Bíró A. Zoltán, Sárosi-Blága Ágnes

Rurális iskolák – választás előtt?	156
---	------------

HELYZETKÉP, TOVÁBBLÉPÉS

Bíró A. Zoltán

Helyi fejlesztés – térségi érdek. Szempontok a helyi fejlesztés székelyföldi gyakorlatának újrapozicionálásához	177
--	------------

Sárosi-Blága Ágnes

Vidékfejlesztés, helyi fejlesztés – továbblépési lehetőségek	201
---	------------

Előszó

A helyi fejlesztésről majdnem mindenkinek a nagy beruházások jutnak eszébe: millió eurós projektek, utak építése/felújítása, víz-, gáz-, szennyvízvezeték hálózatok építése, középületek felújítása stb. Ezek fontosságáról beszél a politika, a közvélemény, a média, sok esetben ez a kulcsa a helyi vezetés közösségi megítélésének vagy újraválasztásának is. Mindezek olyan fontos civilizációs beruházások, amelyek a térségi falvakban hosszú ideig hiányoztak, és amelyek egyáltalán lehetővé teszik azt, hogy rurális térségben is civilizált módon lehessen élni.

Az esetek többségében elmaradt, az 1989 előtti időszakban felhalmozódott civilizációs hiányok pótlásáról van szó. Ezeket a hiánypótló modernizációs beruházásokat azonban félreértés helyi fejlesztésnek nevezni. A települések infrastruktúráját modernizáló beruházások, a korábban felhalmozódott hiányok pótlása szükséges, de korántsem elégséges feltétele annak, hogy rurális térségben az egyes családok anyagi helyzete, megélhetési lehetősége, képzettségi és műveltségi szintje, munkaerőpiaci és társadalmi esélye, illetve versenyképessége javuljon. Csak közvetett módon járulnak hozzá ahhoz is, hogy település léptékben a helyi közösségként való működés (közösségi tudat, formális és informális együttműködési formák, helyi kezdeményezések, helyi identitás, társadalmi részvételi formák stb.) pozitív irányban változzon. A település infrastruktúrájának fejlesztése nem azonos a helyi közösség fejlesztésével.

Miért fontos ez a különbségtétel?

A székelyföldi tömbmagyar térség rurális településeinek mindennapi „működését” sokféle kisebb-nagyobb helyi társadalmi szerveződés (rokon, szomszédsági, foglalkozási, életkori csoportok vagy hálózatok, tevékenységi és együttműködési formák, közösségi jellegű tudások és magatartási formák sora) határozza meg és tartja életben. Mindezek együttesen teszik olyanná a települést, amilyen, településenként eltérő módon és mértékben. Ezek a helyi társadalmi szerveződések határozzák meg azt, hogy egy falusi település helyi közösség-e (és milyen mértékben az), vagy csupán az ott élők lakóhelye. A helyi közösségeknek erre a működési szintjére az esetek többségében úgy tekintünk, mint ami magától értetődően „van”, amelynek az egyes működési formáira időnként kisebb-nagyobb anyagi támogatással rá lehet erősíteni, de az a tény, hogy ilyen helyi társadalmi szerkezetek létezzenek, az végsősoron legyen „a falu dolga/gondja”. Ha a fiatalok szüreti bált szeretnének szervezni vagy futballcsapatot létrehozni, akkor támogassuk, de ha nem akarnak ilyesmivel foglalkozni,

akkor tudomásul kell venni, hogy ez a falu ilyen és kész. A helyi társadalom fenti értelemben vett mindennapi szerveződésével – kisebb és alkalmi jellegű támogatósoktól eltekintve – az úgynevezett fejlesztéspolitika érdemben nem foglalkozik. Ezeknek a támogatásoknak, a közösségbe (az emberekbe) való beruházásnak a volumene – mind a támogatási összegek, mind pedig a társadalmi érték tekintetében – eltörpül a modernizációs célú beruházások mellett.

A helyi fejlesztés szemléletének és gyakorlatának alacsony mértékű támogatottsága és társadalmi presztízse ebben a térségben kettős vonatkozásban is társadalmi örökség. Régi, a szocialista rendszer előtti társadalom öröksége egyfelől az a gyakorlat és meggyőződés, hogy a helyi közösségként való működés a helyi társadalom dolga. A szocialista modernizáció időszakában kialakult második társadalmi örökség az a tapasztalat és meggyőződés, hogy a modernizációs beruházás az állam (külső szereplő) joga és feladata. Az EU csatlakozás utáni projekt alapú támogatási gyakorlat ezt az utóbbi tapasztalatot és meggyőződést erősíti. A „top-down típusú fejlesztésnek” nevezett beruházási gyakorlat dominanciája ebben a térségben nagyon erős, ami nyilván összefügg azzal a ténnyel, hogy az előző időszak civilizációs lemaradását másként ledolgozni nem lehet. Az utóbbi egy-két évtized európai szemléleti paradigmaváltása, a helyi társadalmi igényekre alapozó, a helyi közösség erősítésére irányuló fejlesztési szemlélet és gyakorlat (bottom-up típusú fejlesztés) ebben a térségben egyre több egyedi kezdeményezésként jelen van, de szakmai ismeretként, stratégiai és szakpolitikai folyamatként érdemben nem nyert teret. A beszédmód szintjén igen (egyre több dolog „helyi”), a szemléletváltás azonban nem csupán kifejezések átvételével jár. A bottom-up típusú helyi fejlesztés nem csupán helyi adottságok, helyi értékek hasznosítását jelenti, hanem a hasznosítás módjának a megváltozását is.

A bottom-up típusú helyi fejlesztés lényege az, hogy a támogatás/támogató nem irányíthatja, nem szervezheti és nem uralhatja (a maga meggyőződése vagy érdeke szerint nem hasznosíthatja) a támogatást, a támogatások kezelésében a patrónus-kliens viszony nem építhető bele. Ezért a bottom-up típusú helyi fejlesztési folyamatokat nem kedveli és nem is nagyon támogatja sem a kormányzati, sem politikai, sem a projektelit többsége (sem országos, sem területi, sem helyi szinten). Nyilván nem arról van szó, hogy nincsenek ebben a térségben olyan anyagi támogatások, amelyek felhasználása a bottom-up modellt követi, de a tapasztalat azt mutatja (egyik szemléletes példa erre a térségi LEADER-ek működése), hogy a források felett rendelkező szereplők explicit vagy indirekt formában a támogatások többségére „rátelepszenek”, azokból közéleti és szimbolikus szinten hasznot húznak (szerep- és legitimitásépítés),

ugyankor a beavatkozás révén a helyi fejlesztések társadalmi funkcióját megváltoztatják. Ez nem feltétlenül negatív jelenség, csupán azt kell kiemelni, hogy az ilyen támogatási programok nem sorolhatók be a bottom-up típusú helyi fejlesztések közé: a tervezés fázisában még bottom-up jellegűnek tűnnek, de társadalmi szerepük a kivitelezés során másként alakul. A tényleges bottom-up típusú helyi fejlesztés ismeretének hiánya (mint térségi szemléleti és gyakorlati lemaradás) azért is fontos, mert ennek a paradigmának az ismerete jelenthetné a továbblépést az egyre inkább előtérbe kerülő újabb paradigmák (neo-endogén típusú helyi fejlesztés, networked development) irányába. A bottom-up típusú helyi fejlesztés szemléletének és gyakorlatának hasznosítása különösen fontos lenne olyan térségi települések esetében, amelyek nem rendelkeznek községközpont státusszal, és amelyeknek a helyi közösségként való működése kutatási tapasztalataink szerint folyamatosan csökken (lásd: Településsors. Székelyföldi települések periferizálódási folyamatai. Szerkesztette: Bíró A.Z., Sárosi-Blága Á. Feljlesztési Intézet, 2023). Mivel a tömbmagyar térség rurális településeinek kétharmada nem községközpont, és közülük nagyon kevés van olyan, amely lakosságszáma, földrajzi helyzete és a helyi elitnek szerepvállalása nyomán hasonlóan tud működni, mint egy községközpont státusszal rendelkező település, a bottom-up típusú helyi fejlesztés programszerű térségi alkalmazása több szempontból is indokolt lehetne.

Jelen összeállításunk elsődleges célja az, hogy felhívjuk a figyelmet a szemléleti és gyakorlati paradigmaváltás szükségességére. Nem a modernizációs célú, hiánypótló civilizációs beruházások dominanciája a probléma, hanem a bottom-up paradigma ismeretének és rendszeres, programszerű alkalmazásának a hiánya. A kötet tanulmányai körvonalazzák a helyi fejlesztés térségi és társadalomtörténeti kontextusát, az ilyen jellegű kezdeményezések rendszerváltás utáni megjelenését. Különböző témakörökben és tevékenységi területeken végzett vizsgálatok alapján kerülnek bemutatásra a helyi fejlesztéshez kapcsolható kezdeményezések és megoldások (községközpont státusszal nem rendelkező települések működése, közbirtokosságok helyi szerepe, kreatív kezdeményezések működése, a tájegység típusú térségi szerveződés mintái, a rurális iskolák működése és újrapozicionálási lehetőségei). A kötet záró fejezete a továbblépés kérdéskörével foglalkozik, ennek keretében ismertetjük a helyi fejlesztés újszerű megközelítésével foglalkozó, térségünk számára hasznos példákat kínáló szakmai irányzatokat.

A szerkesztők

**HELYI FEJLESZTÉS –
KIHÍVÁSOK ÉS ADOTTSÁGOK**

Helyi fejlesztés vidéki környezetben

A székelyföldi térségben évről-évre egyre több olyan top-down és bottom-up típusú lokális vagy kisebb léptékű program indult el, amelyek – főlvállalt célkitűzéseink szerint – a települések egészének életminőségére, közösségi életére kívántak pozitív hatást gyakorolni. A „helyi fejlesztés” megjelölés alá sorolt lokális programok sokfélék. A leggyakrabban idézett programok a települések infrastruktúrájának fejlesztésére irányuló, központi forrásokra alapozó, nagyobb beruházások (úthálózat modernizálása, víz-, gáz-, szennyvíz hálózat építése, középületek modernizálása vagy építése). Szélesebb körű nyilvánosságot kapnak a szimbolikus térhasználatához kapcsolható reprezentatív programok, (helyi ünnepi események), a lokális identitás erősítését célzó rendezvények (falunapok, vásárok, helyspecifikus rendezvények) is. Mindezek mögött pedig a többnyire kisebb méretű, intézményes vagy informális keretben szervezett helyi kezdeményezések sorát találjuk, többféle helyi funkcióval. A helyi fejlesztés fogalma egyfajta általános jelzőként használatos, a térségi szereplők egy része csak a nagyléptékű, nagy összeggel társítható infrastrukturális beruházásokat sorolja ebbe a kategóriába, mások csak a bottom-up jellegű, a helyi lakosságot megmozgató programokat.

Sok példával igazolható empirikus tapasztalat azonban, hogy a nagyléptékű, beruházás jellegű fejlesztési programoknak a pozitív társadalmi hatása mérsékelt jellegű abban az értelemben, hogy csak kismértékben vagy közvetett módon mutatkozik meg olyan területeken, mint az életmód, megélhetés, foglalkoztatás, életszínvonal. A kisebb léptékű, bottom-up típusú programokat a helyi szereplők többnyire a művelődés, a kikapcsolódás fogalmával társítják, ez utóbbiak társadalmi presztízse messze elmarad az infrastrukturális beruházások mellett. **Mindebből az a meglepőnek tűnő következtetés adódik, hogy mindaz, ami helyi fejlesztés címszó alatt történik, az nem a tényleges társadalmi hasznosság szemszögéből kerül véleményezésre, értékelésre, támogatásra.** Ha a helyi szereplők körében érveket gyűjtünk azzal kapcsolatban, hogy miért is vannak ezek a kisebb-nagyobb programok, akkor olyan indoklásokkal, magyarázatokkal találkozunk mint a következők: „Fejlesztünk, mert most van rá pályázati lehetőség...”, „Van helyi beruházás, mert ügyes a polgármester...”, „Kell a nagy program a vezetőség újraválasztásához...”, „Kell ez a

program, mert ez a régi helyi szokás...”, „Azt kell szervezni amit az emberek igényelnek...” „Más településen is van, illik, hogy legyen nálunk is...”és hasonlók. A szakmai (külső) szempontot képviselő fejlesztési szakember szemével nyilván azt lehetne mondani, hogy a helyi programok halmaza átalakítható lehetne célirányos, szakmai szempontokat követő helyi fejlesztési rendszerré is, amelyben az egyes programok egymásra épülnek, erősítik vagy kiegészítik egymást, optimalizálva az anyagi és humán erőforrások hasznosítását. A jelenleg látható gyakorlat azonban sokkal inkább tekinthető érdekek, igények, forráslehetőségek függvényében esetlegesen alakuló, gyakran változó laza sorozatnak, amelyben az egyik program nem kapcsolódik a másikhoz (mindegyik program féltve őrzi saját identitását) és amely ráadásul az egyes programok és a teljes halmaz szintjén is sok tekintetben erőteljesen személyfüggő. Mindezzel együtt (vagy mindennek ellenére) a helyi fejlesztés tág fogalma alá sorolható programok sorozata a térségi településeken működik! Nyilván változó mértékben, városokban jóval több ilyen van, mint a községközpontokban, az utóbbiakban pedig több, mint a községközpont státussal nem rendelkező településeken. A társadalomkutató számára az tűnik kézenfekvőnek, hogy a megértés igényével közeljedjen ehhez a gyakorlathoz. Ez a megközelítés nyilván nem zárja ki annak mérlegelését, hogy mi lehetne jobb, vagy mi működhetne másként. Az ilyen észrevételeket azonban a helyi fejlesztés gyakorlatának mai helyzetét, működési módját ismerve, érdemes kiindulópontnak venni.

Az ebben a témakörben eddig folytatott intézeti kutatásaink két vonatkozásban is a témakör leszűkítésére törekedtek. Elemzéseink csak a térség rurális településeire vonatkoznak és – egy további szűkítés eredményeként – elsősorban a bottom-up típusú helyi fejlesztési gyakorlatra. Ennek elsődleges oka nyilván az Intézet kutatási gyakorlatában keresendő, amely – más témakörök esetében is, a kulturális antropológiai alapállásból következően – elsősorban a helyi közösségek mindennapi életének vizsgálatára irányul. A térségi városi közösségek működése részben más jellegű mint a térségi rurális közösségeké, elemzésük külön szakmai feladta lehet. Ugyancsak külön szakmai megközelítést indokol az a kérdés is, hogy a rurális településeken zajló nagyléptékű, top-down típusú beruházási projektek társadalmi befogadása és hatása miként alakul. Ezzel a két témakörrel kutatásaink során csak érintőlegesen foglalkoztunk. A bottom-up típusú helyi fejlesztési programok lokális társadalmi kontextusban való vizsgálata önmagában is összetett, időigényes terepmunkát és elemzést igénylő munka. Jelen bevezető tanulmányban ennek a szakmai megközelítésnek a fontosabb kiindulópontjait vázoljuk fel.

1. Napirenden a helyi fejlesztés témaköre

A helyi fejlesztés témaköre a vizsgált térségben az 1990-es évek végétől folyamatosan és hangsúlyosan napirenden van. Ez több tényezőnek köszönhető, négy összetevőre mindenképpen fel kell hívunk a figyelmet.

- Ebben a térségben az 1989-es romániai politikai-gazdasági változást követően elindult egy olyan többszintű, erőteljes lokális léptékű rehabilitációs folyamat, amely a jóval korábbi időszakok egész sor életvezetési, magatartási, tudásbeli összetevőjét felelevenítette, korábbi formájában rehabilitálta vagy kisebb-nagyobb változtatásokkal újramodellezte. Külön szakmai elemzés tárgya lehet, hogy ezt az alapvetően közösségi jellegű folyamatot milyen értelemben célszerű helyi fejlesztési folyamatként értelmezni és kezelni. Az 1989 utáni lokális rehabilitációs folyamat bőven merített a két világháború közti időszak lokális társadalom működtetési modelljeiből (erre jó példa a közbirtokosságok 1989 utáni újjászervezési és működtetési módja), a kollektivizálási időszak előtti évek gyakorlatából (erre jó példa a földtulajdonhoz, a birtokszerkezethez való viszony, az önellátó családi gazdálkodási modellhez való ragaszkodás gyakorlata), az 1960-as évek helyi szerveződési-művelődési praxisából, a hetvenes és nyolcvanas évek úgynevezett két lábon állási életvezetési modelljéből. Az ebben a komplex és intenzív rehabilitációs időszakban zajló folyamatok egyaránt életre hívtak korábbi egyéni/családi működési modelleket és közösségi jellegű szerveződési-működési mintákat. A rehabilitációs folyamat kialakulásában minden bizonnyal fontos szerepet játszottak az etnikai összetevők is, itt elsősorban azoknak a közösségi jellegű jogfosztásoknak a helyreállítására gondolhatunk, amelyet az 1968-as területi újjászervezés okozott (sok nagy múltú település elveszítette önálló adminisztratív státuszát). De ide sorolható az is, hogy az 1980-as években – néhány rendezvénytípus kivételével – tilos volt falun a művelődési-kulturális élet szervezése, a települések nevét hivatalosan csak az állam nyelvén lehetett használni, a nem községgközpont falvak intézményei megszűntek, a fejlesztések gyakorlatilag a városokra koncentrálódtak. Az 1989-es romániai változások után rurális térségben – s a vizsgált térségben különösen – nagy lendülettel, egyszerre több szinten indult be részint a lokális identitás, részint a korábbi életforma rehabilitációja, s ehhez a máig tartó, meghatározó szerepű folyamathoz a korábbi évtizedek tapasztalata és gyakorlata szolgáltatta a kivitelezési mintákat.

Ha ennek a komplex helyi léptékű rehabilitációs folyamatnak az egyes lépéseit helyi fejlesztési programokként kezeljük (pl. helyi intézmények létrehozása, a település adminisztratív önállóságának visszaállítása, a település korábban ismert ünnepeinek újbóli megszervezése, falunapok megszervezése, közösségi-szimbolikus terek és helyek kialakítása, közösségi-művelődési csoportok létrejötte és működtetése, a faluhatár szimbolikus kijelölése, helyi jelképek kialakítása stb.), akkor azt mondhatjuk, hogy a bottom-up típusú helyi fejlesztési programok egészen az EU előcsatlakozási alapok megjelenéséig gyakorlatilag a korábbi évtizedek modelljeinek hatására alakultak ki.

- A helyi fejlesztés gyakorlata lassú lépésekben, de fokozatosan professzionizálódik és intézményesül. Ez sok tekintetben térségen kívüli tényezők hatása. Az országos fejlesztési forrásokhoz való hozzáférés rendje, valamint az EU léptékű stratégia tervezési ciklusokhoz való igazodás kényszere vezetett ahhoz, hogy ma már menetrendszerűen készülnek az ún. integrált helyi fejlesztési stratégiák, a külső forrásbevonásra alapozó tervek és gyakorlatok egyre nagyobb szerepet kapnak. Bár a térség településein ez a típusú professzionizálódás még nagyon az elején tart és településenként eltérően alakul, a helyi fejlesztéssel kapcsolatos tematizációt (forrásbevonási lehetőségek keresése, tervezés, lobbizás, szervezés, új kezdeményezések születése stb.) folyamatosan előtérben tartja.
- A helyi fejlesztés gyakorlatát napjainkban egy különösnek nevezhető paradoxon jellemzi. Menetrendszerűen készülnek a lokális léptéknél magasabb szintű (országos, fejlesztési régió, megye) stratégiák, ezeknek a lokális fejlesztésekre gyakorolt hatása az esetek többségében minimális. A magasabb szintű fejlesztési tervezés és a helyi fejlesztés között a kapcsolat csupán formális, ami annyit jelent, hogy kapcsolat sincs, a hivatalos helyi fejlesztési dokumentumokba bevesznek minden olyan fejlesztési területet vagy programot, amely a magasabb szintű dokumentumban is szerepel, abban bízva, hogy azokból néhány majd megpályázható lesz. Ennek a gyakorlatnak a célja: törekvés a nagyléptékű infrastrukturális beruházások megszerzésére. A helyi fejlesztés szereplői a kisebb-nagyobb helyi fejlesztési elképzeléseiket és programjaikat nem a felsőbb szintű nagy programhoz kapcsolják, hanem a lokális keretekhez. Ezekhez – ha tudnak – igyekeznek külső forrást is szerezni, de mind a tervezésben, mind pedig a kivitelezésben és az értékelés-

ben „saját utat” követnek. Ez a paradox helyzet a helyi fejlesztés implicit módon való fölértékelődéséhez vezet.

- Az utóbbi években kimutatható egy negyedik tényező hatása is, mely fölértékeli és napirenden tartja a helyi fejlesztést úgy a gyakorlat, mint a tematizáció szintjén. Ez a harmadik tényező a globális hatáshoz kapcsolódik. A vidéki helyek és a kapcsolódó tevékenységek, helyek, értékek, termékek, tudások, programok fokozatos fölértékelődésével van kapcsolatban. Előtérbe kerül a helyi léptékű, endogén adottságokra alapozó, helyi erőforrásokat hasznosító, helyi részvételt is igénylő programok fontossága. A bottom-up programok térnyerése minden bizonnyal összefügg a vidéki térségek, a lokalitások jóval szélesebb körben tapasztalható fölértékelődésével. De összefügg ez a folyamat az olyan változásokkal is, mint a természeti környezet fölértékelődése, az egészséges táplálkozás iránti igény, a kézműves jelleg előtérbe kerülése stb.

2. Miért fontos ebben a térségben a helyi fejlesztés?

A helyi fejlesztés közéleti-szakmai tematizációjának hangsúlyos térségi jelenléte, a helyi fejlesztések egyre növekvő száma, valamint az endogén adottságokra alapozó, bottom-up típusú fejlesztési gyakorlat lassú, de fokozatos erősödése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy nem csupán a számbavétel és leírás szintjén érdemes foglalkozni a helyi fejlesztési programok térségi szerepével, hanem el lehet és el kell indítani a helyi fejlesztési programok társadalmi hasznosulásának vizsgálatát is. A következőkben két olyan tényezőre hívjuk fel a figyelmet, amely indokolja – térségi fejlesztéspolitikai szempontból pedig szorgalmazza is – a programok társadalmi hatásának, eredményességének, társadalmi beágyazottságának, közösségépítő szerepének részletekbe menő elemzését.

a.

Az első tényező azzal kapcsolatos, hogy a helyi fejlesztés térségi folyamatait célszerű a jóval szélesebb körű vidékfejlesztési fordulat szemléleti és módszertani kereteiben is értelmezni, illetve – ahol és amennyiben lehetséges – a botom-up típusú helyi fejlesztési folyamatokat ehhez az átfogóbb kerethez igazítani. A vidékfejlesztési fordulatot a szakirodalom már hosszabb ideje részletekbe menően elemzi és sokféle adaptálható gyakorlat ismerhető meg. Előtérbe kerülnek az endogén gazdaság-

fejlesztési modellek, nagyobb szerepet kapnak a szubsztantív gazdaság jellemzői. A helyek fölértékelődése együtt jár a rurális térségek funkcióváltásával és diverzifikálásával, a helyi erőforrások (gazdasági, társadalmi, szimbolikus tőke) felértékelődésével, a helyi fejlesztés és az identitás építés gyakorlatának összekapcsolódásával, a termékek és a gyakorlatok síkján az egyedi, a sajátos, a kézműves modellek térnyerésével. A témával foglalkozó szakértők természetesen már jó ideje nem a vidékfejlesztési fordulat melletti érvek felsorolására szorítkoznak, hanem szakmai elemzések sorában vizsgálják a vidéki térségek új típusú működési módját, a ruralitás mai jellemzőit.

Van der Ploeg és társai (2000) szerint az új vidékfejlesztési modell nagyon lassan, de ugyanakkor folyamatosan fejlődik Európa vidéki térségeiben. Az új vidékfejlesztési paradigma az elméletben, politikákban, illetve a gyakorlatban is felváltja a top-down típusú modernizációs paradigmát. Ez azt jelenti, hogy a vidékfejlesztés több szintjén új hálózatok, gyakorlatok és identitások jelennek meg. Az első szintet a mezőgazdaság és a társadalom közötti kölcsönhatások képezik. Az európai társadalom gyorsan változó igényeihez igazodva előtérbe kerültek a mezőgazdaság olyan közjavieri, mint a táj és a természet, amelyek nagymértékben meghatározzák a helyi foglalkoztatási gyakorlatot, különösen az elmaradott térségekben. Az új igényeknek való megfelelés érdekében azonban szükség van a zöld területek és a mezőgazdasági rendszer átrendezésére. A vidékfejlesztés második szintje az agrárszektor új fejlődési modelljében azonosítható be. Az 1990-es évek elejéig a hangsúly a termelés növelésén, specializációján és különböző ágazatok iparosításán volt, amelynek következtében lecsökkent a helyi gazdaságok száma és a foglalkoztatás mértéke, illetve megnövekedtek a regionális különbségek. Ezt követően a Közös Agrárpolitika területén végrehajtott reformok célja az volt, hogy csökkentsék a mezőgazdasági szektor függőségét az államtól és bekapcsolják a globális piacba. Ez a mezőgazdálkodás vállalkozói irányba való eltolódását, illetve társadalmi célok előtérbe kerülését eredményezte, ami fejlesztéspolitikai szempontból új fordulatot jelent a vidéki társadalom számára. Ezen a szinten az agrárvállalkozások fontos részei a vidékfejlesztésnek, mert közelíthetik egymáshoz a különböző vidékfejlesztési célokat (Morgan – Marsden – Miele – Morley, 2010). Az új vidékfejlesztési paradigmában éppen ezért a vidéki tevékenységek közötti kohézió létfontosságú stratégiai elem, nem csak a gazdaságok, vállalkozások, hanem az egész vidéki térség szintjén. Harmadik szint az egyéni, háztáji gazdálkodás újfajta holisztikus modellje, amelyben újra értelmeződnek az identitások, stratégiák, sajátos gyakorlatok, összefüggések és a hálózatok. Az új vidékfejlesztési paradigma szerint a modernizáció

és a globális kapitalizmus hatására jelentősen átszerveződtek a társadalmi és a helyi identitások térben és időben egyaránt. A leszármazáson alapuló, munkahelyet és otthont egyaránt képező családi gazdaságokat felváltották a gyorsan fejlődő, mobilis gazdasági vállalkozások. Ebben a struktúrában a gazdasági vállalkozók nem kizárólag családi tulajdonú földön gazdálkodnak, és sajátos módon kapcsolódnak a helyhez és a globális piachoz is (Cheshire – Meurk – Woods, 2013). Ezen a szinten is a családi gazdaságok és a különböző vidéki (mezőgazdasági és nem mezőgazdasági) tevékenységek közötti szinergia a fontos, amely pozitívan befolyásolhatja a térségek fejlődését.

Negyedik szint, amelyen újra kell gondolni a vidéki térségek fejlődését, az új szereplők szintje. A vidékfejlesztésben a koordináció és konfliktuskezelés új formáit kell kialakítani, ugyanis a vidéki térségekben új szereplők jelentek meg, akik versenyeznek a természeti erőforrásokért, mint például a turizmus, természet, vagy a környezetvédelem. Mivel a vidék már nem csak a gazdák kizárólagos tulajdona, az eddigieknél fontosabbá vált a koordináció és a kooperáció. Végül az ötödik a szakpolitikák és intézmények szintje, ugyanis a centralizált vidékfejlesztés helyett előtérbe kerültek a helyi, többszereplős kezdeményezések, amelyeket nem kizárólag a vidékfejlesztési programok határoznak meg (Van der Ploeg és társai, 2000).

A „new rural paradigm” szemlélete és formálódó módszertana hatást gyakorol a fejlesztéspolitikai gyakorlatra is. A beruházások kapcsán már a beruházás pénzben kifejezhető értéke, a technológiai színvonal és a várható gazdasági eredményessége mellett egyre nagyobb szerepet kap az is, hogy milyen és mennyi munkaerőt köt le, milyen módon illeszkedik a szóban forgó társadalmi-természeti környezetbe, mennyire és milyen módon érvényesíti a társadalmi inklúzió szempontjait. Szerepet kapnak a szubsztantív gazdaság jellemzői, a nem agrárjellegű rurális tevékenységek, a szociális és szolidáris gazdaság modelljei. A növekedésre, technikai innovációra, gazdasági hatékonyságra alapozott fejlődési irány mellett megjelent egy új fejlődési irány, amely a környezeti fenntarthatóságot, a társadalmi befogadást és az egyénre szabott szolgáltatásokat is fontosnak tartja. Ez az új fejlődési irány új lehetőséget jelent a modernizációból kimaradó térségek számára. Azok a térségek képesek részt venni a versenyben, amelyek rendelkeznek erőforrásokkal, képesek azok felismerésére, a tudásgenerálásra, a hálózatosodásra, illetve a hálózatok révén a globális tevékenységekbe való bekapcsolódásra. A fenntartható fejlődés és a társadalmi részvétel egymást kiegészítő követelményként jelenik meg és az erőforrások hasznosításában a szubsztantív gazdasági modell került előtérbe, amelyben a gazdaság célja a szükségletek kielégítése, a munka természetes létezési mód, a munka végzését a növekedés és

a haszon elérése helyett sokrétű célok ösztönzik, a gazdasági tevékenység társadalmi tevékenységekkel társul, a termelők fogyasztók is, illetve jellemző a közösségi érdek és a közösségi felelősségvállalás előtérbe kerülése. Azok a térségek tudnak bekapcsolódni a szűkös erőforrásokért folytatott versenybe, amelyek sajátos taktikákat, szövetségeket és munkamegosztási modelleket alkalmaznak, figyelembe veszik a környezeti fenntarthatóságot, a társadalmi részvételt, illetve a belső gazdaság sajátosságait (G. Fekete, 2008).

Az új vidékfejlesztési paradigma széleskörű térnyerése arra figyelmeztet, hogy a periférikus, félperiférikus vidéki térségekben – és a vizsgált térség is beleilleszthető a második kategóriába – akkor is foglalkozzunk a helyi fejlesztési programok sikerességének, társadalmi szerepének, társadalmi beágyazottságának a kérdéskörével, amikor az ilyen jellegű programok még csak pontszerűen, esetenként nagyon változó módon, vagy éppen innovatív kezdeményezések formájában kísérleti jelleggel indulnak. Az ilyen jellegű elemzések hozzásegíthetik a térségi fejlesztési gyakorlat szereplőit ahhoz, hogy az endogén adottságokra alapozó, bottom-up típusú programok vonatkozásában kialakuljanak a szakszerű tervezés és programmenedzsment szemléleti és módszertani alapjai.

b.

A második érv, amely a helyi fejlesztési programok sikerességének szakmai elemzése mellett felhozható alapvetően **térségi vonatkozású tényező**. A térségi kutatások, a terepmunka tapasztalatai alapján azt lehet mondani, hogy **ezt a térséget több tényező alkalmassá teszi az endogén adottságokra alapozó, bottom-up típusú fejlesztési paradigma programszerű kifejtésére és működtetésére**. Sok olyan lokális jellegű erőforrás van a térségben – a természeti-környezeti tényezőktől a kulturális mintáig, az identitásépítési praxisok sokféle formájától a népi hagyományokig és az épített örökségig, a társadalmi részvétel többféle módozatától a közösségi tudásig (common sense) és hálózati együttműködési formákig – amelyek endogén adottságként a helyi fejlesztési folyamatba bevonhatók. A helyi fejlesztés szereplői ma még nem úgy tekintenek erre az endogén fejlesztési „tartalékra”, mint ami egy hosszú távú helyi fejlesztési program alapját képezheti. Ehelyett úgy viszonyulnak hozzá, mint amiből alkalomadtán meríteni lehet, s nem úgy, mint olyan erőforráskészlet, amellyel programszerűen és észszerűen gazdálkodni kell. Mindez alapvetően azért van így, mert a helyi fejlesztés szereplői az endogén adottságokat nem tekintik ugyanúgy erőforrásnak, mint ahogyan a bevont külső erőforrásokat annak

tekintik, nem projektlogika szerint bánnak a helyi erőforrásokkal. Ahhoz, hogy a térség lokális közösségeiben az új vidékfejlesztési paradigma szemlélete és módszertana programszerűen teret nyerhessen, szükség van arra, hogy a helyi fejlesztési programok a társadalmi hasznosulás szemszögéből is mérlegelésre, elemzésre kerüljenek, s ennek nyomán fokozatosan kialakuljon az a tervezési gyakorlat, amely a helyi adottságok halmazát az átgondolt és programszerű gazdálkodás mentén hasznosítja.

3. Szakmai kiindulópontok

A bottom-up típusú, rurális környezetben kialakult helyi fejlesztési szemlélet és gyakorlat elemzéséhez, illetve a továbblépéssel kapcsolatos javaslatok megfogalmazásához három kontextuális jellegű térségi adottság figyelembevétele szükségesnek mutatkozik. Ezek közül az első mindenképpen a térség rurális társadalmi szerkezete, még pontosabban a lokális léptékű tagoltság és a lokalitás általános jellegű működési módja. Második fontos térségi tényezőként azt az országos léptékű hivatalos fejlesztéspolitikai szemléletet és gyakorlatot kell figyelembe venni, amely a fejlesztési célú támogatáspolitikai és forráselosztás, az utolsó sorban pedig a jogi-adminisztratív szabályozás révén a lokális léptékű helyi fejlesztési koncepciókat, kezdeményezéseket, gyakorlatokat és értékeléseket valamilyen módon, valamilyen mértékben mindig keretezi. Harmadik térségi tényezőként pedig a bottom-up típusú helyi fejlesztési gyakorlatok eddigi „eredményeivel”, az ezzel kapcsolatos társadalmi rutinokkal és tapasztalatokkal, illetve az ezeket napjainkban is befolyásoló társadalomtörténeti hagyományokkal kell számot vetni. A kötet tanulmányai, illetve a tanulmányokban hivatkozott további intézeti kutatási anyagok többféle formában, részletesen is foglalkoznak ezekkel a kontextuális tényezőkkel, jelen bevezető tanulmány keretében jelzésszerűen foglalkozunk ezek ismertetésével.

a.

A lokális léptékű társadalmi szerveződés egyike annak a három alapvető térségi társadalmi alakzatnak (az önfenntartó családi gazdálkodási modell és a társadalomtörténeti megalapozottságú tájegység identitás szerkezetek mellett) amely a székelyföldi térség rurális társadalmának működését meghatározza (Biró 2020). A lokalitás közösségi jellegű szerveződésének mintái (gazdasági, társadalomszervezési, mentális, szimbolikus struktúrák) a történettudományi, társadalomtörténeti, etnográfiai, kulturális antropológiai szakmai munkák alapján ismertek. Szakmai elemzések sora foglalkozott azoknak a külső/felső (többségében állami) beavatkozásoknak a folyamatával és

hatásával (jellegzetes példa a kollektivizálás, az iparosítás/urbanizáció, az ide kapcsolódó intézeti kutatásokból lásd: Oláh 2004, 2009, Bodó 2004b, 2009, Bíró et al.1994), amelyek különböző ideológiák és érvek alapján a lokális modell lebontására irányultak, vagy annak ellenében hatottak. Újabb kutatások a lokalitás modellnek az 1989 utáni erőteljes rehabilitációs tendenciáit mutatták ki (Bodó – Bíró 2017), illetve arra hívták fel a figyelmet, hogy a lokalitás modell működésében a községközpont település – nem községközpont település mentén erőteljes tagolódási folyamat mutatkozik, a nem községközpont települések esetében a lokális közösségként való működés modellje fokozatosan épül le (Bíró – Sárosi-Blága 2023). A helyi fejlesztés szemszögéből ezek a folyamatok kétféle fontos üzenetet hordoznak. Egyfelől azt, hogy a lokális társadalmi alakzatok (település léptékű és településnél kisebb léptékű szerveződések) olyan térségi adottságok, amelyek létezésével és társadalmi szerepével – akár támogató jellegű adottságként, endogén jellegű fejlesztési potenciálként, akár társadalmi passzivitást vagy ellenállást hordozó tényként jelenik is meg – minden fejlesztéspolitikai elgondolásnak számot kell vetnie. A másik fontos üzenet azzal kapcsolatos, hogy a lokalitás által hordozott endogén fejlesztési potenciál településtípusokként nagyon egyenlőtlen mértékben van jelen, és a nem községközpont településeken – a helyi környezeti, demográfiai, intézményi és humán erőforrás adottságoktól függően – leépülési folyamattal jellemezhető.

b.

A másodikként említett térségi tényező – az országos léptékű hivatalos fejlesztéspolitikai szemlélet és gyakorlat, illetve a kapcsolódó jogi-adminisztratív szabályozás – nem csupán azért fontos, mert többé-kevésbé keretezi a lokális léptékű helyi fejlesztési koncepciókat, kezdeményezéseket, gyakorlatokat és értékeléseket, hanem azért is, mert a helyi fejlesztést meghatározó térségi és helyi szereplők jelentős része (intézményvezetők, politikusok, fejlesztési szakemberek, stratégiakészítők és pályázatírók stb.) csak a nagyobb beruházási összegekkel társított bottom-up típusú programokat (gyakorlat, diskurzus) tekinti a szó szoros értelmében fejlesztésnek, ezekhez viszonyítva minden bottom-up kezdeményezés, program, esemény – kimondva vagy kimondatlanul – mellékes jelenség, alkalmi és eseti jellegű dolog amelyeknek költségvetése csak töredéke a nagy programokénak, kevés kivételtől eltekintve lokális jelentőségű, társadalmi haszna elsősorban abban van, hogy leisure típusú tevékenységeknek kínál teret és az elitszerepek társadalmi reprezentációja számára biztosít keretet. Amennyiben egymás mellé helyezzük az előző pontban ismertetett térségi

társadalmi szerkezetet, valamint működési módját a központosított fejlesztési szemlélettel és gyakorlattal, akkor látható, hogy a kettő között nincsen érdembeli átfedés.

Minden bizonnyal ez a helyzet vezetett ahhoz, hogy csak igen kevés olyan térségi bottom-up kezdeményezésekről tudunk, amelyeket térségi elitek következetesen, programszerűen föl vállaltak, amelyek túlléptek a lokális kereteken és amelyek önállóan működő, a kezdeményező elitek személyétől független és működőképes térségi társadalmi szerkezethez vezettek volna. Kivételként a kistérségi szerveződési folyamat említhető (Biró – Mátéffy – Koszta 2004), illetve néhány újabb, a digitális térben szervezett térségi hálózat.

A hivatalos fejlesztéspolitikai szemlélet és gyakorlat dominanciája több szempontból is kedvezőtlen hatással van a bottom-up típusú helyi fejlesztésre. A burkolt vagy explicit leértékelés már önmagában is negatív hatású. Ennél azonban több következménnyel jár az, hogy a hivatalos fejlesztéspolitika csak az adminisztratív státussal rendelkező települést tekinti jogosultnak a forrásigénylésre. Nem nehéz elképzelni, hogy ez a több települést magukba foglaló (esetenként akár 8-10 települést tömörítő) községek esetében milyen beruházási aránytalanságokat eredményez. Az aránytalanság egyrészt a helyi intézményeknek a községközpontba való koncentrálásából adódik (ez a folyamat 1968-ban kezdődött, ma a kistelepüléseken az iskolák megszüntetése van napirenden), másfelől pedig abból az egyszerű tényből, hogy a beruházások és rendezvénytámogatások értelemszerűen mindig a községközpontban kezdődnek. Mindennek folyománya, hogy – kevés kivételtől eltekintve, ahol a települések között valamiféle paritás alakul ki – a nem községközpont települések fejlesztése nincs napirenden. Tekintettel arra, hogy a tömbmagyar térség településeinek több mint kétharmada ebben a helyzetben van, a hivatalos fejlesztéspolitikai szemlélet és gyakorlat térségi hatásának figyelembe vétele és elemzésének szükségessége aligha igényel bővebb indoklást.

c.

Harmadik térségi tényezőként pedig a bottom-up típusú helyi fejlesztési gyakorlatok eddigi „eredményeivel”, az ezzel kapcsolatos társadalmi rutinokkal és tapasztalatokkal, illetve az ezeket napjainkban is befolyásoló társadalomtörténeti hagyományokkal kell számot vetni.

Ez a helyi fejlesztési gyakorlat tartalmi és formai szempontból rendkívül sokféle, megismerése, szakmai leírása nem egyszerű feladat. Amit azonban a továbbfejlesztési lehetőségek mérlegelése vagy a szakmai koncepciók kialakítása szempontjából ezzel a

gyakorlattal kapcsolatban érdemes hangsúlyozni, az a következő: a helyi fejlesztési kezdeményezések – legyenek akár újabb, kísérleti stádiumban lévők, akár hosszabb ideje bejáratottak – minden esetben olyan mértékű/jellegű lokális társadalmi beágyazottsággal rendelkeznek (megszokások, közösségi tudások, vonatkoztatási keretek, értékek, személyes vagy csoportos érdekek, ideológiák stb.) amely jelentős mértékben korlátozza mind a változást, mind pedig a külső szakmai közreműködést. Mindaz a szakmai tudás, amelyet a bottom-up típusú helyi fejlesztés szakmai megalapozásaként ismerünk vagy ami „community development” címszó alatt szemléletként és módszerként sok országban/térségben elfogadott, az ebből térségi gyakorlatból, mint reflexív tudás teljes mértékben hiányzik. Miközben a tényleges gyakorlat sok tartalmi és módszertani jellegű átfedést mutat. Ez a „tesszük, de nem tudjuk” helyzet azt jelenti, hogy a térség településein helyi fejlesztési gyakorlat – mint a lokális közösség működési módja – létezik, de helyi fejlesztés mint cél, koncepció, program, tudatos intézményesült tevékenység nincsen.

A fentiekben röviden jelzett három térségi tényező együttese azt eredményezni, hogy a vizsgált rurális térségben:

- Top-down és bottom-up típusú helyi fejlesztés egyaránt zajlik, de egyik gyakorlat sem működik a lokális társadalmi szerkezetbe való, társadalmi változást generáló befektetésként.
- A bottom-up típusú helyi fejlesztési gyakorlatoknak (bármennyi legyen is belőlük) a települések (lokális társadalom) szintjén alapvetően struktúra fenntartó, „állagmegőrző” funkciójuk van.

4. Lokálitás és helyi fejlesztés – térségi kutatások

A térségi helyi fejlesztési folyamatok elemzése (ha másként nem, akkor a lokálitás működésének elemzése formájában) Intézetünk kutató munkájában gyakorlatilag folyamatosan jelen volt és jelen van. A kutatások a folyamatosan változó kutatási támogatási források függvényében készültek, ezek tematikája gyakran változott, az egyes kutatások célcsoportja, adatgyűjtési módja, elemzési területe és időtartama rendszerint különböző volt. Az alábbiakban azokat a tématerületeket ismertetjük röviden, amelyekkel kutatócsoportunk következetesen foglalkozott, és amelyek szakmai anyagai (kutatási összefoglalók, adatbázisok, adatlapok, interjúanyagok, esettanulmányok,

egyéb kutatási dokumentációk) kapcsolatban vannak a helyi fejlesztés lokális folyamataival. Az egyedi kiadványok, könyvsorozatok, folyóiratok, kézíratos tanulmányok szakmai összegzésként kezelhetők, az azok háttérét képező adatbázisok és kutatási dokumentációk az intézményi archívum részei.

- A térségi települések helyzetének elemzésére több egymást követő csoportos DOMUS kutatás kínált lehetőséget, ezek szervezésében és lebonyolításában Intézetünk szervezési és szakmai/módszertani szerepet vállalt. A témakörök sorrendben a következők voltak: Önkormányzatok versenyképességnek vizsgálata (2010), A lokális identitás elemzése (2011), A lokális identitás és a turisztikai versenyképesség összefüggésének vizsgálata (2012), Helyi fejlesztés és innováció a székelyföldi térségben (2016), Helyi elitek szerepe a helyi fejlesztésben (2018), Innovatív vállalkozások a térségben (2019), Pedagógus szerepek alakulása rurális térségben (2021). Turizmus és térségi identitás kapcsolata a Székelyföldön (2022) Falusors – székelyföldi kistelepülések belülről nézve (2023) Tájegység identitás – rurális szemszögből (2024). Mindegyik program adatgyűjtési munkájában fontos szerepet kapott a terepmunkára alapozó lokális esettanulmányok készítése és a helyi szereplőkkel készített interjúsorozat. Ezek a programok összesen több mint kétszáz település esetében vezettek személyes részvételen alapuló lokális helyzetfeltáró munkához, ezek a kutatási tapasztalatok több témakörben jelentős mértékben bővítették a térségi települések működésével, a lokális közösségek, formális és informális intézmények, az elitszerepek működésével kapcsolatos ismereteket. A kutatási jelentések alapján készített tanulmányok folyóiratokban és tanulmánykötetekben kerültek publikálásra (Bodó 2019). A DOMUS Program támogatásával szervezett kutatássorozat publikációi képezik jelen kötet törzsanyagát.
- A tájegységek és lokalitások 1989 utáni működésének egyik legfontosabb területe a **szimbolikus térhasználat**hoz kötődik (ünnepek, megemlékezések, rendezvények, emlékmű állítások, névadások, szoborállítások, emléktábla avatások stb.) Ez egyfelől osztársadalmi rehabilitációs folyamat a székelyföldi tömbmagyar térségben, amely az 1989 előtti hatalmi/etnikai korlátozásokra ad választ. Másfelől pedig olyan kulcsfontosságú, döntően lokális jellegű identitásépítési folyamat, amelynek sokféle közösségépítési, közösség működtetési vonatkozása van. Ennek a témának a kutatása az 1989-es rendszerváltást követően folyamatos volt, készült minden településre kiterjedő regiszter, több

mint harminc lokális léptékű esetelemzés, társadalomtörténeti feldolgozás, összegző szaktanulmány, több publikáció is megjelent (Bíró – Oláh 1993, Bodó 1999, 2000, 2004a, 2011, Bodó – Bíró 2017), elkészült a téma kutatását ismertető összefoglaló tanulmánykötet (Bodó 2021). Ez a témakör a lokális közösség működését meghatározó endogén adottságokról és közösségi folyamatokról nyújt nagyon fontos információkat.

- A **kistérségi szerveződések létrejöttének vizsgálata, a helyi fejlesztés intézményrendszerének térségi kialakulása, a fejlesztési gyakorlatok elemzése** a lokális szerkezetek működésének megértéséhez szükséges fontos elemzési terület. Az ebbe a témakörbe tartozó fontosabb kutatási programok témái a következők voltak: a kistérségi egyesületek kialakulásának és működésének elemzése (Bíró – Mátéffy – Koszta 2004), a helytörténet szerepe a helyi fejlesztésben (Bíró – Sárosi-Blága 2015), a helyi fejlesztési gyakorlathoz kapcsolódó elemzések (Bíró – Olosz 2009, Sárosi-Blága – Székely 2016), a bottom-up típusú fejlesztés helyzete és térségi lehetőségei (Bíró – Laczkó-Albert – Sárosi-Blága 2019), a helyi fejlesztési stratégiák készítése során szerzett tereptapasztalatok és felmérések, a LEADER akciócsoportok folyamatban lévő elemzése, a bottom-up típusú helyi fejlesztési gyakorlatok elemzése (Bíró – Gyetvai – Magyar 2015) és mások. Ennek a témakörnek a kutatási eredményei és háttéranyagai közvetlen módon kapcsolódnak a települések periferizálódási trendjeinek elemzéséhez is.
- A térségen kívülre, napjainkban pedig a más országba irányuló **munkamigráció** a térségi települések olyan szerves belső komponense, amelynek meghatározó társadalomtörténeti előzményei, mintázatai vannak, és napjainkban gyakorlatilag minden települést érint. Az ezzel a témával kapcsolatos kutatómunka folyamatos, a kutatói archívumban felhalmozott helyzet-elemzések, interjúanyagok és egyéb dokumentációk a térségi társadalmi folyamatok elemzésének bázisához tartoznak. A helyi fejlesztés témaköre szempontjából a munkamigráció kiemelt fontossággal rendelkezik azon oknál fogva, hogy ebben a periferikus vidéki térségben a munkamigráció során szerzett „erőforrások” (munkatapasztalat, technológiai ismeretek, hazahozott gépek, társadalomismeret stb.) jelentik vélhetően a legfontosabb térségi modernizációs faktort. Ebben a témakörben is számos publikáció készült

(lásd: Oláh 1999a, Bíró – Lőrincz 1999, Bodó 2008), az ebben a témakörben folytatott kutatásokról gyűjteményes kiadvány jelent meg (Bodó 2022).

- A **térségi iskolakutatók** több témában, többféle célcsoportban zajlottak, elsősorban a rurális térség településeire irányultak, és ezek az anyagok hasznos kiindulópontokat, elemzési kereteket kínálnak a lokalitások működéséhez, különösen a helyi leépülési folyamatok értelmezéséhez. A fontosabb elemzési témák a következők voltak: az iskolától/tanulástól való társadalmi „elfordulás” vizsgálata (Bodó 2004), a pedagógusok helyzet-és szerepértelmezéseinek vizsgálata interjúsorozat révén (Túros 2005), a pedagógusok teljes csoportjára kiterjedő kérdőíves adatfelvétel és az ehhez kapcsolódó interjúsorozat (intézeti archivált kutatási anyagok és adatbázisok), az iskolák vezetői körében végzett kérdőíves adatfelvételek, a rurális iskolák újrapozicionálásának feltételeit és lehetőségeit vizsgáló térségi elemzés (Bíró – Sárosi-Blága 2018a), a tanító szerep vizsgálata rurális környezetben és mások.
- A lokalitások újszerű és sajátos jelensége a kisléptékű, társadalmi innovációt hordozó **agrárinnovációs kezdeményezések és vállalkozások** térségi megjelenése, működése. Olyan kezdeményezésekről van szó, amelyek lényeges mértékben eltérnek a térségi településekre korábban és ma is dominánsan jellemző családi léptékű, önfenntartása alapozó holisztikus családi gazdálkodási modelltől. Ennek a különbözőségnek a következtében ambivalens viszony alakul ki az innovatív kezdeményezés és a helyi közösség között, amely a helyi közösségi tudásra, magatartásra, értékrendre is hatást gyakorol, esetenként különböző mértékű és tartalmú társadalmi elhatárolódás, együttműködés illetve a kétféle magatartás kombinációja formájában (Bíró és Sárosi-Blága 2018b, 2020). Ezzel a társadalmi jelenséggel egy évtizede folyamatosan foglalkozunk a csíkszeredai Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvánnyal együttműködésben. A kutatás anyaga 9 kötetben került megjelentetésre. A több mint 100 innovatív kezdeményezést bemutató interjúanyag és a tereptapasztalatokra alapozó elemzés, a kapcsolódó szakértői interjúk sora a lokális közösségi struktúrák mai helyzetének, illetve mai változási folyamatainak értelmezéséhez ad nagyon hasznos támpontokat.
- A **helyi közbirtokosságok társadalmi szerepének elemzésére** csak az utóbbi években került sor, annak ellenére, hogy ennek a formális és informális

működési módokat egyesítő, közösségi vagyongazdálkodást folytató intézményi szerkezetnek talán a legfontosabb a szerepe a lokális közösségek működésének megértésében, a bottom-up típusú helyi fejlesztés újragondolásában (Bíró és Tamás 2021, Bíró – Sárosi-Blága – Tamás 2023). Az ezzel a témakörrel kapcsolatos kutatási anyagok nem mellőzhetők a települések mai periferizálódási trendjeinek elemzésében.

A térségi településkutatásokhoz kapcsolódó, a lokális közösségek mai helyzetének és működésének megértéséhez fontos ismereteket kínáló további szakmai programok és fontosabb publikációk:

- A szocializmus időszakához kapcsolódó társadalomtörténeti elemzések: a kollektívizálás, mint a családi gazdálkodási modellt és a lokális gazdasági struktúrákat felszámoló külső hatalmi beavatkozás elemzése (Bodó 2009, 2004b, Oláh 2009), a lokális elitpályák elemzése, a korábbi időszakok térségi fejlesztéspolitikai beruházásainak a térségre gyakorolt hatása, a szocialista iparfejlesztéssel kapcsolatos elemzések (Bíró et al. 1994).
- MTA kutatóintézeti koordináció és szakmai együttműködés keretében került sor olyan kutatásra, amely minden településre kiterjedően igyekezett számba venni a kulturális-művelődési potenciált.
- Nagymintás és lokális kérdőíves adatfelvételek sorozata a térségi háztartások kutatása téma körében (Laki – Bíró 2001, 2001b; KAM 2004, 2011, 2013).
- A székelyföldi elitek körében végzett, FORESIGHT típusú nagymintás kérdőíves adatfelvétel a térségi elitek körében. A tematikák között meghatározó szerepet kapott a rurális településekre vonatkozó több kérdés csomag.

SZAKIRODALOM

- Bíró A. Z. (2020): Székelyföld – Milyen vidék? *Pro Scientia Ruralis* 1-4: 221-242
- Bíró A. Z. – Bodó J. – Gagy J. – Túros E. (1994): Szocialista urbanizáció a hetvenes-nyolcvanas években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében. *Antropológiai Műhely* 2.(5.) p. 81-94.
- Bíró A. Z. – Gyetvai Á. – Magyar F. 2015 (szerk.): Kreatív fiatalok – innovatív vidék. Sikeres helyi fejlesztési gyakorlatok a Székelyföldön. *Pro Agricultura Hargitae*

- Universitas Alapítvány, Csíkszereda, Státus Kiadó. Új utakon a tehetség-gondozás sorozat 6.
- Biró A.Z. – Koszta Cs. J. –Mátéffy M. (2004): Vidékfejlesztés Hargita megyében. Regionális Képzési Központ, Csíkszereda, Alutus Kiadó.
- Biró, A. Z. – Laczkó-Albert, E. – Sárosi-Blága, Á.(szerk.) (2019): Beruházás és/vagy közösségépítés. A helyi fejlesztés mintázatai Gyergyóremetén. Gyergyóremete helyi önkormányzata, F&F International,
- Biró, A. Z. – Lőrincz, D. J. (eds.) (1999): Szeklerland in Transition. Essays in Cultural Anthropology, Editura Pro Print Miercurea Ciuc,
- Biró A.Z. – Oláh S. (1993): Emlékmű – jelkép – identitás. Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről. Antropológia Műhely 1993. 2. 87-103.
- Biró, A. Z., Olosz, Sz. (szerk.) (2009): Település – Érték – Fejlesztés. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A.Z. – Sárosi-Blága Á. (szerk.) (2015): Társadalomtörténet és helyi fejlesztés. Műhelykonferencia, Szépvíz, 2014.október 17. KAM - Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, „Szépvízért” Egyesület. Státus Kiadó, 2015. Biró A.Z. – Sárosi-Blága Á. (2018a): Rurális iskolák – válaszút előtt? Pro Scientia Ruralis 3-4. 105-147.
- Biró, A. Z. – Sárosi-Blága, Á. (2018b): Beágyazódás vagy marginalizálódás? Szempontok a székelyföldi innovatív agrárvállalkozások vizsgálatához. In: Biró A.Z., Magyar F. (szerk.) Kísérlet vagy modell. Az agrárinnováció, mint székelyföldi fejlesztési paradigma. Csíkszereda: Státus Kiadó, 56-96.
- Biró, A. Z. – Sárosi-Blága, Á. (2020): Embeddedness or Marginalization? Aspects for Analysing the Local Embeddedness of Innovative Agricultural Enterprises in Szeklerland. Acta Universitatis Sapientiae, Social Analyses 10: 77–93.
- (Biró A. Z. – Sárosi-Blága Á. (szerk.) (2023): Településsors. Székelyföldi települések periferizálódási folyamatai. Fejlesztési Intézet. Sepsiszentgyörgy.
- Biró A. Z. – Sárosi-Blága Á. – Tamás L. (2023): Elvárások – adottságok- kihívások. Erdészek, közbirtokossági vezetők a székelyföldi erdőgazdálkodásról. Státus Kiadó, Csíkszereda

- Biró, A. Z. – Tamás, L. (szerk.) (2021): *Közösségi vagyon – Közösségi szerep. Székelyföldi erdőgazdálkodás – szempontok, tények, lehetőségek*. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Bodó, J. (1999): *The Ceremonies of the Private Sphere in the Socialist Period*. In: Biró, A. Z. – Lőrincz, J. D. (eds.), *Szeklerland in Transition. Essays in Cultural Anthropology*. Miercurea-Ciuc: Editura Pro-Print, 37-48.
- Bodó J. (szerk.) (2000): *Miénk a tér. Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Helyzetkönyvek*, Pro-Print Kiadó, Csíkszereda
- Bodó, J. (szerk.) (2004): *ALMA – Access to the labour market*. Alutus Kiadó, Csíkszereda.
- Bodó, J. (2004a): *A formális és az informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana, Budapest: MTA PTI.
- Bodó, J. (2004b): „Így kollektivizáltak minket...” *Kulturálisantropológiai elemzés két székelyföldi településről*. Helyzet Könyvek, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda: Pro-Print Kiadó.
- Bodó J. (2008): *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Scientia Humana, Budapest: MTA PTI.
- Bodó, J. (2009): *Persuasion Techniques and Community Reactions in Corund (the Hungarian Autonomous Region)* In: Iordachi, C. – Dobrinu D. (eds.), *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949-1962.* Budapest, New York: Central European University Press, 355-368.
- Bodó J. (szerk.) (2011): *Szimbolikus térhasználat: ünnepek, jelképek. A Sikeres Székelyföld Szakmai Fórumsorozat kiadványa*, Alutus Kiadó, Csíkszereda – Sepsiszentgyörgy.
- Bodó, J. (szerk.) (2019): *Vidék és társadalom. DOMUS csoportos kutatási programok*. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Bodó, J. (szerk.) (2021): *Szimbolikus térhasználat. Székelyföldi változatok*. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Bodó, J. (szerk.) (2022): *Munkamigráció és életforma a székelyföldi térségben*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Státus Kiadó, Csíkszereda.

- Bodó, J. – Bíró, A. Z. (2017): Szimbolikus térhasználat változó szerepben. Replika, 105. 2017. 147-161.
- Cheshire, L. – Meurk, C. – Woods, M. (2013): Decoupling farm, farming and place: Recombinant attachments of globally engaged family farmers. In *Journal of Rural Studies* 30, p. 64-74.
- G. Fekete Éva (2008): A fejlődés és versenyképesség értelmezése kevésbé fejlett térségekben. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, p. 130-152.
- KAM (2004): Székelyföldi háztartásvizsgálat. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Kézirat.
- KAM (2011): Székelyföldi háztartásvizsgálat. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Kézirat.
- KAM (2013): Családok a székelyföldi térségben: identitás, jövőkép, társadalmi beágyazottság. Kézirat.
- Laki, L. – Bíró, A. Z. (2001a): A globalizáció peremén. Kunhegyes térsége és a Csíki-medence az ezredfordulón. *Európa Tanulmányok* 6., Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Morgan, S.L. – Marsden, T. – Miele, M. – Morley, A. (2010): Agricultural multifunctionality and farmers' entrepreneurial skills: A study of Tuscan and Welsh Farmers. In *Journal of Rural Studies* 26, p. 116-129.
- Oláh, S. (1999a): An Overview of the Pre-History of Migration in Szeklerland. In: Bíró, A. Z. – Lőrincz, J. D (eds.), *Szeklerland in Transition. Essays in Cultural Anthropology*. Miercurea-Ciuc: Editura Pro-Print, 83-102.
- Oláh S. (2004): Modernizációs törekvések a Székelyföldön, 1940-1944. In: *Nemzet a társadalomban*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 133-150.
- Oláh, S. (2009): Collectivization in the Odorhei District. In: Iordachi, C. – Dobrinicu, D. (eds.), *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949-1962*. Budapest, New York: Central European University Press, 229-249.
- Ploeg, J.D. van der et al. (2000): Rural Development: From practices and Policies towards Theory. In *Sociologia Ruralis*, Vol. 40, Number 4, p. 391-408.

Sárosi-Blága, Á. – Székely, K.K. (szerk.) (2016): Projektek, helyek, innovációk. Háromszéki Kutatási és Fejlesztési Központ, Státus Kiadó, Csíkszereda.

Túros E. (szerk.) (2005): Igény a tanulásra? TérségKönyvek. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

***Önkormányzatok versenyképességnek vizsgálata (2010), Nemzeti identitás – lokális identitás – versenyképesség. Lokális identitások alakulása a Székelyföldi térségben: helyzetkép és fejlesztési lehetőségek MTA Határon Túli Magyar Tudományosságért ***Ösztöndíjprogram. Kutatási jelentés (2011),

***Település – Érték – Versenyképesség. A lokális identitás és a turisztikai versenyképesség összefüggésének vizsgálata. Csoportos DOMUS Program. Kutatási jelentés (2012)

***Helyi fejlesztés és innováció a székelyföldi térségben. Csoportos DOMUS Program. Kutatási jelentés (2016)

***Helyi elitok szerepe a helyi fejlesztésben. Csoportos DOMUS Program. Kutatási jelentés (2018)

***Innovatív vállalkozások a térségben. Csoportos DOMUS Program. Kutatási jelentés (2019)

***Pedagógus szerepek alakulása rurális térségben. Csoportos DOMUS Program. Kutatási jelentés (2021)

***Turizmus és térségi identitás kapcsolata a Székelyföldön. Csoportos DOMUS Program. Kutatási jelentés (2022)

***Falusors – székelyföldi kistelepülések belülről nézve. Csoportos DOMUS Program. Kutatási jelentés (2023)

***Tájegység identitás – rurális szemszögből. Csoportos DOMUS Program. Kutatási jelentés (2024).

Székelyföldi települések mint lokális társadalmak 1989 után: szakmai programok és publikációk ¹

Bevezetés és kontextus

A tanulmány tárgya a székelyföldi térségben lévő települések, mint lokális társadalmak 1989 utáni működésével foglalkozó szakmai programok és publikációk elemzése.

A települések működésének társadalomtörténeti előzményei, valamint az 1989 utáni rehabilitációs folyamatok alapján a lokális léptékű folyamatok a térségi társadalom működésének ma is fontos komponensei, és korántsem véletlen, hogy ehhez a témakörhöz kapcsolatosan szakmai elemzések sora született. A publikációk a kulturális antropológia, a szociológia, a társadalomtörténet, a vidékkutatás szemléleti és módszertani eszköztárát egyaránt használják. Jelen tanulmány célja az összegyűjtött szakmai munkák átfogó értékelése, közös témák, tendenciák és eredmények meghatározása annak érdekében, hogy rálátást biztosítson a székelyföldi településekre, mint lokális társadalmak működésének sajátosságaira, vidékfejlesztési folyamataira és fejlesztési lehetőségeire.

A lokális léptékű szakmai elemzések bemutatását az indokolja, hogy a székelyföldi térségben sajátos, több évszázados társadalomtörténeti fejlődése három meghatározó szerepű tényezőre támaszkodott. Ezek a következők voltak: az önellátó családi szerkezet, a földrajzi tájegységes által meghatározott területi identitás szerkezet és a lokális társadalmi szerkezet. Olyan rurális térségről van szó, amelyben a települések lakosságának nagy többsége magyar, ezek a települések egymás közvetlen közelében vannak és egymás számára referenciakeretet jelentenek, kapcsolódnak egy-egy tájegység identitásszerkezetéhez, és ezek a települések struktúrájában hasonló helyi társadalomtörténeti múlttal és működési modellel jellemezhetők. A hasonló társadalom-

¹ A tanulmány a szerző 2023-ban elnyert Domus Alkotói Ösztöndíj pályázatának keretén belül készült. Első megjelenési helye: Pro Scientia Ruralis 2024.1.125-148.

történeti múlt és működési modell azt jelenti, hogy ezekre a településekre a méretben és működési modellben egymáshoz hasonló/igazodó önfenntartó családi kisgazdaságok voltak jellemzők, a gazdálkodásnak intézményes jellegű helyi közösségi formái alakultak ki (határhasználat, legelőhasználat, erdőgazdálkodás). A beépített környezet és a település tulajdonát képező természeti környezet egységes társadalmi térként működött, a településre a hangsúlyos településtudat és a közösségi tudás működése volt jellemző. A székelyföldi települések lokális léptékű elemzésével foglalkozó történettudományi munkák is kiemelten hangsúlyozzák (Egyed, 1981, 2013, Imreh, 1979, 1983, Szádeczky, 1993/1927, Venczel, 1980, 1988) a „communitas” fontos társadalomstrukturáló szerepét a családi működési modell és a közösségi intézmények, közösségi gazdálkodási formák szoros kapcsolatát. Az etnológiai elemzések pedig ezt a szoros kapcsolatot a kultúra és az életforma (gazdálkodás) dimenziója mentén hangsúlyozzák.

A lokalitás témakörének fontossága kapcsán egy olyan sajátos tényezőre is felkell hívunk a figyelmet, amely egyfelől a vizsgált térség periferikus, vidéki jellegéből, másfelől pedig az etnikai jellegéből fakad és amelynek nyomán a lokalitás problémaköre a társadalom működésének a szintjén rendkívüli módon előtérbe került.

A lokalitásnak a fentiekben jelzett modellje – Appadurai (2001) fogalmával jelölve – kontextusteremtésre képes, ami a lokális léptékű önálló és holisztikus működés sajátos formája. A lokalitás sajátjának tudott és sajátjának érzett fizikai és társadalmi közegként, otthonos helyként működik, amely az adott településhez tartozóknak ontológiai biztonságot Giddens (2000) kínál. A lokalitást – a kontextusteremtő képessége miatt – az olyan átfogóbb struktúrák, mint az állam vagy a nemzet nem szeretik (Anderson, 1983). Az állam és/vagy a nemzet aktorai gyakran arra törekednek, hogy a lokalitás kontextustermelő erejét csökkentsék és a lokalitást kontextusfüggővé tegyék. Ez jelenthet gazdasági vagy szerkezeti jellegű integrációs beavatkozást. A székelyföldi térségre vonatkozóan a magyar államnak az 1918 előtti időszakban valamint az 1940-1944 közti időszakban, a román államnak az 1918-1940, illetve az 1944-től máig tartó időszakban voltak ilyen jellegű támogató vagy átalakító jellegű beavatkozásai. De jelenthet olyan beavatkozást is, amely a térségi népesség etnikai jellegének megváltoztatására irányul. A székelyföldi térséget a XX. század során több olyan jelentős és programszerű külső hatás érte, amelyek támogatás vagy nyílt változtatás hirdető állami beavatkozás formájában a lokalitás kontextusteremtő erejének csökkentésére, egyes esetekben megszüntetésére törekedtek. Ennek jellegzetes példái voltak: az egyéni tulajdon államosítása, a kollektivizálás révén a családi földtulajdon megszüntetése, a

lokális közösségi vagyonformák és gazdálkodási modellek felszámolása, adminisztratív átszervezés révén a települések önállóságának megszüntetése, helyi intézmények megszüntetése, helyi ünnepek és identitáskifejezési módozatok korlátozása, településnév használatának megtiltása, munkaerőpiaci szerkezet megváltoztatása, szerkezeti változást indukáló modernizációs, fejlesztéspolitikai programok és mások.

A térség települései az 1989-es romániai társadalmi változást követő időszakban igyekeztek visszaállítani az egyéni és közösségi életvezetés korábbi lokális társadalmi, gazdasági, kulturális szerkezeteit, cselekvési mintáit, informális intézményi kereteit. Ennek nyomán – a folyamat mind a mai napig tart – a kontextusteremtő képesség és gyakorlat kisebb vagy nagyobb mértékben, településenként eltérő módon rehabilitálódott. Ennek jellegzetes példái: helyi intézmények visszaállítása és újabbak kialakítása, a családi tulajdonok visszaállítása, közösségi vagyonformák visszaállítása és közösségi gazdálkodási modellek újbóli működtetése, helyi ünnepek és szimbólumok visszaállítása és működtetése. A lokális identitáshoz kapcsolódó narratívák megerősödése, lokális határképzési eljárások működtetése és mások.

A fentiekben ismertetett tényezők – társadalomtörténeti előzmények, az 1989 utáni rehabilitációs folyamatok – alapján azt mondhatjuk, hogy a lokális léptékű folyamatok a térségi társadalom működésének ma is fontos komponensei, és korántsem véletlen, hogy ehhez a témakörhöz kapcsoltan szakmai elemzések sora született. A publikációk a kulturális antropológia, a szociológia, a társadalomtörténet, a vidékkutató szemléleti és módszertani eszköztárát egyaránt hasznosítják. Az elemzés első fejezetében rövid, tájékoztató jellegű áttekintést kínálok néhány olyan kulturális antropológiai elemzésről és publikációról, amelyeknek elemzési tárgya nem a lokalitás volt, de a térségi társadalom működési módjából következően az elemzés közegét a lokalitás képezte. A tanulmány második fejezetében részletesebben ismertetem azokat a publikációkat, amelyek kifejezetten a lokális társadalom működésének értelmezésére törekedtek.

Elemzés

1. A lokális társadalom működésére irányuló intézeti kulturális antropológiai elemzések

A KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának közreműködésével készült kulturális antropológiai elemzések interpretatív megközelítésben tárgyalják a lokális társadalmak működésének sajátosságait. A kutatások több témát érintettek: migrációs folyamatok, szimbolikus térfoglalás, román-magyar illetve roma-magyar együttélés, humor.

A munkamigráció egyike a KAM Intézet legrégebbi kutatási programjainak, valamint a székelyföldi térség legfontosabb társadalmi folyamatainak. Bodó (2023) legfrissebb tanulmánykötete az Intézet elmúlt három évtized során készített tanulmányaiból tartalmaz válogatást településekről, helyzetekről, trendekről. Felhívja a figyelmet a folyamat mély társadalmi beágyazottságára és többféle társadalmi szerepére.

A munkamigrációhoz hasonlóan a szimbolikus térhasználat is az Intézet legrégebbi és széles körben ismert kutatási témáihoz tartozik. 2022-ben Bodó Julianna szerkesztésében jelent meg egy gyűjteményes kötet az elmúlt három évtized munkáiról, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy nem csupán székelyföldi jelenség, hogy a fizikai terekben megjelenő szimbolikus tartalmak számának növekedésével párhuzamosan felértékelődik a helyi és térségi identitás. Miközben részt veszünk a globális folyamatokban, egyre erőteljesebben érezzük a nemzeti és a helyi, valamint a regionális terekhez való kötődés iránti igényt. Az emberek tradíciókat keresnek és találnak, újraértékelik a közösségi cselekvési formákat, és a térhez való viszonyban kiemelkednek a szubjektív elemek, egyre növekvő szerepet kapnak a térségi kapcsolathálók. Ez is a lokális társadalmaknak egy sajátos működési módja.

Gagyí József (1996) szerkesztésében jelent meg egy tanulmánykötet a magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról, ami szintén a lokális társadalmak működésének egy sajátos szegmensét leíró elemzéseket tartalmaz.

2. Lokális kutatások

Ez az elemzési fejezet 4 négy témakörben tekinti át a székelyföldi lokális társadalmak működésével foglalkozó szakmai programokat és publikációkat (összesen 29 publikáció): 1. Lokális identitás és rehabilitációs folyamatok. Egy kutatási program és a kapcsolódó publikáció sorolható ehhez a témakörhöz (Bíró et al., 2019a). 2. Szimbolikus térhasználat. Öt publikáció sorolható ide (Bodó, 2021, 2022, 2023, Bodó és Bíró, 2017, 2021). Fejlesztéspolitikai szempontú lokális elemzések. Három Domus csoportos kutatási program és a kapcsolódó publikációk (Bíró et al., 2019 b,c,d) egy agrárinnovációs kutatási programsorozat két kiadványa (Bíró – Magyar, 2017, 2018), illetve további két helyi fejlesztés témájú kiadvány (Bíró – Blága, 2014, szerk. Bíró et al., 2019) és a kapcsolódó tanulmányok sorolhatók ehhez a témakörhöz (Bodó, 2015, Székely, 2015, Gergely, 2015, Ferencz, 2015, Mátéffy – Köllő, 2015, Kelemen, 2015, Demeter, 2015, Silló, 2015, Blága, 2015, Bíró Z., 2015, Bogyor, 2015, Berényi, 2015, Bíró, 2019, Sárosi-Blága, 2019, Laczkó-Albert, 2019) 4. A nem községgközpont

települések periferizálódási folyamata. Ebben a témakörben egy kiadvány készült (Bíró – Sárosi-Blága, 2023).

2.1. Lokális identitás és rehabilitációs folyamatok

A székelyföldi lokális identitás rehabilitációs folyamatokról a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja 2011-ben végzett kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyar Tudományosság Ösztöndíjprogram keretén belül, „Nemzeti identitás – lokális identitás – versenyképesség. Lokális identitások alakulása a Székelyföldi térségben: helyzetkép és fejlesztési lehetőségek” címmel. A kutatási program eredményei egy kutatási jelentésként készült összefoglaló tanulmányban (KAM, 2011) és egy publikált tanulmányban jelentek meg (Bíró et al., 2019a). A kutatási program fő célkitűzése az információgyűjtés volt a lokális léptékű közösségi identitásokról, elsősorban olyan szakmai indokok mentén, mint a helyi fejlesztésben játszott meghatározó szerepe, valamint a magyar nemzeti identáshoz kapcsolódó elemek. A témával foglalkozó kutatók a lokális léptékű struktúrájának a nemzeti identitásszerkezethez való kapcsolódásának folyamatában új módozatokat, magatartásformákat figyeltek meg, így fontosnak tartották a folyamat feltérképezését, és az alapján egy több régióra kiterjedő, tényfeltáró és összehasonlító kutatás szemléletmódszertani alapjainak a kidolgozását. Ennek érdekében lokális léptékű komplex település elemzést végeztek Székelyföld 11 rurális településén a következő elemzési szempontok szerint: 1. Előzmények, történeti megközelítés. 2. Jelenlegi „léltár” és tartalmi elemzések: személyes részvételen alapuló terepmunka révén. 3. Interjúkészítések a meghatározó helyi szereplőkkel. 4. Lokális „versenyképesség” és lokális identitás alakítás összefüggéseinek vizsgálata. 5. Az esetelemzések tapasztalatainak tematikus munkacsoportokban való feldolgozása. 6. Működési modellek körvonalazása. 7. Fejlesztéspolitikai javaslatok és projektvázlatok megfogalmazása. 8. A témához kapcsolódó szakmai megbeszélések szervezése.

A kutatási program szakmai eredményei közé sorolható a helyzetfeltárás és az eredmények összegzése mellett két javaslatcsomag. Az egyik arra vonatkozóan készült, hogy miként lehet az egyetemi képzésbe bekapcsolni a lokális identitás jelenségkörének kutatását, valamint a szóban forgó program tapasztalatait. A másik javaslatcsomag olyan székelyföldi intézményi szereplők számára készült (önkormányzatok vezetői, a helyi fejlesztésben érintett intézmények és szakmai szereplők, a téma társadalmasításában szerepet vállalni tudó médiák) amelyek közvetett vagy közvetlen módon szerepet tudnak vállalni a lokális identitással kapcsolatos kutatások fejlesztéspolitikai haszno-

sításában. A kutatók ezt két szempontból tartották fontosnak. Egyrészt a lokális identitás szerkezetek megerősítésének módszertanai, programlehetőségei, másrészt pedig a székelyföldi léptékű szinergiák megteremtésére, erősítésére irányuló javaslatok és fejlesztéspolitikai lépések miatt.

A kutatási program eredményeiről megjelent publikációból (Biró et al., 2019a) fontosnak tartom kiemelni a szakmai értelmezéseket. A hivatkozott szerzők 11 székelyföldi rurális település esetének tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutottak, hogy majdnem minden településre jellemző egy standard modell a lokális identitásépítésében szerepet játszó elemek lehetséges típusairól. Ugyanakkor a kutatási eredmények azt is jelzik, hogy a lokálisidentitásépítés elemcsoportjainak (térelemek, események, termékek stb.) a kombinációja mennyire sokféle és egyedi helyi identitás-szerkezethez vezet. A szerzők a fontosabb szakmai észrevételeiket 5 témakörben ismertetik:

- a lokális identitásépítés mint meghatározó térségi folyamat
- diszkurzív gyakorlat és identitásépítési praxis viszonya
- helyi szereplők
- identitásépítés és/vagy kultuszteremtés
- Identitásépítés és versenyképesség összefüggései

Biró és társai (2019a) szerint a tizenegy településen végzett kutatás egyértelműen megerősíti, hogy a térségben a lokális identitásépítés kiemelkedő társadalmi folyamat. Ez látható az összes településen jelen lévő identitásépítési gyakorlatokban, a sokféle kísérlet és eredmény növekvő számában és diverzitásában, valamint a helyi kezdeményezések társadalmi támogatottságában. Ugyanakkor érdekes paradoxonnak látják, hogy ennek a fontos térségi folyamatnak a létezése és jelentősége nem jelenik meg a közbeszédben, fejlesztéspolitikai diskurzusban vagy a szakmai beszélgetésekben. A térségi szereplők általában a közösségi identitást adottnak tekintik, nem építhető társadalmi termékként, ami gyakorlati következményekkel jár. Ez a szemléleti különbség azonban nem akadályozza meg a helyi közösségeket abban, hogy sajátos módon építsék az identitásukat. A hivatkozott szerzők szerint a kutatást megelőző években számos kísérleti jellegű helyi identitásépítési kezdeményezés született, melyek sok eredményt hoztak. A különböző kezdeményezések összességében a székelyföldi térség meghatározó társadalmi folyamatának tekinthetők az 1989 utáni időszakban. A

hivatkozott szerzők szerint érdemes tovább foglalkozni azzal, hogy hogyan lehet ezt a spontán módon indult és működő társadalmi folyamatot programszerűen erősíteni.

A szerzők a diszkurzív gyakorlat és identitásépítési praxis viszonyáról megállapítják, hogy a vizsgált térségben számos diszkurzív gyakorlat fontosnak tartja a lokális identitások erősítését. Ez megjelenik a fejlesztéspolitikában, intézményi diskurzusokban és térségi elitek véleményeiben is. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy az identitásépítési gyakorlat erős társadalmi szándékot hordoz. Azonban a diszkurzív gyakorlat és az identitásépítési praxis közötti kapcsolat kettős: a kettő nem mindig erősíti egymást. Sokszor fordul elő az, hogy a diszkurzív gyakorlat felpörgeti a helyi szimbolikus eseményeket, de más esetekben elhanyagolja azokat, amelyek fontosak lehetnének az identitásépítése szempontjából.

Ez a kettősség a helyi szereplők szemszögéből természetes jelenség, de fejlesztéspolitikai és versenyképességi szempontból kihasználatlan lehetőségeket rejt. Hasonlóan C. Ray által említett helyzetekhez, ahol fontos helyi értékek nem részei a helyi identitásnak, az értelmezés hiánya megakadályozza a helyi közösség erősítését. A szakértői beavatkozás és az érték helyi identitásba való beillesztése lehet megoldás, hasonlóan az olyan eseményekhez, amelyek a közösség számára fontosak, de jelenleg nem kapnak szerepet a helyi identitásépítésében.

A helyi szereplőkkel kapcsolatban Biró és társai (2019a) megfigyelték, hogy Székelyföldön a lokális identitásépítési folyamatoknak jól azonosítható helyi kulcs-szereplői vannak. Ezek lehetnek hivatalos személyek vagy helyi leaderek, akik valamilyen helyi autoritással rendelkeznek. Az ilyen szereplők hiánya vagy inaktivitása esetén az identitásépítés eredményessége változó. A hivatkozott szerzők szerint a kutatást megelőző néhány évben megfigyelhető a hivatali szereplők (pl. polgármesterek) szerepének növekedése az identitásépítésben, például falutáblák, címerek választása és falunapok szervezése terén. Azonban az identitásépítés "intézményesülése" még kezdetleges. Általánosságban elmondható, hogy bár sokféle kísérlet és eredmény létezik, a lokális identitásépítés továbbra is személyfüggő és efemer folyamat, sok bizonytalansággal. A helyi fejlesztési stratégiákban nem kap külön fejezetet a lokális identitásépítés, ami a benne rejlő kiaknázatlan lehetőségekre hívja fel a figyelmet.

A lokális identitás erősítésére irányuló gyakorlatok a hivatkozott szerzők szerint sok szempontból hasonlíthatók a kultuszteremtés folyamatához. Ennek háttérében az áll, hogy a térségi szereplők próbálnak helyi értékeket rehabilitálni, amelyek kiemelkedő szimbolikus jelentőséggel bírnak a település szemszögéből. Ezek a törekvések gyakran periodikusan ismétlődő, magas érzelmi és ideológiai töltetű, erős legitimitással

rendelkező ceremóniákká alakulnak, amelyek önálló kultuszteremtési kísérletekké vagy sikeres gyakorlatokká válhatnak. Ezen törekvések egy része azonban próbálkozási szinten marad, idővel elhalványul vagy átalakul. Ezt a dinamikát Biró és társai (2019a) szakmai szempontból azért tartják figyelemre méltónak, mert a kultusszá növesztett események gyakran kilépnek a lokális keretből, szélesebb körben értelmeződnek, és ennek eredményeként a helyi szereplők sokszor háttérbe szorulnak, noha büszkéek az eseményre. Így az esemény, bár adott településen történik és sok médiavisszhangot kap, nem teljesen helyi esemény, nem a "helyiek eseménye". Ilyen esetekben gyakran egy nemzeti elem kerül az esemény középpontjába, és a helyi jelleg mellett explicit (nevesített, definiált) kapcsolatot teremt az adott hely és a nemzeti identitás között. Ez szakmai szempontból figyelemre méltó helyzet, mivel általában a lokális és nemzeti identitás kapcsolata rejtettebb (Biró et al., 2019a).

Az identitásépítés és a versenyképesség összefüggéseiről a hivatkozott szerzők megjegyzik, hogy az identitásépítés felszínes bemutatása nem ad választ arra, hogy a térelemek vagy kezdeményezések mennyiben illeszkednek a lokális identitásba. Ennek ellenére fontos megvizsgálni ezeknek a térelemeknek és eseményeknek a valós társadalmi szerepét. Például egy esemény, bár láthatóan fontos, a helyi közösség nem mindig azonosul vele. Ez gyakori, mivel sok település hasonló identitás-erősítő eseményeket szervez a szomszédos példákban merítve, mégsem mindig illeszkedik a helyi igényekhez és adottságokhoz. Az egyértelmű, hogy a társadalmilag elfogadott helyi identitásstruktúra több területen növeli a település versenyképességét. Növelheti a helyi ismertséget, a közösség tagjai közötti kooperációt és támogathatja a helyi kezdeményezéseket. Ezen kívül, ahogyan a vizsgált térségben is tapasztalható, a település versenyképességének növekedése tovább erősíti a helyi identitást. Az identitásépítés és a versenyképesség egymást támogatja, így kölcsönös hatást gyakorolva egymásra (Biró et al., 2019a).

2.2. Szimbolikus térhasználat

A KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja a '90-es évektől kezdődően foglalkozik a szimbolikus térhasználat kutatásával. A 2021-ben megjelent tanulmánykötet (szerk. Bodó Julianna) összefoglalja a témával kapcsolatos, három évtized alatt készült szakmai munkákat. A kiadvány előszavában a szerkesztő felhívja a figyelmet arra, hogy a fizikai terek beélésében a szimbolikus tartalmak megjelenése, a helyi, térségi identitás felértékelődése nem csupán székellyöldi jelenség. A globális folyamatokhoz való kapcsolódással párhuzamosan párhuzamosan megfigyelhető a

nemzethez, a helyi és a regionális terekhez való kapcsolódás igényének felerősödése (Bodó, 2021). Az idézett tanulmánykötetből fontosnak tartom kiemelni Bodó és Bíró (2021) tanulmányát a szimbolikus térhasználat változó szerepéről. A tanulmány célja megvizsgálni, hogy a székelyföldi térségben az elmúlt két és fél évtizedben miként alakult a szimbolikus térhasználat társadalmi gyakorlata és társadalmi szerepe. Három szakaszt különítenek el és jellemeznek: 1. A rendszerváltás utáni időszak első szakasza: kitörés és rehabilitáció. 2. Második szakasz: terjeszkedés, új szimbolikus helyek és események létrehozása. 3. Harmadik szakasz: integrálódás és individualizáció. Az első és a harmadik szakaszt egymás mellé állítva megállapítják, hogy jelentős változások következtek be az egyéni magatartások mintázataiban: a szerkezeti és diszkurzív keretként működő szimbolikus eseményekben jelentős mértékben megnövekedett az esemény egyéni beélésének a lehetősége és gyakorlata. Tehát az kötelezettségek helyett az önmegvalósítás, a teljesítmény helyett a fogyasztói magatartás és az önmagunkra hivatkozó cselekvésmód. A hivatkozott szerzők szerint ebben a helyzetben a cselekvés lényege nem a közösséghez való igazodás, hanem a saját tapasztalat, az egyéni megélés fontossága.

Ugyancsak a székelyföldi térség szimbolikus térhasználatának változásaival foglalkoznak a további tanulmányok: Bodó és Bíró (2017), Bodó (2022, 2023).

2.3. Fejlesztéspolitikai szempontú lokális elemzések

2.3.1. Önkormányzat kutatás

A KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja 2010-ben végzett kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyar Tudományosság Ösztöndíjprogram keretén belül, „Önkormányzatok versenyképességének vizsgálata a székelyföldi térségben. Szakmai-módszertani előkészítés és Hargita megyei adatfelvételi modul” címmel. A kutatási program eredményei egy kutatási jelentésként készült összefoglaló tanulmányban (KAM, 2010) és egy publikált tanulmányban jelentek meg (Bíró et al., 2019b). A kutatás céljai közé tartozott az intézmények működési gyakorlata alapján feltárni azokat a feltételeket és tennivalókat, amelyek a jelenleginél versenyképesebbé tehetik a helyi közösségeket. A kutatók első lépésben Hargita megyei léptékben indították el az adatfelvételt. Áttekintettek korábbi, a kutatás témájához kapcsolódó elemzéseket (posztszocialista térségekre vonatkozó elemzések), jelezve, hogy hasonló szakmai megközelítésből nagyon kevés van, a téma kezelése az esetek döntő többségében megmaradt az ideológiai állásfoglalás vagy a változásokat

szorgalmazó közéleti-politikai diskurzus szintjén. Az empirikus kutatás keretében első lépésben a Székelyföldre vonatkozó, a témához kapcsolódó adatbázisok és adatszerű hivatalos jelentések elemzésével foglalkoztak (alapvető közszégi statisztikai paraméterek, fejlesztések és kezdeményezések, beruházások). Továbbá kérdőíves adatfelvételt végeztek az önkormányzati vezetők körében, és interjúkat készítettek polgármesterekkel, megyei vezetőkkel és fejlesztéspolitikában jártas szakmai szereplőkkel. Elemezték továbbá az önkormányzatok által működtetett weboldalakokat, valamint az önkormányzatok és egyéb intézményi szereplők által készített/készített PR anyagokat, kiadványokat. Vizsgálták az önkormányzati tematikának a sajtóban való megjelenési módját és mértékét. Részelemzéseket készítettek a témakör több, külön is elemezhető vonatkozásáról (KAM, 2010).

A kutatás zárótanulmányát kisebb módosításokkal közölt publikáció alapján (Bíró et al., 2019b) fontosnak tartom felhívni a figyelmet az összefoglaló értelmezésekre. A hivatkozott szerzők 6 témakörben foglalják össze a kutatási eredményeket:

- pozitív kísérletek
- az emberi tényező központi szerepe
- erőteljes szétfejlődési folyamatok
- új vezetési modell
- decentralizációra való felkészültség állapota
- belső tartalékok feltárásának hiánya
- a versenyképességhez és a fejlesztéspolitikához kapcsolódó narratíva kidolgozatlansága

Ezek közül az alábbiakban részletesebben ismertetem a pozitív kísérletekkel, az emberi tényező központi szerepével, a szétfejlődési folyamatokkal, az új vezetési modellel és a belső tartalékok feltárásának hiányával kapcsolatos szakmai meglátásokat.

Bíró és társai (2019b) a kutatási eredményeik alapján megállapítják, hogy Székelyföldön sok pozitív kísérlet van, majdnem minden önkormányzat és vezető igyekszik olyan fejlesztések irányába lépéseket tenni, amelyek túlmutatnak a kötelező feladatokon, és hozzájárulnak nem csak a saját település, de a székelyföldi térség versenyképességének fokozásához is. Bár ezek a lépések és eredmények nem egy összehangolt székelyföldi stratégia részét képezik, számuk és hatásuk mégis meghatározó, ami reális kiindulópontot képez egy átfogó térségi versenyképességi program kialakításához.

A hivatkozott szerzők a helyi önkormányzatok vizsgálata során arra a következtetésre jutottak, hogy a vezetők személyes tulajdonságainak és az intézményesülés alacsony szintjének kiemelkedő szerepe van a mindennapi működésben. Tehát a hivataltok és települések működése erősen függ a vezető személyétől, aminek egyaránt vannak előnyei és hátrányai. Az alacsony intézményesültség nem feltétlenül jelenti, hogy a választott vezető visszaél hatalmával. Inkább az mutatkozik meg, hogy egyre több feladat csak rá hárul, és nehézséget okoz a mindennapi apró, egyszerű feladatok szervezése a polgármester részvétele nélkül. A pozitív tényezők ellenére hosszútávon mindez nem előnyös a modernizáció és versenyképesség szempontjából (Bíró et al., 2019b).

A szerzők a székelyföldi térség önkormányzatai esetében erős szétfejlődési folyamatokat tapasztalnak a modernizáció és versenyképesség terén, különösen a hivatallal rendelkező és nem rendelkező települések között. Az erős különbségek azt mutatják, hogy a versenyképességet hordozó tényezők vonzzák egymást: a sikeres projektmenedzsment mellett határozott HR politika, következetes kommunikáció, jobban működő weboldal stb. Ennek eredményeként egyes központi települések jelentős fejlődést érnek el, míg mások lefelé irányuló spirálba kerülnek, ahol a hátrányok halmozódnak. Ez a helyzet a hivatkozott szerzők szerint előnyös abban a tekintetben, hogy néhány önkormányzat a versenyképesség útjára lépett, és pozitív példát adhat más településeknek. Azonban nem előnyös a helyzet két szempontból. Egyrésztől azért, mert a sikeres példák követése sok településnek önerőből nem lehetséges. Másrésztől pedig figyelembe kell venni, hogy ha a szétfejlődés trendje folytatódik, akkor ez akadályozhatja a térség egységes fejlesztéspolitikáját és gyakorlatát. A spontán fejlesztéspolitikai "decentralizáció" folyamata veszélyeket hordozhat a térség jövője szempontjából (Bíró et al., 2019b).

Bíró és társai (2019b) szerint az új hatalomtechnikai eljárások, amelyek fokozatosan teret hódítanak a mai európai vezetési gyakorlatban, a vizsgált térségben még nem ismertek. Bár korábban a lokális társadalomban hasonló modelljeik sikeresen működtek, az elmúlt évtizedekben a formális vagy autoriter vezetési modellek domináltak. Jelzik továbbá, hogy a legújabb vidékfejlesztési kutatások szerint a projektalapú megközelítés átalakítja a lokális élitek csoportjait és a csoportok közötti dinamikát, míg a fejlesztéspolitikában a külső szereplők (tanácsadók, pályázatírók, szakértők stb.) egyre nagyobb szerepet játszanak a lokális folyamatokban. A hivatkozott szerzők a kutatás elvégzésének időpontjában azt a meglátást teszik, hogy a következő időszakokban az új helyi hatalmi viszonyok kezelésének megtanulása és alkalmazása

kiemelten fontos lesz a lokális versenyképesség szempontjából, ezért ezen a területen előrehaladásra van szükség (Bíró et al., 2019b).

A modernizáció és versenyképesség növelése szempontjából a hivatkozott szerzők szerint hátrányt jelent, hogy a térség meghatározó szereplői csak a külső erőforrásokra fókuszálnak. Az endogén kapacitások feltárása és kihasználása számukra csak jelentős külső támogatással tűnik megvalósíthatónak. Ez a Centrum-Periféria modellben nevelkedett társadalmi szereplők számára általánosan jellemző szemléleti korlát akadályozza az endogén erőforrások hasznosítását. A jelenlegi helyzetben csak a természeti-turisztikai értékek kapnak figyelmet, amelyek beruházásokat vonzására alkalmasak. A kulturális értékek pedig bár elismerést kapnak, a pénzt hozó tényezőnek nem minősülnek. Ez a nézőpont azonban hátrányosan hat a térség versenyképességének kialakítására, mivel erősíti a külső erőforrásoktól való függőség érzését (Bíró et al., 2019b).

2.3.2. Település-Érték (*turizmus*)

A KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja által 2011-ben végzett lokális identitás témájú kutatási program (KAM, 2011, Bíró et al., 2019a) eredményeire alapozva ugyanaz a kutatócsoport 2012-ben azt vizsgálta, hogy a lokális identitás fontos alkotóelemei milyen szerepet játszhatnak a székelyföldi települések versenyképességének erősítésében. A kutatás fókuszába a turisztikai desztináció menedzsment gyakorlata és fejlesztési lehetőségei kerültek, elsősorban azzal a céllal, hogy a szakmai vizsgálat eredményei a székelyföldi fejlesztési folyamatban is használhatók legyenek. A kutatási program eredményeiről készült egy kutatási jelentés (KAM, 2012) és egy publikált tanulmány (Bíró et al., 2019c).

A kutatás zárótanulmányát kisebb módosításokkal közölt publikáció alapján (Bíró et al., 2019c) fontosnak tartom kiemelni a székelyföldi térség lokális léptékű turisztikai és desztináció menedzsmentjében (továbbiakban TDM) alkalmazott eszközök sajátosságait:

- A TDM újszerűségéből adódóan a kutatók ugyan jelentős számú de nem sokféle eszközt azonosítottak. Megállapították, hogy a székelyföldi térségben a TDM munka még nem egy tervezett, rendszeres tevékenység.
- A szakirodalom alapján a statikus eszközök csoportban háromféle típust különböztettek meg: 1. azok a megvásárlásra készített, székelyföldi jelleget hordozó termékek, amelyek már az 1989 előtt működő desztinációk esetében is sikeresek voltak, 2. a külföldi példák alapján elterjedté vált,

panziókat bemutató brosrák. Ilyenek még az önkormányzatok által készített, a településről készített képanyagra alapozó falinaptárak, a helyi monográfiák, a helyi újságok, a faragott falutáblák, a települést bemutató költséges színes albumok, a település bejáratánál elhelyezett óriás székelykapuk és hasonlóak, 3. ritkábbak az egyedi bemutató tárgyak, amelyek csak egy adott településen fordulnak elő, például a településen belül kiképzett források/kutak, a különlegesebb emlékművek, a sajátosan helyi jellegű piktogramok.

- A statikus eszköztárra vonatkozóan a hivatkozott szerzők megállapították, hogy majdnem minden településen ugyanaz az eszköztár látható, majdnem vagy teljesen azonos kivitelezésben, ami jelzi, hogy a TDM eszközök nem helyi igényeken és helyi tervezésen alapulnak, hanem presszúztípusú modellkövetésen.
- A szerzők szerint sok példa van arra, hogy az amit a helyi közösség a helyi identitás fontos elemének tart (helyi történetek, helyi természeti adottságok, a helyi társadalmi múlt elemei, a szimbolikus térhasználat elemei), nem válik kulcsfontosságú TDM eszközzé. Továbbá a dinamikus eszköztárból hiányoznak az informatikai megoldások (display, digitális információs pontok, a település bemutató filmek inkább piaci termék formájában készülnek). A szerzők szerint a megfigyelt hiányosságok visszavezethetők a tudatos TDM tervezés hiányára, a dinamikus eszközök kidolgozásának és alkalmazásának költségigényére, illetve szakmai tudásigényére.

2.3.3. Helyi fejlesztés és innováció

A helyi fejlesztés és innováció a székelyföldi térségben témájú kutatási program 2016-ban valósult meg azzal a célkitűzéssel, hogy elemezze a helyi fejlesztési programok rurális településeken betöltött innovációs szerepét, valamint az innovációs hatást befolyásoló – támogató és akadályozó – feltételeket, tényezőket. A kutatási program szakmai összefoglalója (KAM, 2016) alapján készült tanulmányból (Bíró et al., 2019d) fontosnak tartom vázlatosan jelezni azokat a szakmai megállapításokat, amelyeket a szerzők a helyi fejlesztés székelyföldi kontextusáról tettek:

- A 2000-es évektől kezdődően a székelyföldi térségben jelentős mértékben megnövekedett a helyi fejlesztési programok száma, s ez a tendencia Románia EU csatlakozását követően tovább erősödött. Elindultak az

elsősorban külső forrásokra alapozó infrastrukturális beruházások, amelyeket az alulról szerveződő helyi fejlesztés gyakorlata, a közösségfejlesztés többféle formája egészített ki. Továbbá fontos megemlíteni azokat a helyi fejlesztési kezdeményezéseket, amelyek az 1990-es évek elejétől indultak, döntően lokális léptékű identitás rehabilitációs törekvések keretében.

- A fentiek következményeként a hivatkozott szerzők szerint Székelyföld településeinek nagy részében a helyi fejlesztés többszintű, sokpólusú, sokszereplős társadalmi folyamatként írható le. Továbbá megállapítják, hogy a térségi fejlesztéspolitikai gyakorlatban a 2014-2015-ös évben lezárulni látszik egy periódus. A változás összetevőit a szerzők az új vidékfejlesztési paradigma globális léptékű térnyerésében, az EU vidékfejlesztési és támogatási politikájának tartalmi jellegű változásában, a top-down típusú helyi fejlesztési programok (infrastrukturális beruházások) fokozatos háttérbe szorulásában, valamint a a bottom-up típusú helyi fejlesztési programokkal kapcsolatos lokális és regionális (székelyföldi) elvárások és kezdeményezések fölerősödésében látják.
- A helyi fejlesztés 2016-ban érvényes gyakorlatának ismeretét és számbavételét, a sikeresség modelljeinek és mutatóinak ismeretét a hivatkozott szerzők szükségesnek tartják ahhoz, hogy szakmai javaslatokat tehessenek a térségi fejlesztéspolitika szereplői számára a helyi fejlesztési programok társadalmi hasznosságának, társadalmi beágyazottságának szemléleti és módszertani újratervezéséhez.
- A kutatási program eredményei alapján a kutatás elvégzésének időpontjában aktuális székelyföldi fejlesztéspolitikai gyakorlatról megállapítják az alábbiakat:
 - A helyi fejlesztési gyakorlatban többszintű, sokszereplős, többféle fejlesztési modellt tartalmazó gyakorlat alakult ki. Ezek nagyobb része a helyi életminőségi, lakhatási, civilizációs szint javítását szolgáló, jelentős külső forrásokat igénylő infrastrukturális jellegű beruházások voltak. Ehhez kapcsolhatók a szintén forrásigényes épület felújítási programok (iskolák, művelődési házak stb.).
 - A helyi fejlesztési programok, illetve az ehhez kapcsolódó forrásbevonási gyakorlatok számuk, gyakoriságuk, méretük, típusok,

helyi társadalmi szerepük, külső ismertségük és vonzerejük, fenntarthatóságuk tekintetében településenként nagyon különbözőek.

- Annak ellenére, hogy a helyi fejlesztési programoknak sokféle formája alakult ki, a helyi fejlesztés működőképes, a székelyföldi térség érdekeit hatékonyan szolgáló szakpolitikai és intézményes keretei nem jöttek létre.
- A helyi fejlesztési programok és ehhez kapcsolható szakpolitikai szegmens sokféleségének, efemer jellegének tudható be, hogy a helyi fejlesztési programok szakmai tematizációja – néhány alkalmi elemzéstől, dolgozattól eltekintve – a székelyföldi térségben gyakorlatilag hiányzik. A helyi fejlesztési programok saját kommunikációja nem alakult ki. Ez a jelenség nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a székelyföldi térségben a helyi fejlesztés gyakorlatával kapcsolatos ismeretek a lokalitás keretein belül maradnak.
- A helyi fejlesztési programok sikerességének tematizációját elsősorban a mennyiségi tényezők hangsúlyozása jellemzi. A hivatkozott szerzők a kutatási téma szempontjából ezt a jelenséget azért tartják fontosnak, mert a helyi fejlesztési programoknak ez a típusú mentális és narratív kezelése az innovatív összetevőket háttérbe szorítja.
- A helyi fejlesztési programok egyik – talán legfontosabb szerepe – a közösségi identitás visszaigazolása. Ebből a praxisból hiányzik a változási komponens.
- A helyi fejlesztési programok egy részét a helyi szereplők, a szakértők, a közéleti szereplők sikeresnek tekintik, de a programok működését, társadalmi szerepét (társadalmi beágyazódás, innovatív szerep stb.) illetően hiányoznak az elemzések és az értékelések.

Bíró és társai (2019d) a helyi fejlesztés székelyföldi gyakorlatának ismertetésével a 2016-ban aktuális helyi fejlesztéspolitikai gyakorlatot szándékoztak bemutatni, amely az új vidékfejlesztési paradigma számára, az endogén adottságokra alapozó bottom-up típusú fejlesztés szemlélet és módszertan számára fogadó környezetet képez, s amelyet a helyi fejlesztési gyakorlat változását sürgető vagy támogató kezdeményezések,

programok, illetve a váltás esélyeit mérlegelő szakmai megközelítések fontosnak tartanak.

2.3.4. Agrárinnovációs folyamatok

A csíkszeredai Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány és a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának együttműködésével megvalósuló kutatási programsorozat keretén belül jelen tanulmány témája szempontjából fontosnak tartom megemlíteni a 2017-ben és a 2018-ban készült kiadványokat (Bíró – Magyar, 2017, 2018). Ezeknek a kiadványoknak a fókuszában az agrárium terén kisléptékű kezdeményezések és a kapcsolódó lokális tényezők innovatív szerepének a vizsgálata került előtérbe a székelyföldi modernizáció új és fontos lehetőségei szempontjából. A hivatkozott szerzők a kutatási tapasztalatok alapján rögzítették az agrárinnovációs folyamat meghatározó jellemzőit, megközelítési szempontokat és empirikus anyagot kínáltak az innovatív agrárszereplők sajátos elitscsoportként való értelmezéséhez, illetve ezáltal felhívták a figyelmet arra, hogy ennek a csoportnak a megjelenése és működése jelentős változási/innovációs esélyt hordoz nem csupán az agrárium, hanem a székelyföldi térség egésze számára is. A 2018-as „Kísérlet vagy modell? Az agrárinnováció mint székelyföldi fejlesztési paradigma” című kiadvány és a kapcsolódó kutatás arra irányult, hogy megvizsgálja azokat a feltételeket és tényezőket, amelyeket szükséges figyelembe kell venni ennek az innovációs potenciálnak a székelyföldi léptékű hasznosításához. Az innovatív csoportnak a működési modelljével kapcsolatban a kutatás fókuszában annak a kérdésnek a vizsgálata állt, hogy az innovatív kezdeményezések milyen módon és milyen mértékben vannak beágyazódva a helyi társadalomba, a térségi társadalmi és intézményi szerkezetekbe. A hivatkozott szerzők szerint a különféle beágyazódási szintek ismerete jelentheti a kiindulópontot az olyan gyakorlati jellegű javaslatok és programok megfogalmazásához, amelyek növelni tudják, illetve programszerűvé tehetik az innovatív csoport által hordozott innovációs potenciálnak a térségi léptékű hasznosulását (Bíró – Magyar, 2018).

2.3.5. Helyi fejlesztés

A 2015-ben megjelent „Társadalomtörténet és helyi fejlesztés” című kötet (szerk. Bíró – Blága, 2014) a székelyföldi térségben a társadalom szerveződésének és működésének egyik leghangsúlyosabb elemét, a lokális szerveződést (helyi társadalom, helyi közösség, helyi identitás) belső, endogén adottságként vizsgálja a helyi fejlesztés szempontjából. A kiadvány kiindulópontja az, hogy az új vidékfejlesztési paradigma

értelmében a helyi értékek és adottságok nem csak az emlékezés, a feltárás, az értékörzés szintjén fontosnak, hanem versenyképességi tényezőt is jelentenek. A kötet szerzői szerint ez a megközelítésmód a székelyföldi térségben még kevésbé nyert teret, így fontos célkitűzésnek tartották felhívni a figyelmet arra, hogy a helyi társadalomtörténet nem csak arra lehet alkalmas, hogy vonzóvá tegye a települést, turisztikai célponttá váljon, hanem arra is, hogy erősítse a helyi identitást, a közösségeként való működést, a településhez való kötődést. A kiadvány egy műhelykonferencián elhangzott szakmai prezentációk írásos formáját tartalmazza olyan témákban, mint a szimbolikus térhasználat (Bodó, 2015), helytörténet mint versenyképességi tényező (Székely, 2015), családtörténet mint közösségi erőforrás (Gergely, 2015), a helytörténeti munka szerepe a lokalitás megteremtésében (Ferencz, 2015), településarculati kérdések (Mátéffy – Köllő, 2015), helytörténeti kutatások (Hermann, 2015), honismereti tananyag (Ferencz, 2015), helytörténet idegenvezetői szemszögből (Kelemen, 2015), a helytörténész szerepe (Demeter, 2015), a tárgyak életrajza (Silló, 2015), téralapú identitásépítés (Blága, 2015), kultúragazdaság (Bíró Z., 2015), épített örökség (Bogyor, 2015), székelyföldi kutatási előzmények (Berényi, 2015). Továbbá a kötet tartalmazza még a helyi fejlesztés és lokális identitás témakörben végzett székelyföldi kutatások összefoglalóit, illetve a gyakorlati hasznosítás szempontjából releváns fejlesztéspolitikai javaslatokat megfogalmazó mellékleteket.

A „Beruházás és/vagy közösségépítés. A helyi fejlesztés mintázatai Gyergyóremetén” (szerk. Bíró et al., 2019) című kiadvány fontosnak tartja annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy a székelyföldi térség jelenlegi társadalmi helyzetét, további változási esélyeit milyen mértékben határozza meg az egyes települések, a lokális közösségek működési módja. A kiadvány Gyergyóremete község helyi fejlesztési gyakorlata kapcsán kínál helyzetképet arról, hogy a társadalomismeret, a tervezés, valamint a programok menedzselése miként alakította két évtizeden át a település változását. A kiadvány első szakmai tanulmányában Bíró A. Zoltán (2019) a helyi fejlesztés székelyföldi gyakorlatának újrapozicionálásához szükséges szempontokról ír. A hivatkozott szerző szerint a székelyföldi térségre jellemző helyi fejlesztésnek három típusa van, ami minden településen azonosítható: 1. nagyléptékű, külső forrásra alapozó, jelentős előkészítési és pályázati munka révén indult programok, 2. kis- vagy közepes méretű fejlesztési programok, amelyek támogatója lehet országos intézmény, megyei tanács, helyi közbirtokosság, nagyobb külföldi (több esetben nem magyarországi) adomány, 3. kisebb léptékű, endogén erőforrásokra alapozó, eseti vagy időszakosan ismétlődő programok, amelyek vagy lakossági kezdeményezésre indulnak vagy pedig közvetlenül

tapasztalható lakossági részvételre/igény kielégítésre irányulnak. Bíró (2019) a helyi fejlesztési gyakorlat újrapozicionálása érdekében azt tartaná az első fontos lépésnek, hogy a háromféle típus lokális léptékben és a kifele irányuló megjelenítésben azonos tematizációs keretet és értékelést kapjon.

A kiadvány további fejezetei kutatási anyagok alapján elemzéseket tartalmaznak Gyergyóremete község helyzetéről, erőforrásairól, jövőképéről, munkaerőpiaci sajátosságairól, stratégiai tervezéséről. Továbbá két tanulmány foglalkozik az aktuális helyi fejlesztési programokkal és lehetőségekkel. Sárosi-Blága (2019) helyi kulcsszereplőkkel készített beszélgetések, dokumentumelemzések és helyszíni terepmunka alapján mutat be helyi fejlesztési programokat a következő szempontok szerint: 1. Társadalmi igény, illeszkedés a lokális kontextusba. 2. A lokális struktúrán belüli pozicionálódás, a program fölépítése. 3. Helyi szerepvállalás, külső közreműködés/támogatás. 4. A Program tartalmi bemutatása. 5. Helyi szerep, hatás, jövőbeli funkció.

Laczko-Albert (2019) tanulmánya Gyergyóremete helyi fejlesztési gyakorlata kapcsán tesz kísérletet helyi fejlesztési munka négy szegmensének bemutatására: 1. Helyi adottság vagy igény-együttes. 2. A tervezést-kivitelezést támogató-korlátozó jogi-adminisztratív keretek. 3. Helyi tudás, társadalmi részvétel. 4. Anyagi források elemzése.

2.4. A nem községközpont települések periferizálódási folyamata

A „TELEPÜLÉSSORS. Székelyföldi települések periferizálódási folyamatai” (Bíró – Sárosi-Blága, 2023) című kiadvány témája a székelyföldi, községközpont státusszal nem rendelkező települések helyzete, ezeknek a településeknek az 1989 utáni periferizálódási folyamata. A kutatás eredményei szerint a székelyföldi települések esetében jelentős tagolódási, differenciálódási folyamat figyelhető meg, a nem községközpont és a községközpont települések különböző modell szerint működnek.

A kiadvány szerzői számba vették a szétfejlődést és periferizálódást hordozó folyamatokat, valamint azokat, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben pozitív hatásokat váltottak ki, tehát erősítették a lokális identitást és közösségként való működést.

A szétfejlődést és a periferizálódást hordozó folyamatok röviden összefoglalva az alábbiak:

- Az 1989-es romániai rendszerváltást követően a települések önállósodási törekvései. Ekkor teremtődtek meg a politikai és jogi feltételei annak, hogy helyi népszavazás révén a települések önálló adminisztratív státust (községi

jogkört) nyerjenek. Ezzel a lehetőséggel minden olyan település élt, amely önállóságát az 1968-as országos területi átrendezés szüntette meg külső/felső döntés alapján, és amely települések az önálló adminisztratív jogkör akkori megvonását helyi közösségi sérelemként élték meg. Ez az önállósodási igény jelenleg minden településen más-más stádiumban van, sok település van a községközpont településtől függő helyzetben.

- A fejlesztési és a fenntartási források is a községközpont településekhez kapcsolódnak, amelynek következtében a nem községközpont településeken az intézmények és szolgáltatások fokozatosan leépülnek, a községközpontokban ezzel szemben megerősödnek.
- A lokális intézmények fokozatos leépülése (iskola, orvosi rendelő, gyógyszerár, stb.) nem csupán egy szolgáltatás kiesését jelenti, hanem a lokális társadalom működési szerkezetében egy-egy fontos dimenzió kiiktatódását is. Ez a folyamat trendszerűen gyengíti a lokalitások működését.
- Az 1989 után beindult és dinamikus bottom-up típusú kezdeményezési/szerveződési folyamatnak a fokozatos csökkenése, illetve a kisebb településeken akár a teljes leállása.
- A rurális települések fejlesztésére irányuló „hivatalos” székelyföldi fejlesztéspolitikai szemlélet és gyakorlat elemzése alapján a szerzők megállapították, hogy az trendszerűen támogatja a települések szétfejlődési folyamatát olyan tényezők következtében, mint például a nagy beruházások dominanciája a bottom-up típusú fejlesztésekkel szemben.
- Hiányzik az arculatépítés helyi intézményi háttere, azt eredményezi, hogy a nem községközpont településeken ez a gyakorlat csak részleges, vagy teljes mértékben hiányzik.
- Az intézményes és igényes kultúraterjesztés egyre inkább a nagyobb településekre koncentrálódik, a kisebb települések egyre jobban kiesnek ebből a körből.
- A város-vidék együttműködés hiánya, amely hozzájárul a városok vonáskörzetében lévő települések periferezálódásához.

A közösségépítő, közösségerősítő helyi kezdeményezéseket a szerzők két csoportba sorolták annak függvényében, hogy az ösztönzés, a kezdeményezés a településen kívüli intézményi vagy egyéb szereplőhöz köthető-e (top-down típusú kezdemé-

nyezések) vagy pedig kifejezetten helyi közösségi kezdeményezésnek tekinthetők (bottom-up kezdeményezések). Ilyen értelemben a top-down típusú kezdeményezésekhez sorolták a kistérségi szerveződési kereteket, a „helyi termék” programokat, a szövetkezeti jellegű társulások kialakításának folyamatát, a formális vagy informális intézményi szerveződések létrehozását és működését, a testvértelepülés kapcsolatokat, a Magyar Kormány óvodaépítési, óvodafelújítási programját, a külföldi testvéregyházi kapcsolatok kialakítását és működtetését. Továbbá a Székelyföldi térségben működő médiák szerepvállalását a nem községközpont települések helyzetének, értékeinek, fejlesztési programjainak és rendezvényeinek nyilvános tematizációjában, valamint az önkormányzati fejlesztési társulások létrehozását.

A szerzők szerint a legfontosabb bottom-up típusú kezdeményezések a lokális közösségi események, ünnepek, szerveződések, az egyházi háttérű bottom-up típusú helyi kezdeményezések. Továbbá az ilyen jellegű kezdeményezésekben nagyon fontos szerepe van az egyházközség munkáját szervező, felügyelő, támogató egyháztanácsnak/presbitériumnak, a közösségi vagyona alapozó közösségi gazdálkodás helyi intézményének, a hivatalos civil szerveződésnek. További lokális közösségerősítő, közösségépítő kezdeményezéseknek tekinthetők az egyéni innovatív agrárkezdeményezések, valamint a lokalitással kapcsolatos helyi digitalizációs kezdeményezések.

Konklúzió

A székelyföldi térségben lévő települések, mint lokális társadalmak 1989 utáni működésének elemzéséhez kapcsolódó szakirodalmak áttekintésével a tanulmány egy összefoglalást és rendezést nyújt azokról a közös témákról, és kutatási eredményekről, amelyek rálátást biztosítanak a lokalitás szerepére és székelyföldi sajátosságaira.

Az elemzések azt jelzik, hogy lokalitás olyan tényező, amelynek a vizsgált térségben meghatározó szerepe van napjainkban is. A lokalitás fizikai-adminisztratív adottság, emellett társadalmi-gazdasági-kulturális erőforrás, kulturális pattern-ek halmazából álló társadalmi működési modell, nem utolsósorban pedig közösségi tudás és identitás konstrukció, amelyet az adott településhez tartozók teljes egészében településként értelmeznek és fogadnak el, és amelyet mindennapi magatartásaikkal folyamatosan újratermelnek. A lokalitás ebben a térségi társadalomban természeti-társadalmi keret és működési modell is egyszerre, amelynek tárgyi és mentális alkotóelemei kölcsönösen meghatározzák egymást.

Az 1989-es romániai rendszerváltást követően a térségi településeken olyan rehabilitációs kezdeményezések sora jelent meg, amelyek többféle szinten és többféle

formában, nagyon jelentős helyi társadalmi részvétellel a lokális közösségi működési modell visszaállítására irányultak. Ez a rehabilitációs folyamat az öfenntartó családi gazdálkodási modell visszaállításától a közösségi vagyonformák működtetésének újjászervezéséig, a közösségi tudás újbóli fölértékelődésétől a szimbolikus térhasználatig a helyi közösségek működésének gyakorlatilag minden szintjére kiterjedtek. Sok esetben látványos helyi átalakulásokhoz vezettek, más esetekben kísérletek maradtak. Ez a rehabilitációs folyamat a térség kis és nagy településein, a községközpont és a nem községközpont falvakban egyaránt megjelent, és az egyes települések adott-ságaitól függően (településméret, községközpont státusz megléte vagy hiánya, helyi intézmények száma, helyi értékek mennyisége, helyi kezdeményezők szerepvállalásának mértéke, külső anyagi támogatások célja és mennyisége stb.) eltérő módon alakult, menet közben leállt vagy ma is tart.

Irodalomjegyzék

- Anderson, B. (1983): *Imagined Communities*, London.
- Appadurai, A. (2001): A lokalitás teremtése. *Regio* 12. (3) 3–31.
- Biró, A. Z., Lőrincz, D. J. (eds.) (1999): *Szeklerland in Transition. Essays in Cultural Anthropology*, Editura Pro Print Miercurea Ciuc.
- Biró, A.Z., Krézsek, E., Ozsváth-Berényi, H., Aczél, Zs., Biró, Z. Z. (2019a): Nemzeti identitás – lokális identitás – versenyképesség (2011). In: Bodó J. (szerk.) *Vidék és Társadalom. DOMUS csoportos kutatási programok*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Státus Kiadó, Csíkszereda. pp. 39-72.
- Biró A. Z., Sárosi-Blága Á., Székely K. K., Silló Á. (2019b): Helyi elitek szerepe a helyi fejlesztésben. In: Bodó Julianna (szerk.): *Vidék és társadalom. Domus csoportos kutatási programok*. Madéfava, Státus Kiadó, 167-192.
- Biró A. Z., Gergely, O., Székely, K.K., Biró Z. Z. (2019c): Település – Érték – Versenyképesség. Lokális identitás és turisztikai versenyképesség összefüggései a székelyföldi térségben (2012). In: Bodó J. (szerk.) *Vidék és Társadalom. DOMUS csoportos kutatási programok*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Státus Kiadó, Csíkszereda. pp.73-104.

- Biró, A.Z., Ozsváth-Berényi, H., Krézsek, E. (2019d): Önkormányzatok versenyképességének vizsgálata a székelyföldi térségben. Hargita megye (2010). In Bodó Julianna (szerk.): *Vidék és társadalom. Domus csoportos kutatási programok.* Státus Kiadó, Csíkszereda, 9-38 old.
- Biró, A. Z., Magyar, F. eds. (2017): *A generációváltás esélyei. Agrárvállalkozók innovatív szerepe a székelyföldi térségben.* Miercurea-Ciuc: Státus.
- Biró, A.Z., Magyar, F. (szerk.) (2018): *Kísérlet vagy modell? Az agrárinnováció, mint székelyföldi fejlesztési paradigma.* Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró, A. Z., - Blága, Á. (szerk.) (2015): *Társadalomtörténet és helyi fejlesztés. Műhelykonferencia, Szépvíz, október 17.* KAM - Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Szépvízért Egyesület Státus Kiadó.
- Biró, A.Z., Laczkó-Albert, E., Sárosi-Blága, Á. (szerk.) (2019): *Beruházás és/vagy közösségépítés. A helyi fejlesztés mintázatai Gyergyóremetén.* F&F INTERNATIONAL Gyergyószentmiklós.
- Biró, A. Z., Sárosi-Blága, Á. (2023): *TELEPÜLÉSSORS. Székelyföldi települések periferizálódási folyamatai.* Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Bodó, J. (1999): The Ceremonies of the Private Sphere in the Socialist Period. In: Biró, A. Z. – Lőrincz, J. D. (eds.), *Szeklerland in Transition. Essays in Cultural Anthropology.* Miercurea-Ciuc: Editura Pro-Print, 37-48.
- Bodó, J. (2004a): *A formális és az informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években.* Sciantia Humana, Budapest: MTA PTL.
- Bodó, J. (szerk.) (2000): *Miénk a tér. Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban.* Helyzet könyvek, Csíkszereda: Pro-Print Kiadó.
- Bodó, J. (2021): *Szimbolikus térhasználat. Székelyföldi változatok.* Átmenetek sorozat, Státus Kiadó, Csíkszereda, pp. 377
- Bodó, J. (2022): Az informális gyakorlatok szerepe a székelyföldi szimbolikus térhasználatban. *Korunk* 33. évf. 10. sz., 24-36.
- Bodó, J. (2023): *Migráció és életforma a székelyföldi térségben.* Átmenetek sorozat. Státus Kiadó, Csíkszereda.

- Bodó, J. (2023): Szórakozni muszáj. Ünnepek és szórakozás összefüggései a változó időben. *Korunk* 2023/7.
- Bodó, J., Biró, A. Z. (2017): Szimbolikus térhasználat változó szerepben. *Replika* 105, 147–161. https://replika.hu/system/files/archivum/replika_105-09_bodo_-_biro.pdf
- Bodó, J., Biró, A. Z. (2021): Szimbolikus térfoglalási eljárások. In Bodó Julianna (szerk.) *Szimbolikus térhasználat. Székelyföldi változatok*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Átmenetek sorozat, Státus Kiadó, Csíkszereda. 13-38 old.
- Egyed, Á. (1981): *Falu város civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848-1914*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Egyed, Á. (2013): *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1989-ig*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Gagyí, J. (szerk.) (1996): *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Giddens, A. (2000): *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Imreh, I. (1983): *A törvényhozó székely falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Imreh, I. (1979): *Erdélyi hétköznapiak. Társadalom-és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus korszakából*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Szádeczky, K.L. (1993/1927): *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest.
- Venczel, J. (1988): *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Venczel, J. (1980): *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

TÉMÁK, TERÜLETEK, LEHETŐSÉGEK

**Biró A. Zoltán, Sárosi-Blága Ágnes, Fülöp-Székely Anita,
Kovács Ottília-Enikő, Néma Judit-Eszter, Szász Mária Magdolna**

Adminisztratív státussal nem rendelkező települések helyi közösségként való működésének vizsgálta¹

A tanulmány az adminisztratív státusszal nem rendelkező települések körében folytatott egyéves csoportos DOMUS kutatási program szakmai eredményeit ismerteti. A 2023-as évben szervezett kutatási program a saját adminisztratív jogkörrel nem rendelkező székelyföldi települések vizsgálatára irányult. A program keretében vizsgált tömbmagyar térségben 269 olyan rurális település van, amelynek lakossága magyar vagy magyar többségű, és amely nem rendelkezik községközpont státusszal, nincsen saját önkormányzata, ezért adminisztratív szempontból egy közeli nagyobb településnek van alárendelve. A Kutatócsoport azt vizsgálta, hogy ezek a falvak milyen formában, milyen mértékben működnek még helyi közösségként, mennyire jellemző a térségi településekre hagyományosan jellemző közösségi tudás megléte, miben áll ennek a közösségi tudásnak a mai funkciója, mennyire erős és milyen módon fejt ki hatását a lokális identitás, milyen formális és informális helyi szervezeti keretek, kezdeményezések működnek még, milyen helyi események szerveződnek. Ennek a településcsoportnak a helyzete különösen fontossá teszi a helyi fejlesztéssel kapcsolatos szakmai megközelítések napirendre vételét. Ez a kutatási program a térségminden hasonló településére kiterjedő korábbi adatgyűjtési munka (Biró – Sárosi-Blága 2023) folytatásának tekinthető.

A községközpont státussal nem rendelkező településeken az 1968-as romániai településbesorolási törvényt követően fokozatosan épültek le a helyi hivatalos intéz-

¹ A tanulmány a 2023 folyamán lezajlott csoportos DOMUS Kutatási Program (**Falusors – székelyföldi kistelepülések belülről nézve**) Zárótanulmánya alapján készült. Jelen tanulmány teljes szövege a Pro Scientia Ruralis folyóiratban olvasható (2023.2. 133-163). A kutatás teljes dokumentációja a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja adattárában érhető el.

ményi keretek és helyi szolgáltatások (iskola, művelődési ház, orvosi rendelő, gyógyszertár, posta, kereskedelmi egységek és mások), elindult a lakosság elvándorlása, következésképpen fokozatosan csökkent a térségi településekre hagyományosan jellemző helyi informális közösségi szerveződések és események száma, illetve helyi társadalom működtető szerepe. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy ezek a települések az 1968-as romániai központi átszervezést követően fokozatosan kimaradtak a település fejlesztés célzó beruházásokból és modernizációs programokból (közműhálózat fejlesztése, középületek felújítása vagy építése, gazdasági egységek telepítése vagy fejlesztése és mások). A nem községközpont települések helyzetével kapcsolatos közbeszédben – de a szakmai megközelítésekben is – az esetek többségében ma is elsősorban a demográfiai fogyás témaköre jelenik meg, illetve az alkalmi jelleggel előforduló, pozitív tartalmú rendezvények/események. Ezzel szemben a fokozatos periferezálódási folyamatba belekerült települések esetében a központi kérdés sokkal inkább az, hogy a szóban forgó települések milyen formában, milyen mértékben működnek még helyi közösségként? Mennyire jellemző a térségi településekre hagyományosan jellemző közösségi tudás megléte és miben áll annak a mai funkciója? Mennyire erős és milyen módon fejt ki hatását a lokális identitás? Milyen formális és informális helyi szervezeti keretek, kezdeményezések működnek még? Milyen helyi események szerveződnek? Melyek a települések napjainkban tapasztalható befele és kifelé irányuló megjelenítési módozatai?

A térségi nem községközpont települések körében az ebben a tanulmányban ismertetett csoportos DOMUS kutatást megelőzően, a 2021 – 2022-es év folyamán átfogó statisztikai jellegű információ- és adatgyűjtést és helyszíni terepmunkát szerveztünk, a kutatás eredményeit önálló kiadványban tettük közzé (Biró – Sárosi-Blága 2023). A leépülési folyamatok mennyiségi paraméterei igazolják a több szintű intézményi és szervezeti leépülési folyamatot. A továbblépést illetően szükségesnek mutatkozott olyan elemzés kezdeményezése és elvégzése, amely helyi léptékben, belső szemszögből közelíti meg ezt a jelenséget.

Kutatási programunk célja az volt, hogy a rendelkezésre álló hivatalos és szakmai leírásokból szerezhető adatszerű információkon túlmenően ismereteket szerezzünk olyan témakörökről mint:

- a nem községközpont települések helyi közösségként való működésének keretei
- a helyi közösségként való működés módozatai
- az informális szerveződések gyakorlata

- ezeknek az informális gyakorlatoknak a helyi társadalmi szerepe
- a lokális identitás konstruálásának alkalmai és tartalmai
- a szimbolikus térhasználat formális (hivatalos) és nem hivatalos helyi mintázatai
- a település kifele irányuló pozicionálásával kapcsolatos kezdeményezések és megoldások
- a közösségként való működéssel kapcsolatos helyi interpretációk.

Mindez együttesen arra irányult, hogy megismerjük a periferizálódás folyamatában lévő települések esetében a közösségként való működés napjainkban tapasztalható jellemzőit. Ez a kutatás módszertani szempontból feltáró jellegű szakmai munka volt, amely megalapozhat egy sokkal szélesebb körű térségi kutatást ebben a témakörben. Tekintettel arra, hogy a nem községi központ települések helyzete a térségben ma nem jelenik meg sem közügyként, sem pedig fejlesztéspolitikai feladatként, a kutatás eredményeivel szeretnénk ráirányítani a térség fejlesztésében érdekelt szakmai, közéleti szereplők, döntéshozók figyelmét ennek a periferizálódási folyamatnak a fontosságára.

A kutatási program keretében 25 nem községi központ településen végeztünk helyszíni terepmunkát, és mélyinterjú formájában adatgyűjtést olyan helyi szereplőkkel, akiknek – nem hivatalos szemszögből! – rálátásuk van az egyes települések működésének belső folyamataira, az elmúlt három évtized helyi kezdeményezéseire, és ismerik a helyi közösség tagjainak a településre vonatkozó interpretációit is. A helyi szereplőkkel készített adatfelvételek tartalmi megtervezésében abból indultunk ki, hogy az interjúalanyoktól olyan közösségi jellegű helyi esemény beszámolóját, ismertetését kérjük, amely a beszélő meggyőződése szerint hasznos a település számára és amelyet a helyiek is fontosnak tartanak. Ez az esemény beszámoló kínált általános jellegű keretet mindazoknak a témáknak a megbeszélésére, amelyek vizsgálatára ebben a kutatásban törekedtünk. Az interjúk leírt anyaga többirányú részelemzésre is lehetőséget kínál, jelen tanulmány szakmai tapasztalataink és elemzéseink összefoglaló jellegű ismertetését tartalmazza. A kutatás szakmai eredményei jó kiindulási alapot kínálnak részletesebb helyi esettanulmányok készítésére és több települést átfogó, komplexebb kutatások számára is. Ugyanakkor lehetőség van arra, hogy a rendelkezésre álló eredmények alapján olyan fejlesztéspolitikai megközelítésekre és módszertani eljárásokra tegyünk javaslatot, amelyek hasznosíthatók lehetnek a települések periferizálódási folyamatainak mérséklésére vagy megfordítására.

Globális folyamatok, szakirodalmi kontextus

A ruralitás témaköre, összefüggésben a vidéki térségek felértékelődésének globális folyamatával (Ray 1998, Van der Ploeg et al. 2000, Murdoch 2000, Shucksmith 2010), az utóbbi 2-3 évtizedben került előtérbe a szakirodalmi és szakpolitikai anyagokban. Fejlesztéspolitikai szempontból a vidéki térségek átalakulásával kapcsolatos megváltozott szemléletet új vidékfejlesztési paradigmának nevezik (OECD 2006, Van der Ploeg et al. 2015, Woods 2007, Almstedt et al. 2014). A változó rurális vidék globális és lokális folyamatait fókuszba helyező szakirodalmi szempontokat a székelyföldi térség kontextusában egy korábbi szakmai kiadványunkban részletesebben tárgyaltuk (Bíró és Sárosi-Blága 2023). Tanulmányunkban, részben erre alapozva, csupán röviden foglalkozunk össze azokat a megközelítéseket, amelyek vidéki jellegű térségek esetében a belső társadalmi folyamatok követése és elemzése mellett a szélesebb körű (globális) folyamatok szakmai értelmezését is fontosnak tartják. Ezen megközelítések közé tartozik a ruralitás szakmai újra értelmezése (Boix et al. 2015), a vidék átalakulásának a korábbi változásoktól eltérő jellege (Thissen et al. 2021) illetve, a belső periferezálódás folyamata (Copus et al. 2017).

A témával foglalkozó szerzők között egyetértés van abban, hogy a vidéki térségek átalakulásának folyamatában egyaránt vannak pozitív és negatív komponensek. A pozitív folyamatok közé sorolható a ruralitás felértékelődése és ezzel párhuzamosan olyan témák előtérbe kerülése, mint a környezeti értékek, az egészséges élelmiszerek iránti igény, a városról falura való költözés. Ezeknek a témáknak a köre egyre inkább bővül és egyre nagyobb szakmai érdeklődésnek örvend. Vidékfejlesztési, fejlesztéspolitikai megközelítésben olyan jelenségekkel van összefüggésben, mint például a ruralitás innovációs lehetőségei és azok kihasználása (Eder 2019, Eder – Tripl 2019), rurális háttérű vállalkozások számának növekedése és ennek fontossága (Mayer 2020, Phills et al. 2008), az endogén adottságokra alapozó fejlesztés szemlélete és gyakorlata (Van der Ploeg – Long 1994, Van der Ploeg et al. 2000, Shucksmith 2010), a vidékkép változása és ennek következményei (Mormont 1987; Kovács 2007).

A vidéki térségek átalakulásának negatív folyamatai között említhető az a tény, hogy sok esetben a vidéki térségek több települése továbbra is nehéz (városokhoz, vagy más településekhez képest nehezebb) helyzetben van, marginalizált. Tehát azt lehet mondani, hogy fokozódnak a települések közti és az egyes településeken belüli tagolódási, polarizálódási folyamatok. Ugyanakkor kedvezőtlen irányú változásnak tekinthető az is, hogy a globális individualizálódási, differenciálódási folyamatok hatása

és felerősödése jelentős mértékben átalakíthatja a lokális közösségek helyi közösségekként való működését.

A továbbiakban olyan szakmai szempontokat jelzünk röviden, amelyek a fentiekben felvázolt megközelítésben, az általunk elemzett térség, illetve a kutatás témája szempontjából, elméleti és módszertani vonatkozásban is segítik a kutatási eredmények értelmezését. Az egyik ilyen szempont a **ruralitás szakmai újraértelmezése** (Boix et al. 2015). Ezzel kapcsolatban fontos kiemelni azt, hogy a rurális kontextus ma már sokkal többet jelent, mint földrajzi hely és lakosságszám. A ruralitás meghatározásakor relevánsak olyan szempontok is, mint a várostól való távolság, elérhető munkalehetőségek, és népsűrűség. A vidéki területek gazdasága általában kevésbé sokszínű, és kevesebb képzett munkaerőt igényel. Rossz tervezés esetén ez stagnáláshoz, munkanélküliséghez és szegénységhez vezethet. Ennek elkerülése vagy mérsékelése érdekében szükséges a ruralitás újradefiniálása, figyelembe véve a vidéki közösségek sajátos jellemzőit, az egyedi értékeket és lehetőségeket. Az infrastrukturális fejlesztések és az információs technológia előrehaladása néhány vidéki területen városias körülményeket teremt, bár ez a várostól való távolságok függvényében változó lehet. Azt is fontos hangsúlyozni, hogy a vidéki területek társadalmilag és kulturálisan már nem teljesen elszigeteltek. A ruralitás újraértelmezése során figyelembe vehetjük továbbá a városról falura költözés jelenségét, amely új városi lakosságot vonzhat és városi hatást gyakorolhat. Egyre több szakértő tekint a vidéki világra az innováció alternatív helyszínéneként. Ezenkívül a helyi foglalkozási készségek, például a földművelés és a helyi hagyományok, az elmúlt években ismét hangsúlyosabbak lettek. Egy másik fontos tényező, amit a ruralitás szakmai újraértelmezése magába foglal az, hogy a vidéki területeken szorosabb közösségi kapcsolatok és szolidaritás jellemzőek, míg a városokban inkább távolabb állnak egymástól az emberek. A vidéki területeken az informális közösségi döntéshozatalt és az önfenntartást értékelik, míg a városokban szakértőkre támaszkodnak. A hagyományos értékek, mint a kemény munka és a takarékoság, a vidéken továbbra is népszerűek. A "vidéki kultúra" az eszmék, érzések és értékek mintázatait jelenti, amelyek hatással vannak az egyének identitására, és befolyásolják a tanulást és a tanulási környezetet. Ennek megfelelően a rurális területeken a tanulás térbeli és kulturális kontextusa újszerű értelmezést igényel.

Egy másik szakirodalmi megközelítés, amely elméleti és módszertani vonatkozásban is segíti a kutatási eredményeink értelmezését, a **vidék átalakulásának a korábbi változásoktól eltérő jellege** (Thissen et al. 2021). Ezzel kapcsolatban fontosnak tartjuk kiemelni azt, hogy rurális települések esetében olyan változási folyamatok indultak be, amelyek működési modelljeiket és eredményeiket tekintve eltérnek a

korábban jellemző változási folyamatoktól (Woods, 2007; McCarthy, 2008, Thissen et al. 2021). A modernizáció címszó alatt, szakpolitikai és fejlesztéspolitikai értelemben a szakértők ezt többnyire pozitív folyamatként értelmezik, de amennyiben közelebbről vizsgáljuk a változási folyamatok helyi közösségekre gyakorolt hatását, számos negatív tényezőt is fontos megemlíteni. A korábbi időszakra jellemző változási folyamatok helyett (mellett) – lakosság csökkenése, elöregedés, infrastrukturális beruházások, falukép változása, városról falura költözés jelensége – más jellegű változási folyamatokat figyelhetünk meg (Koolhaas, 2017). Ilyenek a többnyire a statisztikai mutatók szintjén nem látszó folyamatok, a fokozódó differenciálódások az életvezetési modellekben, illetve az azokhoz kapcsolódó értékekben, tudásokban, ideológiákban, magatartásokban. A szakértők szerint a mai változási folyamat nem csak közösség/lokális léptékű, a belső differenciálódási folyamat a nagy népességgel rendelkező, erős közösségként működő településeken is jelentkezik/jelentkezhet, és összefüggésben van a globalizációs és az urbanizációhoz kapcsolható hatásokkal (a térbeli mobilitás megnövekedése és a virtuális tér nagyon gazdag információkínáló, aminek a hatása minden családot és személyt elér) (Tordoir et al., 2015).

A harmadik szakirodalmi szempont, amit a kutatási eredményeink értelmezésében fontosnak tartottunk, a **belső perifériák** kialakulására való figyelés, a periferialódás új formái (Copus et al. 2017). Ezzel kapcsolatban fontosnak tartjuk kiemelni azt, hogy az urbanizáció új hullámának eredményeként növekedtek a területi egyenlőtlenségek a központi és periférikus régiók, a gazdag és szegény falvak, valamint a falvakon belüli különböző mobilitási szintekkel rendelkező emberek között. A vidék és város közötti különbségek már nem csak földrajzi jellemzők határozzák meg, hanem az urbanizált emberek tapasztalatain és észlelésén alapuló szociokulturális konstrukciók is. A belső perifériák kevésbé vizsgált vidéki területek és kialakulásuk folyamata kevésbé ismert. Az ilyen területekre vonatkozó politikai beavatkozás példái is kevésbé gyakoriak. Az információs és kommunikációs technológiák fejlődésével a tér és távolság fogalma jelentősen átalakult. A társadalmi-gazdasági és politikai kapcsolatok hiányát és a kapcsolati "távolságot" most már a fejlődés egyik fő akadályának tekintik, amely nem feltétlenül kötődik a földrajzi elhelyezkedéshez. Copus (2017) három belső perifériát különböztet meg: az alacsony gazdasági potenciállal rendelkező területeket, azokat a területeket, ahol gyenge az általános érdekű szolgáltatásokhoz való hozzáférés, például távolság vagy technológiai korlátok miatt, illetve területek, amelyek alacsony szintű társadalmi-gazdasági teljesítményt mutatnak.

Láthatjuk, hogy a "kirekesztettség" új formái többfélék lehetnek, és nem csak külső tényezők okozzák, hanem a helyi közösségek működési módja, helyi erőforrások

hasznosítása, humán erőforrás gazdálkodásának helyi vagy térségi mintázatai is hozzájárulhatnak. Ennek megértéséhez komplex, helyi részvételen alapuló elemzésre van szükség.

Térségi társadalmi kontextus

A székelyföldi térségben a települések közösségként való működését a romániai rendszerváltást követő három évtizedben meghatározó/befolyásoló társadalmi folyamatokat egy korábbi kiadványunkban részletesen ismertettük (Bíró és Sárosi-Blága 2023). Jelen tanulmányban a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja által végzett térségi kutatások és a hivatkozott kiadvány alapján ismertetjük az elvégzett kutatás és az eredmények elemzése szempontjából releváns folyamatok fontosabb jellemzőit: (a.) tagolódási (polarizációs) folyamatok, illetve (b.) a lokális közösséget erősítő, közösségépítő kezdeményezések és folyamatok.

a. Tagolódási (polarizációs) folyamatok

A székelyföldi térségben a települések közötti tagolódást az elmúlt három évtizedben 8 fontosabb társadalomtörténeti folyamat és a kapcsolódó változások és sajátosságok határozták meg. Az alábbiakban ezeknek a folyamatnak a sajátosságait és a hatásait foglaljuk össze röviden.

- Első körben fontos megemlíteni az 1989-es romániai rendszerváltást követő időszakot, amikor lehetővé vált, hogy települések önálló adminisztratív jogkört szerezzenek. Ez a folyamat elsősorban olyan településeket érintett, amelyek korábban, az 1968-as országos területi átrendezéskor elvesztették adminisztratív önállóságukat. Az önállósodás lehetősége hozzájárult a települések identitásának rehabilitációjához és a társadalmi kohézió erősítéséhez. Az önállósodási hullám azonban idővel lecsökkent, így a nagyobb települések stabilizálódtak, a kisebb települések pedig maradtak a függő helyzetben. Az önállósodási folyamat a községközpont településeken más fejlődési pályát eredményezett, mint a nem községközpont településeken.
- Az 1968-as adminisztratív átalakítást követően a székelyföldi térségben elterjedt az a fejlesztési gyakorlat és szemlélet, miszerint csak a központi településeket „kell” fejleszteni, a többi település pedig közvetlenül fejlődik ezáltal. Az 1989-es rendszerváltás után elindult egy ellenkező folyamat, ahol a települések helyzetére és identitására nagyobb figyelmet fordítottak, és helyi

közösségi programokat támogattak. Azonban a beruházások jellegének változásával a kistelepülések fontossága is csökkent. A központi települések fejlesztése most már elsődleges prioritás, és ez a gyakorlat politikailag és társadalmilag is támogatott, ami a kistelepülések további periferizálódását eredményezi.

- Az 1989-es romániai rendszerváltás után a székelyföldi térség településein sok bottom-up típusú kezdeményezés valósult meg, amelyek hozzájárultak a lokális identitás, a társadalmi kohéziót és közösségi tudás erősítéséhez. Ezek a kezdeményezések általában helyi erőforrásokra támaszkodtak. Azonban az utóbbi két évtizedben a kisebb településeken csökkent vagy teljesen megszűnt ezeknek a kezdeményezéseknek a dinamikája, ami a periferizáció jele. Ennek hátterében több tényező is áll, köztük a lakosságszám csökkenése és a helyi intézmények szerepének leépülése.
- A rurális települések fejlesztése során alkalmazott hivatalos fejlesztéspolitikai szemlélet és gyakorlat implicit módon támogatja a székelyföldi települések szétfejlődését. Ennek oka, hogy a nagy beruházások és projektek dominálnak a fejlesztéspolitikában, és a kis léptékű, helyi programok kevés figyelmet kapnak. Emellett a fejlesztési projekteket tervező szakemberek gyakran egy vagy két különleges értéket emelnek ki a településeken, ami a kistelepülések szempontjából hátrányt jelent. A fejlesztési források így a községközpontokban koncentrálnak, és a kistelepüléseknek kevesebb esélyük van forrásokhoz jutni. A politikai patronázs hálózatok szintén a községközpont településekhez kapcsolódnak, így a kistelepülések gyakran kiszorulnak a politikai döntéshozatalból, vagy csak formális szerepet kapnak benne.
- A nem községközpont településeken a helyi intézmények fokozatos leépülése fontos trend a települések periferizálódási folyamatában. Ezeknek az intézményeknek a fennmaradása és működése azért fontos, mert nemcsak szolgáltatásokat biztosítanak, hanem meghatározzák a helyi kapcsolatrendszer kialakulását, a társadalmi normákat és a közösségi tudás termelését. Az intézmények vezetői kulcsfontosságú szerepet töltenek be a helyi identitás kialakításában és fenntartásában. Az intézmények megszűnése nemcsak a szolgáltatások hiányát eredményezi (ami önmagában is egy jelentős korlát), hanem a lokális társadalom működésében egy fontos dimenzió eltűnését, ami gyengíti a lokalitások működését.

- A nem községi központ településeken hiányzik az intézményes ösztönző háttér az arculatépítéshez és a hírnév menedzsmenthez, mely a községi központokban sokféle formában megjelenik (weblapok, blogok, közösségi média, település-címerek, saját kiadványok, tévéműsorok stb.). Ennek következtében a nem községi központ településeken az ilyen gyakorlat csak részleges vagy teljes mértékben hiányzik, és a helyi kezdeményezések általában személyes ambíciókra alapozódnak.
- A nem községi központ települések periferizálódásának szemléletes jele az, hogy a térségben az intézményes és igényes kultúraterjesztés egyre inkább a nagyobb településekre koncentrálódik, a kisebb települések egyre jobban kiesnek ebből a körből. Jellemző példa erre a színházak, táncegyüttesek látogatása, az ismeretterjesztési vagy könyvbemutató programok és egyéb kulturális események szervezése, neves személyiségekkel találkozók szervezése. Ennek nyilván megvannak a kézenfekvő magyarázatai is (fogadó felületek hiánya, az érdeklődő közönség alacsony létszáma stb.), az azonban jelzésértékű, hogy ilyen jellegű akciók, programok nagyobb mennyiségben nem is készülnek, ilyen jellegű támogatási források nincsenek.
- Nem utolsó sorban említést érdemel a város-vidék együttműködés hiánya, mint olyan tényező, amely hozzájárul a városok vonáskörzetében lévő települések periferizálódásához. A székelyföldi városok fejlődése (méretüktől, adminisztratív besorolásuktól függően) eltérően alakult az elmúlt három évtized során, az azonban közös elem minden város esetében, hogy jelentős mértékben profitálnak a vonáskörzetükben lévő rurális településekből (munkaerő, fogyasztás, tanulás, szabadidő eltöltés stb.) A trend ebben az esetben az urbanus-rurális különbségek növekedése, és ebben a nem községi központ települések a nagyobb vesztesek.

b. Lokális közösséget erősítő, közösségépítő kezdeményezések és folyamatok a térségben

A térségben az előző fejezetben felsorolt negatív folyamatok mellett olyan kezdeményezések is megfigyelhetők, amelyek a nem községi központ településeken a helyi közösségek működésének fenntartását vagy erősítését célozzák. Ezeknek a kezdeményezéseknek a számbavétele több szempontból fontos, mivel segít megérteni az előzőekben ismertetett negatív hatások tényleges mértékét, és lehetőséget teremt a pozitív hatások fokozására. Ezek a kezdeményezések alapját képezhetik jövőbeli

szakpolitikáknak és támogatásoknak a települések periferizálódásának ellensúlyozására. Az eddigi kutatási eredmények (Bíró és Magyar 2014, Bíró, Gyetvai és Magyar 2015, 2016, Bíró – Laczkó-Albert – Sárosi-Blága 2019) alapján megállapítható, hogy az ilyen kezdeményezések a helyi közösségek igényeire és erőforrásaira támaszkodnak, és bár egykor sokkal inkább irányítottak és intézményesek voltak, most sokkal inkább helyi, alkalmi kezdeményezéseknek tekinthetők. A közösségépítő, közösségerősítő helyi kezdeményezések két csoportba sorolhatók annak függvényében, hogy az ösztönzés, a kezdeményezés a településen kívüli intézményi vagy egyéb szereplőhöz köthető-e (top-down típusú kezdeményezések) vagy pedig kifejezetten helyi közösségi kezdeményezésnek tekinthetők (bottom-up kezdeményezések).

b.1. Top-down típusú kezdeményezések

Több olyan kezdeményezés és szerveződés figyelhető meg a térségben, amely segíti a helyi közösségek működését és fenntartását. Ezek közé tartoznak a következők: kistérségi társulások létrehozása (Bíró et al 2004), helyi termékeket népszerűsítő programok, helyi szövetkezeti jellegű társulások kialakítása, testvértelepülési kapcsolatok kialakítása és működtetése, óvodaépítési programok megvalósítása, egyházi kezdeményezések, a székelyföldi térségben működő médiákban a nem községközpont települések helyzetének, értékeinek, fejlesztési programjainak és rendezvényeinek nyilvános tematizációja. Azonban a községközpontokhoz képest a nem községközpont településeken kevésbé fejlesztik az ilyen intézkedéseket és kezdeményezéseket, ami periferizációhoz vezethet. Az önkormányzati fejlesztési társulások működésére is az jellemző, hogy általában kevésbé figyelnek a kis településekre és a helyi közösségekre.

b.2. Bottom-up típusú kezdeményezések

A helyi kezdeményezésekre, helyi érdekekre alapozó, helyi erőforrásokat hasznosító kezdeményezések köréből az alábbiakat fontos kiemelni.

- Lokális közösségi események, ünnepek és szerveződések számos településen fontos szerepet játszanak a helyi identitás és a közösségek erősítésében. Ezek az események informális csoportok és hálózatok kezdeményezésével valósulnak meg, és mutatják a lokális közösségek működésének mértékét és vitalitását (Bodó 2000, 2021, Bodó és Bíró 2017).

- Az egyházi háttérű bottom-up kezdeményezések is lényegesek, és általában az jellemző, hogy a pap/lelkész vagy lelkészházaspár jelenléte és tevékenysége határozza meg a tevékenység típusát. Ezek az egyházi közösségek olyan tevékenységeket végeznek, mint lelkigondozás, karitatív munka, oktatás vagy gazdasági tevékenység. Az egyházi tevékenységek mértéke változó az egyes településeken. A községközpontokban jóval intenzívebb mint a kisméretű, nem községközpont településeken, de az utóbbiak esetében is szinte minden egyházközségben volt vagy van ilyen jellegű kezdeményezés.
- Az egyházi tanácsoknak/presbitériumoknak fontos szerepe van a lokalitásban, és mint intézményi forma, inspirációt nyújthat a rurális települések újrapozicionálásához szükséges szakpolitikai elgondolások számára.
- A közösségi gazdálkodás helyi intézménye, például a közbirtokosság, meghatározó a lokalitás működésében. Ennek hatása a településen belüli közösségi tulajdon és közösségi tudás kialakításában nyilvánul meg, és rendkívül összetett (Bíró és Tamás 2021, Sárosi-Blága 2021).
- Hivatalos civil szerveződések a nem községközpont településeken kevésbé jelentősek, gyakrabban a községközpontokhoz kapcsolódnak, de lehetőséget kínálnak a közösség szervezésére.
- Az innovatív agrárkezdeményezések, például a gombatermesztés vagy sajt-készítés, új lehetőségeket nyújthatnak a helyi gazdaság és közösségek számára, és hozzájárulhatnak a periferezálódás mérsékléséhez (Bíró – Magyar 2013, 2017, 2018).
- Az egyre gyakoribb közösségi médiafelületek szerveződése lehetőséget kínál a digitális közösségépítésre és az elszigeteltség ellensúlyozására, de még kevés ismeret áll rendelkezésre erről a területről.

Térségi léptékben az tapasztalható, hogy a periferezálódás tendenciái folyamatosan érvényesülnek a nem községközpont településeken, míg a pozitív kezdeményezések szigetszerűen és alkalmi jelleggel jelennek meg. A közösségi események, egyházi kezdeményezések, közösségi gazdálkodás és innovatív vállalkozások mind fontos szerepet játszhatnak a helyi közösségek megerősítésében és a periferezálódás mérséklésében. A helyi fejlesztés szempontjából az olyan elemzések kínálhatnak hasznos szakmai tapasztalatokat, amelyek az egyes kezdeményezések tényleges működésére, illetve a helyi kezdeményezéseket működtető helyi szereplők tevékenységének mikéntjére irányulnak.

Események és szerepek

Az interjúk keretében külön hangsúlyt fektettünk arra, hogy az alanyok részletebben is bemutassanak egy-egy általuk fontosnak, értékesnek tartott eseményt. Ezek a bemutatások egyrészt rávilágítanak a helyi eliteknek a közösség működtetésével kapcsolatos koncepcióira és értelmezéseire, másrészt pedig rálátást kínálnak az események működési módjára és helyi társadalmi funkciójára. A helyi események kezdeményezése, szervezése és lebonyolítása – nagyon kevés kivételtől eltekintve – helyi elitszerepekhez kötődik, vagy olyan helyi intézményi szervezetekhez, amelyek működését egy helyi személy határozza meg. A tereptapasztalat és az interjúk elemzése arra enged következtetni, hogy ezeken a **kistelepüléseken az esemény és a szervező elitpozíció összekapcsolódásának módja és mértéke határozza meg alapvetően az „eredményt”**, vagyis nem csupán a létrejött eseményt, hanem annak közösségi funkcióját is. Ez lényeges eltérést jelez a térségi rurális települések társadalomtörténetileg kialakult, úgynevezett hagyományos esemény működési modelljétől, de különbözik a nagyobb és közszéközpont településekre napjainkban jellemző események működésétől is. Azzal a feltételezéssel élhetünk, hogy a nem közszéközpont kistelepülések esetében a helyi közösségi események szervezési/működési módja egyik jelzője/mutatója lehet annak a periferezálódási folyamatnak, amelynek kulcskérdése az, – a térségben folytatott korábbi kutatásaink szerint – hogy a szóban forgó települések milyen módon és milyen mértékben működnek lokális közösségként. A következőkben a helyi események szervezésével és működésével kapcsolatos, a kutatási program során szerzett tapasztalatokat foglaljuk össze.

1. Eseménycentrikusság és sokféleség

Az interjúalanyok a helyi társadalom működésének pozitív példáit elsősorban közösségi események megszervezéséhez, lebonyolításához kötik. A helyi közösségi eseményekben látják annak bizonyítékát, hogy a kistelepülések helyi közösségei úgymond „még működnek”, ha nem is a kívánt mértékben vagy a kívánt módon. A felidézett vagy részletesen ismerttetett helyi közösségi események sokfélék. Bár a külső szemlélő a formai vagy a tartalmi jegyek alapján látszólag könnyen csoportosíthatja a felsorolt eseményeket, valójában nincsen két egyforma. Nem csupán a helyi adottságok, keretfeltételek teszik egyedivé az egyes eseményeket, hanem a szervezők egyedi megoldásainak sorozata, a helyi közösség sokféle részvételi formája, illetve nem utolsósorban az eseményre irányuló interpretációk is. Az egyediesítő komponensek halmaza pedig végső soron az eseménynek a helyi közösségben játszott szerepét egyediesíti.

Ennek eredménye az, hogy a formai és tartalmi szempontból azonosnak mutatkozó, egyházi vagy iskolai keretben szervezett foglalkozás településenként más és más funkciót tölt be. Egy iskolás gyerekekkel szervezett kulturális műsornak, egy lelkész által helyi fiatalok számára szervezett foglalkozásnak, egy kopjafa avató ünnepnek, egy rózsafüzér imádkozó csoportnak, egy helyi fiatalok által szervezett szüreti bálnak, a közbirtokosság egy helyi támogató programjának a lokális közösségi funkcióját nem vagy nem mindig lehet a rendezvény tartalmából, formai jegyeiből levezetni. Alaposabb, endogén szempontokat feltáró megközelítésre van szükség ahhoz, hogy körvonalazható legyen egy esemény közösségműködtető funkciója. Egy esemény – mondjuk egy utcában vagy falurészben szerveződő rózsafüzér imádkozó csoport működése egyik település esetében lehet próbálkozó jellegű közösségszervezési kísérlet, másik település esetében lehet a vallásgyakorlás helyi rendszerének integráns része, lehet márkáns egyedi informális szerepépítési kísérlet, de egy további település esetében lehet akár a településen belüli belső tagolódás, az utca- vagy településrész identitás markáns kifejeződése is. A formai és/vagy tartalmi szempontból azonosnak, hasonlóknak mutatkozó események egy-egy település esetében nagyon eltérő módon és eltérő mértékben vállalhatnak szerepet a lakosság közösségként való működésében.

2. Intézményi háttér és az események lokálissá tétele

A kistelepüléseken szervezett közösségi események mögött mindig áll valamilyen intézményi keret, akár tényleges szerepvállalás formájában, akár csak intézményre való hivatkozás formájában. A szervezést vállaló helyi elitek mindig utalnak rá – akár explicit, akár implicit módon –, hogy az általuk szervezett eseménynek személyükön túlmutató háttére is van. Ez az intézményes háttér lehet ténylegesen létező intézményi keret (iskola, egyház, művelődési ház, helyi egyesület, de lehet csak olyan informális helyi szerveződés is, mint a kortárscsoport, egy utca, azonos társadalmi státuszúak csoportja stb.), de lehet csak épület vagy kiemelt helyszín, lehet csak intézményi névhasználat, intézményi eszközök használata stb. **Az intézményes háttér vagy az arra való hivatkozás lokális léptékű legitimitást ad a kezdeményező személynek, a résztvevőknek, magának a megszervezett eseménynek, illetve az eseménnyel kapcsolatos értékelésnek vagy interpretációknak.** A lokális léptékű legitimitás nyílt vagy utalásos megjelenítése a külső szemlélő számára akár feleslegesnek is tűnhet, hiszen nyilvánvaló, hogy a szóban forgó esemény az adott településen zajlik, ahhoz tartozik. A lokalitáshoz tartozás megjelenítése azt emeli ki, hogy „ez az esemény a miénk”, „ezt az eseményt mi szerveztük”, „ez az esemény mi magunk vagyunk”. A

lokalitáshoz tartozás kiemelésével (ez tulajdonképpen az eseménnyel való azonosulás kifejeződése) az esemény – színekdochés jellegű rész-egész alapon – a település létezését, működését pozicionálja, annál hangsúlyosabban, minél egyértelműbb és erősebb az esemény településhez való tartozásának a megjelenítése. Természetesen az sem mindegy, hogy az esemény településhez való tartozását csak az elit hangsúlyozza-e vagy a résztvevők kisebb-nagyobb része. Ez a mozzanat egyik jellegzetes példája annak ahogyan egy esemény közösségi funkciója a gyakorlatban működik.

Esetenként előfordulhat az is, hogy az eseményt a községközpont intézménye (pl. polgármesteri hivatal) szervezi, az interjúalanyok szövegében azonban ritkán fordul elő ilyen említés, legfeljebb abban a formában, hogy a helyiek által szervezett eseményt a községközpont hivatal támogatta. (Külön elemzés tárgyát képezheti, hogy külső kezdeményezés esetén az esemény lokális funkciója hogyan alakul és helyi kontextusban hogyan értelmeződik.) Az interjúszövegek alapján egyértelműnek tűnik, hogy sok esetben a lokális léptékű legitimitásra vonatkozó kijelentés vagy utalás csupán formális, a hivatkozott helyi intézményi keret szerepe korántsem olyan jelentős mint ahogyan azt jelzik, és ezzel szemben a szervező személy szerepe a sokkal meghatározóbb. Előfordul, hogy a szervező személy kijelenti, hogy „én szerveztem”, „én dolgoztam”, de ilyen esetben sem feledkezik meg arról, hogy tevékenységét helyi formális vagy informális keretre való hivatkozással vagy utalással legitimálja.

Az események lokálissá tételének ezt a gyakorlatát megítélésünk szerint napjainkban kétféle tényező éltetheti. Egyfelől az a tradicionális beállítódás miszerint csak az számít helyinek ami mögött valamilyen helyi közösségi tartalom van. Másfelől pedig a szervező személyek részéről a lokális, a közösség érdekeit föl vállaló elitszerep építésének vagy működtetésének igénye. Érdemes ezen a ponton megjegyeznünk, hogy a községközpontok eseményszervezési gyakorlatában (kevés kivételtől eltekintve) a polgármesteri hivatal vagy a polgármester vezető pozíciója adja a legitimitást, illetve megjelennek az esemény lebonyolításában a külső szolgáltatók is, akik behozzák az eseményszervezésbe a szakmai legitimitást. Ez az esemény közösségi funkciója tekintetében más irányba vezet, mint a kistelepülések eseményszervezési gyakorlata. Kutatásunk eredményei azt jelzik, hogy a nem községközpont településeken a helyi események sajátként való megjelentése, illetve ennek révén a lokalitás egészének implicit prezentációja, illetve az erre irányuló törekvés a jellemző. A helyi elitek oldalán ez a törekvés és gyakorlat egyértelmű, a hasonló irányultságú közösségi léptékű viszonyulás tekintetében is több példa van, de ennek vizsgálata részletesebb helyi léptékű kutatást igényelne.

3. Holisztikus jelleg és képviseleti funkció

Az események hangsúlyozott egyedisége, még pontosabban az egyediségre való törekvés mögött tapasztalataink szerint egy figyelmet érdemlő belső funkcióváltozás áll. Ha a néprajzi vagy társadalomtörténeti szakmai anyagot vesszük alapul – ebben megerősítenek az 1989 után terepen szerzett személyes tapasztalatok is – akkor azt a következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a helyi események közösségműködtetési funkciója rendszerint a lokalitás egy-egy részterületéhez kapcsolódott. Így többek között a naptári év egy-egy sajátos dátumához vagy időszakához, a helyi közösség egyik vagy másik társadalmi csoportjához, a közösségi élet szerveződésének egyik vagy másik kifejeződési formájához. Ez a belső tagolódás meghatározta az esemény formáját, tartalmát, a részvétel mértékét és módozatát, nem utolsósorban az eseményre vonatkozó közösségi interpretációk alakulását. A közösségi élet és a lokális identitás szerveződésének ez a belső tagolódása tulajdonképpen a helyi társadalom szerkezetének és működési modelljének a következménye, illetve újratermelődése. A nem közszéközpont helyzetben lévő falvak mai eseményeinek elemzése során ettől eltérő gyakorlatot tapasztalhatunk. Egyfelől azt látjuk, hogy az események száma csökken, illetve a helyi közösség tagjainak részvétele is csökken. **A lényeges változást azonban nem a számbeli vagy méretbeli csökkenés jelzi, hanem sokkal inkább az, hogy a megszervezett események már nem egy részterületre vonatkoznak (illetve egyre ritkábban és egyre kevésbé vonatkoznak egy-egy részterületre), nem egy részfunkciót töltenek be a lokalitás keretében, hanem egyre inkább (tendenciaszerűen) holisztikussá válnak.** Az eseményekből fokozatosan kimarad a korábbi változatokra jellemző rész-tartalom, és az esemény növekvő mértékben a helyi közösség egészét, létezését, működését reprezentáló „nagy” alkalommá válik, az egész közösségre vonatkozó képviseleti funkciót vállalja fel. Érdemes kiemelni, hogy a helyi közösségen belüli interpretációk is ebbe az irányba mozdulnak el, azt tartják sikernek, érdemnek, eredménynek, hogy a „lám-lám, a közösség egésze működik”. Ha az eseménnyel kapcsolatban médiaanyag jelenik meg, akkor az egyértelműen csak ezt a holisztikus, képviseleti tartalmat emeli ki. **Ezzel a változással az esemény közösségépítő funkciója csökken, egy színekdochés viszony keretben a Rész (az esemény) az Egész (a lokalitás) képviseletében jelenik meg.** Kivételt ez alól többnyire az egyházi jellegű ünnepi események képviselnek, de ezek körében is a helyi búcsú megszerveződése már a képviseleti funkció irányába mozdul el, akárcsak a március 15.-i ünnep vagy a falunap (ahol van ilyen). A holisztikus jelleg és a képviseleti funkció előtérbe kerülése nem csupán egy latens változás eredménye, hanem egyfajta

öngerjesztő folyamat is abban az értelemben, hogy az ismétlődő események körében a képviseleti szerep interpretációja hat az újabb események szervezésére, tartalmára, és ez a képviseleti modellt hordozó alkotóelemek további előtérbe kerülésének kedvez. A változást természetesen objektív tényezők is erősítik, hiszen kistelepülésen a helyi adottságok és erőforrások egyre kevesebb, korábban részfunkcióban működő esemény megszervezését teszik lehetővé, és logikusan kerül elő az az érv, hogy „ha kevesebbet tudunk szervezni, akkor azt csináljuk meg jobban, az legalább legyen nagyobb, fogja át a teljes települést, szólítson meg mindenkit”. A változási folyamatot illetően szabályként rögzíthetjük, hogy minél nagyobbá válik egy lokális esemény, annál inkább csökken a közösség belső szerkezeti egységeihez kapcsolódó közösségépítő szerepe, a növekvő képviseleti funkció pedig annál inkább háttérbe szorítja a tényleges közösségépítő szereppel rendelkező többi (kisebb) eseményt. (Ez a trend a közszéközpont telepölések eseményszervezési gyakorlatában is kimutatható, de esetükben a jóval több intézményi, személyi és anyagi erőforráskészlet, valamint a nagyobb lakosságszámból adódó és diverzifikáltabb lakossági igény nem feltétlenül vezet az események számának csökkenéséhez, vagy pedig egy kiemelt esemény kizárólagosságához.)

4. A társadalmi részvétel formái és módozatai

A helyi események értékelésére irányuló értelmezések (közélet, média, szakértői elemzések, hétköznapi vélekedés) a sikert az esetek többségében a részvétel mértékével (nagyságával) azonosítják. Hasonló álláspont tükröződik a kutatás során megkérdezettek körében is, eredményként értékelik, ha sokan vettek részt az eseményen, kudarcként, ha kevesen. A lokális társadalom közösségként való működésének azonban a részvétel mértéke csak egyik összetevője. Az interjúk anyagai egyértelműen jelzik, hogy a kistelepölésen az eseményekhez való kapcsolódásnak három típusa tapasztalható, és az eseményt szervező elitszereplők – kisebb vagy nagyobb mértékben – fölismerik a háromféle részvételi típus egymástól különböző szerepét.

Az eseményben való részvétel első típusát a szervező munkában való aktív szerepvállalás jelenti, a másodikat az eseményen való passzív részvétel, a harmadikat pedig az esemény lefolyásában való cselekvő részvétel. Ez utóbbira példát jelent az, hogy a házassamber bálba minden résztvevő ételt és italt visz, és az a közös fogyasztás alapját képezi, a tánccsoport fellépő ruháját közös egyeztetés nyomán minden család maga készíti el, a helyi búcsú vagy az egyéb helyi rendezvény részét képezi az idegenek vendégül látása, a színjátszócsopórt kelléktárát kaláka típusú közös munkával készítik el, az adventi vásárra minden résztvevő árusítható terméket készít és mások. A

cselekvő részvétel lényege azonban nem fizikai jelenlét, nem az adományozás/hozzájárulás, nem a feladatok leosztása, hanem az eseményből való személyes részesedés, az esemény egy kis részének a közreműködés révén való személyes tulajdonlása. Ez az aspektus a közösséggént való működés egyik sajátos módjaként értelmezhető, azt igazolja a résztvevők számára, hogy az esemény „az enyém is”, „én a közösség része vagyok”. Az interjúk anyagai szerint az események szervezőinek egy része ismeri ennek a részvételi formának a módját és szerepét, míg mások számára ez a részvételi forma kevésbé ismert. Az tapasztalható, hogy a kistelepüléseken az események számának csökkenésével, illetve a megszervezett események dimenzióinak növekedésével a szervezői részvétel és a passzív részvétel aránya növekszik, a cselekvő jellegű részvétel aránya viszont csökken. A szervező személyek munkája és felelőssége fokozatosan egyre nagyobb lesz, ugyanakkor növekszik az elvárás is, hogy az eseményen minél többen – ha lehet „mindenki” – vegyenek részt. Ezzel szemben **csökken azoknak a szervezési formáknak a száma és szerepe amelyek a szervezési és lebonyolítási folyamat cselekvési terét közössé teszik, amelyek a helyiek számára a cselekvési tér tényleges "megosztását", az eseményben a saját szerepek kialakításának és működtetésének a lehetőségét kínálják fel.** (Megjegyzés: Ez a részvételi forma nem tévesztendő össze az eseményt szervezők jószándékú, az esemény megszervezéséhez kapcsolódó „feladatleosztási” szemléletével és gyakorlatával) Ez a változási folyamat minden bizonnyal hozzájárul a maga során a lokális közösség közösséggént való működésének fokozatos csökkenéséhez.

5.A személyfüggőség növekedése

Az interjúalanyok többsége valamilyen módon reflektál a vírushelyzet időszakára, elsősorban olyan módon, hogy az események újraindításának nehézségeiről vagy éppen egyes korábbi események megszűnéséről beszél. Ezek a beszámolók és interpretációk a kistelepüléseken zajló eseményszervezés egy újabb aspektusára irányítják rá a figyelmet. Az nyilvánvaló, hogy az események szervezése alapvetően a helyi élitek kezdeményezésétől, munkájától és kompetenciájától függ, azonban a függés mértéke és módja többféle lehet, és ez a sokféleség az események lokális beágyazottságának témaköréhez vezet. Jellemző példa az, hogy a vírushelyzet két-három évre felfüggesztette a szervező személy munkáját, és ha ő maga nem kezdeményezett újra, akkor a helyi közösség részéről sem jelentkezett az újraindítás igénye. Ez arra utal, hogy a szóban forgó esemény korábban is top-down típusú szervezési modell szerint alakult, nem volt, nem alakult ki jelentősebb helyi társadalmi

beágyazottsága. Hasonló helyzet áll elő akkor is, ha elköltözik a faluból az eseményeket szervező lelkész, ha munkahelyet vált a pedagógus vagy a csoportból eltávozik valaki. Ilyen esetekben erős személyfüggőség az esemény alacsony fokú társadalmi beágyazottságára utal. Az ellenkező előjelű példák olyan esetekre vonatkoznak, amikor az esemény társadalmi beágyazottsága erős, és a kieső elitszereplőt másvalaki pótolja vagy eleve nem egy személy, hanem egy csoport működtette az eseményt. Az utóbbi esetek a bottom-up típusú események sorába tartoznak, az ilyen esemény a helyi társadalom közösségként való működésének a része, ezért a megszakítás utáni folytatás vagy a szervező eltávazása utáni folytatás helyi feltételei adottak. **A kutatási tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a települések többségében a személyfüggő modell a domináns**, ezt igazolja az is, hogy a váratlan megszűnésekre sok példa van. Szakmai szempontból azonban lényeges annak jelzése, hogy **az események közösségépítő, közösségműködtető funkciójának megszűnése nem az esemény megszűnésével kezdődik, hanem sok esetben korábban, amikor az esemény szervezése és működése hangsúlyosabban személyfüggővé, top-down jellegűvé válik**. Ezt felismerni a szakember számára sem könnyű feladat, mert az eseményre vonatkozó interpretációk (a szervező személy részéről különösen) a kezdeményezői és szervezői munka top-down jellegét sok esetben részben vagy egészében eltakarják.

A vizsgált településcsoport esetében egyfajta szabályként fogalmazható meg az, hogy a szervező elitek kezdeményezéseihez igazodnak a helyi igények, és kevésbé működik az a modell, hogy a közösségi igényhez rendelődik hozzá a helyi elitek eseményszervező munkája. Ennek oka többféle is lehet, hármát mindenképpen megemlíthetünk. Az elitek nem közösségfejlesztő szakemberek, ezért saját kompetenciájuk, érdeklődési körük alapvetően behatárolja, hogy milyen közösségszervezési munkába kezdenek bele (Olyan eseményt, programot kezdeményeznek amelyhez jobban értenek). Másodszorban említhető az, hogy sok esetben más településeken látott modelleket követnek. Nem utolsó sorban pedig a saját meggyőződések normatív képviselete („ez kell a falunak”) is behatárolhatja a helyi közösség érdekében végzett munkájukat. A helyi elitszerepektől való függőség növekedése részben olyan objektív folyamat (csökken a helyi elitek száma, csökken a kezdeményezést és szervezést főlvállaló elitek száma) amely a helyi intézmények leépüléséből következik. Ugyanakkor olyan belső változási folyamatról is szó van, amely a helyi elitek jelenléte és szerepvállalása mellett is fokozatosan egyre nagyobb mértékben teret nyer.

6. Rutinok és modellek helyett barkácsolás

Ha az interjúalanyok által bemutatott egyes helyi események előkészítésével és lebonyolításával kapcsolatos beszámolókat vizsgáljuk, akkor arra figyelhetünk fel, hogy gyakran történik utalás szervezési akadályokra, menet közben váratlanul felbukkanó problémákra, átmeneti jellegű megoldásokra, nem egy esetben olyan megoldásokra, amelyekről a szervezőknek az a véleménye, hogy „igazán volt jó megoldás”, de az adott helyzetben nem lehetett jobbat, megfelelőbbet találni. Ugyanakkor arra vonatkozóan is gyakran találkozunk utalásokkal, hogy az esemény előkészítésének fázisában a szerkezeti felépítésnek vagy a lebonyolítás menetrendjének a kialakítása gondokkal, változatok közti mérlegeléssel járt. Ezek az észrevételek azért kelthetik fel az elemző figyelmét, mert a térség helyi közösségeinek működésére általában az volt korábban jellemző, hogy az események működése mindenki által ismert, begyakorolt modellek („szokások”) szerint zajlott. A rögtönzések előtérbe kerülése és a lebonyolítási módok közti mérlegelés megjelenése váltást jelent ezen a téren és minden bizonnyal összefüggésbe hozható az események közösségi funkciójának változásával is. Bár a szervezők gyakran hivatkoznak „hagyományokra”, „szokásokra”, a rögtönzések és a tervezési mérlegelések előtérbe kerülése azt jelzi, hogy a helyi elitek munkájában egyre nagyobb szerepet kap a „barkácsolás” (bricolage) technikája. Ennek oka sokféle lehet a bevonható erőforrások hiányától a korábbi eseményszervezési tudások és rutinok eltűnésén át az újabb elemek beépítése iránti igényekig. A barkácsolás előtérbe kerülése olymódon változtathatja meg az esemény közösségi funkcióját, hogy a folyamatszerűség vagy a rendszeresség üzenete helyett az eseti sikeres megoldásra való törekvést, a közösségi élet folyamatossága helyett a pillanatnyi felmutatást hozza előtérbe. Ennek a változási folyamatnak természetesen pozitív hatása is lehet, amennyiben tartósan új elemeket épít be az eseménybe. Összességben az látható, hogy a barkácsolás előtérbe kerülése nyomán a nem községközpont településeken csökken a helyi események úgynevezett „magától-értetődősége”, az események egyre nagyobb mértékben olyan egyedi teljesítménnyé válnak amelyeknek funkciója – a folytonosság érzékeltetése helyett – a település, a közösség létezésének eseti, ünnepi keretben történő szimbolikus megjelenítése. (Megjegyzés: amennyiben egy-egy ilyen helyi eseményről a térségi médiában vagy a közösségi médiafelületeken beszámoló jelenik meg akkor kifejezetten erre az egyedi szimbolikus megjelenítésre kerül a hangsúly. Mindez még fokozottabb mértékben jelenik meg abban az esetben, ha az eseményen ismert térségi vagy országos közéleti szereplői is részt vett. Ez utóbbi esetben a

barkácsolás még nagyobb szerepet kaphat, az esemény szerkezetének vagy menetének egy részét a közszereplő részvételéhez kell igazítani).

Összefoglalás

A nem községközpont települések helyi közösségi eseményeinek szerveződése és működése, illetve az ezekre irányuló helyi interpretációs gyakorlat kétféle modellt körvonalaz, és a kétféle modell eltérő módon járul hozzá a közösségként való működéshez. Hangsúlyozzuk, hogy a kétféle modell nem az események kétféle típusát jelenti, az egyik vagy a másik modell elemei minden eseményben megjelenhetnek. Megjelenésük mértéke és módja határozza meg azt, hogy az egyes közösségi események melyik modellt milyen mértékben reprezentálják.

Az első modell (**A. modell**) a közösségi eseményeknek arra a szerveződési, lefutási és interpretációs gyakorlatára utal, amelyre a térségi településekkel foglalkozó történettudományi, társadalomtörténeti, néprajzi munkák, a helytörténeti jellegű falu-monográfiák is gyakran utalnak, és amelyeknek létezésére, társadalomszervező szerepére az Intézetünkben végzett kulturális antropológiai elemzéseinkben is gyakran hivatkoztunk. Ezek az események alapvetően a helyi közösség igényeire alapozódnak, mégpedig oly módon, hogy minden esemény a helyi társadalom szerkezetének és működésének egy-egy kisebb-nagyobb szegmenséhez kapcsolódik. Ez lehet életkori csoporthoz, településrészhez, az idő (naptári év, életkor) vagy a munkafolyamatok tagolódásához, a vallásos hit gyakorlásához stb. kapcsolódó esemény. Rendszerint olyan környezeti, tárgyi, erőforrásbéli, tudásbéli keretfeltételekre alapozódik az esemény, amelyek a helyi közösség vagy az eseményben érintett csoport rendelkezésére állnak. Ez a szerveződési forma lehetővé teszi azt, hogy az esemény előkészítésében és lefolyásában cselekvő módon vegyenek részt az érintettek, ennek révén az eseményt a sajátjukként tudják megélni, az esemény rész-tulajdonosaivá válnak. A közösségi esemény e modell szerint olyan keretként is működik, amelyben – az eseményben való tényleges, cselekvő részesedés révén – a részesedés jellegétől és mértékétől függően a közösséghez való tartozás újratermelődik. Természetesen minden ilyen közösségi esemény egyben a helyi társadalom reprezentációja is, de amire külön érdemes figyelni az **a közösségi léptékű** (reprezentációs) **és az egyéni** (az eseményben való rész-tulajdonlás) **identitásépítési folyamat szerkezeti összekapcsolódása**. Ebben a modellben a szervező személyek köre szélesebb, a hangadó szervezők (helyi informális vagy intézményekhez kapcsolódó eliten) szerepét inkább az eseményszervezés és lebonyolódás folyamatának menedzselése, mintsem vezetése, irányítása jellemzi. Ez

vélhetően összefügg azzal, hogy az esemény szerkezetével és működésével kapcsolatos ismertetek a helyi közösségi tudás részét képezik, és a szükséges kompetenciákkal, azok egy részével többen is rendelkeznek.

Az elemzési anyagok alapján azonosítható másik modell (**B. modell**) jellemzője az, hogy a szervezés és a lebonyolítás folyamatában kulcsszerepet vállaló személy (helyi informális vagy intézményi szerepeket betöltő elitek) szerepe vezető, irányító jellegű, hangsúlyosan egyszemélyes szerep. Az ilyen modell szerint szerveződő események nem a helyi társadalmi szerkezet vagy működési mód egy-egy részletéhez kapcsolódnak, hanem az egészéhez. Ennek következtében az esemény a helyi közösség mint egész reprezentációjaként jelenik meg (holisztikus jelleg, képviseleti szerep), és ez az eseményre irányuló interpretációkban explicit módon is megfogalmazódik. Az eseményen résztvevők szerepe inkább passzív mint aktív, nem részesei hanem csak résztvevői az eseménynek, nem (rész)tulajdonosai az eseménynek hanem fogyasztói. A szervező elitek és a résztvevő közösség közti distancia a munkavégzésben, az eseményben való részesedésben valamint az interpretációs gyakorlatban egyaránt megjelenik. Az ilyen esemény (az A. modellhez viszonyítva) sokkal hangsúlyosabb szerepet vállal – a közösségi identitás termelése mellett – a szervező elitek személyes identitásának és helyi léptékű autoritásának termelésében is. Ennek következménye az, hogy az esemény a szervező elitektől függ. A függés abban is megmutatkozik, hogy a szervező személynek jogában/hatalmában áll változtatni az esemény szervezésének vagy lefolyásának korábbi menetén, az aktuális körülményekre hivatkozva módosíthat a közösségi tudásban egyébként meglévő szerkezeten vagy folyamaton, joga van arra, hogy „barkácsoljon”. Ennek a modellnek a nyomán az esemény közösségi funkciója más jellegű lesz: nem a helyi közösség működésének újratermelődése, hanem a közösség létezésének alkalmi és manifeszt jellegű felmutatása/bizonyítása.

A vizsgált térségben sok jele van annak, hogy a helyi közösségi események szerveződésében, lefolyásában és interpretációjában az A. modell helyét egyre nagyobb mértékben a B. modell veszi át, a közösségi események közösségi funkciója fokozatosan átrendeződik. Az eseményeket kívülről szemlélve ez a belső funkcionális változás az esetek többségében nem is vehető észre. A közvélemény, a média, a térségi szakpolitika legfeljebb a helyi közösségi események számának, típusainak csökkenésére figyel fel, és ebben az esetek többségében „a hagyományok leépülését, változását” látja. Ez a változás azonban ennél sokkal többről szól: a térségi nem községközpont települések esetében – a lokalitás újratermelődését hordozó belső folyamatok (a térségi ruralitásra jellemző kulturális patternek) fokozatos átalakulásával – **a térségre jellemző rurális társadalmi szerkezet egészének újrendeződése zajlik**. A lokális

társadalom közösségként való működésének változási trendje – külső vagy szakmai szempontból – természetesen szükségszerű modernizációs folyamatként is értelmezhető. Azt azonban látni kell, hogy a térségi lokalitások közösségként való működésének a változási trendjével olyan társadalmi tőke épül le fokozatosan, amely – az önfenntartó családi gazdálkodási modell és a tájegység alapú identitásszerkezetek mellett – hosszú időn át a tömbmagyar térségben élők életvezetésének bázisa volt (és jelentős mértékben még ma is az). A fontos szakmai, szakpolitikai – vagy akár kisebbségpolitikai – kérdés az, hogy napjainkban, amikor a vidéki térségek újrapozícionálódása globális léptékben is napirenden van, a helyi közösségként való működés kialakítása érdekében jelentős erőfeszítések történnek és ezt a fordulatot sok országban jelentős támogatási források ösztönzik akkor érdemes-e, lehet-e mérlegelni a vizsgált térségben még jelenlévő közösségi társadalmi tőke (közösségként való működés) hasznosítását? Vagy amennyiben ez nem vehető napirendre akkor milyen társadalmi szerkezet veszi át a korábbi helyét, a kistelepülések társadalma hogyan fog működni, hogyan lesz megszólítható, támogatható, képviselhető?

Szakirodalom

- Almstedt, A., Brouder, P., Karlsson, S. & Lundmark, L. (2014): Beyond post-productivism: from rural policy discourse to rural diversity. *European Countryside* 4: 297–306.
- Biró, A. Z., Blága, Á. (szerk.) (2015): Társadalomtörténet és helyi fejlesztés. Műhelykonferencia, Szépvíz, 2014.október 17. KAM - Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, „Szépvízért” Egyesület: Státus Kiadó.
- Biró, A. Z., Gyetvai, Á., Magyar, F. (szerk.) (2015): Kreatív fiatalok – innovatív vidék. Sikeres helyi fejlesztési gyakorlatok a székelyföldön. Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró, A. Z., Gyetvai, Á., Magyar, F. (szerk.) (2016): Helyi fejlesztés – kreatív programok. Fejlesztési programjavaslatok a székelyföldi térség számára. Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány, Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró, A. Z., Koszta, Cs. J., Mátéffy, M. (szerk.) (2004): Vidékfejlesztés Hargita megyében. Alutus Kiadó, Csíkszereda

- Biró, A. Z., Laczkó-Albert E., Sárosi-Blága Á.(szerk.) (2019): Beruházás és/vagy közösségépítés. A helyi fejlesztés mintázatai Gyergyóremetén. Gyergyóremete helyi önkormányzata, F&F International.
- Biró, A. Z., Magyar, F. (szerk.) (2014): Település, innováció, identitás. Vidékfejlesztési esettanulmányok a székelyföldi térségből. Státus Kiadó, Csíkszereda,
- Biró, A. Z., Magyar, F. (szerk.) (2013): Vidék és versenyképesség. Agrárinnovációs helyzetkép a székelyföldi térségben. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró, A. Z., Magyar, F. (szerk.) (2017): A generációváltás esélyei. Agrárvállalkozók innovatív szerepe a székelyföldi térségben. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A.Z., Magyar F. (szerk.) (2018): Kísérlet vagy modell. Az agrárinnováció, mint székelyföldi fejlesztési paradigma. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A. Z., Tamás L. (szerk.) (2021): Közösségi vagyon – Közösségi szerep. Székelyföldi erdőgazdálkodás – szempontok, tények, lehetőségek. Nagyküküllő Közbirtokossági Szövetség, Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Bodó, J. (szerk.) (2000): Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Bodó, J. (szerk.) (2021): Szimbolikus térhasználat. Székelyföldi változatok. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Bodó, J., Biró, A. Z. (2017): Szimbolikus térhasználat változó szerepben. Replika, 105. 2017.
- Boix, R., Champollion, P., Duarte, A.M. (2015): Teaching and Learning in Rural Contexts. *Journal of Education*, 3/2, pp. 28-47.
- Copus, A., Mantino, F., Noguera, J. (2017): Inner Peripheries: an oxymoron or a real challenge for territorial cohesion? *IJPP – Italian Journal of Planning Practice*, 7/1. 24-49.
- Eder, J. (2019): Innovation in the Periphery: A Critical Survey and Research Agenda. *International Regional Science Review*, 42(2), 119-146. <https://doi.org/10.1177/0160017618764279>
- Eder, J., Trippl, M. (2019): Innovation in the periphery: Compensation and exploitation strategies. *Growth and Change*, 50(4), 1511-1531.

- Koolhaas, R. (2017): The future is in the Countryside. *The Economist* (2017): <https://theworldin.economist.com/edition/2018/article/14595/future-countryside>
- Kovách, I. (szerk.) (2007): *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Marsden, T., Murdoch, J., Lowe, P., Munton, R., Flynn, A. (1993): *Constructing the Countryside*. London: University College London Press.
- Mayer, H. (2020): Slow Innovation in Europe's Peripheral Regions: Innovation beyond Acceleration, *ISR-Forschungsberichte*, 49: 8-21. DOI: 10.1553/0x003b582d
- McCarthy, J. (2008): Rural geography: globalizing the countryside. *Progress in Human Geography* 32(1):129–137. <http://dx.doi.org/10.1177/0309132507082559>
- Mormont, M. (1990): Who is rural? Or how to be rural: towards a sociology of the rural. In: Marsden, T., Lowe, P., Whatmore, S. (eds.) *Rural Restructuring*. David Fulton, London.
- Mormont, M. (1987): Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis* Vol. 27. No. 1. 3–20.
- Murdoch, J. (2003): Co-constructing the countryside: hybrid networks and the extensive self. In: P. Cloke (ed.), *Country Visions* (Chapter 15). United Kingdom: Pearson Education Limited.
- Murdoch, J. (2000): Networks: A New Paradigm of Rural Development? *Journal of Rural Studies* 16(4): 407–419.
- Murdoch, J. – Marsden, T. (1994): *Reconstituting Rurality: Class, Community and Power in the Development Process*. London: University College London Press.
- OECD (2006): *The new rural paradigm: Policies and governance*. Paris: OECD publications.
- Phills, J., Deiglmeier, K., Miller, D. (2008): Rediscovering Social Innovation. *Stanford Social Innovation Review*, Fall, 2008, 34-43.
- Ray, C. (1998). Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis* 38(1): 3-20.

- Sárosi-Blága, Á. (2021): Közbirtokosságok helyi támogatási gyakorlata. In: Biró A. Z., Tamás L. (szerk.) (2021): Községi vagyon – Községi szerep. Székelyföldi erdőgazdálkodás – szempontok, tények, lehetőségek. Nagyküküllő Közbirtokossági Szövetség, Státus Kiadó, Csíkszereda, 89-98.
- Shucksmith, M. (2010): Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts. *Sociologia Ruralis* 50(1): 1-14.
- Thissen, F., Loopmans, M., Strijker, D., & Haartsen, T. (2021): Guest editorial: Changing villages; what about people? *Journal of Rural Studies*, 87, 423-430. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.06.001>
- Tordoir, P., Poorthuis, A., & Renooy, P. (2015): De veranderende geografie van Nederland; de opgaven op mesoniveau. Regioplan, Amsterdam.
- Van der Ploeg, J.D., Long, A. (szerk.) (1994): Born from within. Practices and Perspectives of Endogenous Rural Development. Assen: Van Gorcum.
- Van der Ploeg, J.D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., De Roest, K., Sevilla-Guzmán, E., Ventura, F. (2000): Rural Development: From practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*, 40/4, 391-408.
- Van der Ploeg, J.D., Schneider, S., Ye, J. (2015): Rural Development: Actors and Practices. *Research in Rural Sociology and Development*, 22. 17-30
- Woods, M. (2007): Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place. *Progress in Human Geography* 31: 485 – 507.

Közbirtokosság – helyi fejlesztési modell?¹

Intézetünk keretében 2018-ban a Nagyküküllő Közbirtokossági Szövetség felkérésére készítettük az első olyan szakmai elemzést, amely a székelyföldi erdőgazdaság kérdéskörével foglalkozott². Ebben a tanulmányban vázoltuk fel azokat a megközelítési szempontokat és módszereket, amelyek figyelembevételét – a térségi lokális és regionális társadalmi szerkezeiteinek működésével kapcsolatos kutatásaink tapasztalatai alapján – az erdőgazdaság témakörben javasoljuk. Jelen tanulmány részben e tanulmány következtetései, részben az újabb szakmai megbízás nyomán végzett kutatásaink (terepmunka, interjúsorozat, dokumentumelemzések, médiaanyagok elemzése, kapcsolódó térségi elemzések feldolgozása) alapján egy átfogó helyzetkép felvázolására törekszik. Célunk az, hogy egy értelmezési keretbe foglaljuk össze az erdőgazdaság két alapvető összetevőjét (a térségi **erdővagyon** jellegével, helyzetével kapcsolatos szempontokat, illetve a térségi **erdőgazdálkodási gyakorlat** jellemzőit). Ehhez kapcsolódnak harmadik meghatározó komponensként az olyan **társadalmi összetevők**, mint a tudásformák, az érték- és normarendszerek, a kulturális pattern-ek, a narratívák, amelyek az erdőgazdasággal kapcsolatos megközelítésben rendszerint kisebb figyelmet kapnak, holott a tapasztalat azt mutatja, hogy ezek a társadalmi összetevők az erdővagyonnal kapcsolatos térségi értelmezéseket és magát az erdőgazdálkodási gyakorlatot is jelentős mértékben befolyásolják.

A térségi erdővagyon társadalomtörténetével, aktuális helyzetével, működtetésével és fejlesztési lehetőségeivel foglalkozó korábbi szakmai munkák (ilyen jellegű,

¹ A tanulmány teljes szövege „Helyzetkép 2020 – a székelyföldi erdőgazdaság szereplői és működési modelljei” címmel került közlésre: Biró A. Zoltán, Tamás László (szerk.). Közösségi vagyon – közösségi szerep. Székelyföldi erdőgazdálkodás – szempontok, tények, lehetőségek. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2021. 33-73.

² KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja: Erdő a közösségért, közösség az erdőért. Erdővagyon a Székelyföldön: Helyzetelemzési anyag. Kézirat.

erre a térségre vonatkozó szakmai anyagok a XIX.század végétől napjainkig nagyszámban készültek, köztük teljes áttekintésre törekvők is. Ezen a téren külön célszerű kiemelni Oroszi Sándornak az erdélyi, székelyföldi erdőgazdálkodáshoz kapcsolódó, történeti jellegű munkáit (Oroszi 1995, 2004, 2006), Kádár Zsombor nagyon gazdag forrás- és dokumentum gyűjteményt tartalmazó tanulmányait (Kádár 1993, 1994, 1999), Kádár Zsombor és Pál Antal Sándor munkáját (Kádár, Pál Antal 2002), Garda Dezsőnek a székelyföldi közbirtokosságokkal kapcsolatos munkáit (B. Garda 2000, Garda 1998, 2002). Ezek a szakmai munkák az erdővagyonok statisztikai-gazdasági paraméterei mellett gyakran foglalkoznak a gazdálkodási gyakorlatok bemutatásával és elemzésével, illetve esetenként utalnak arra is, hogy a térségre jellemző társadalmi-kulturális összetevők (társadalmi szerveződési formák, érték és normarendszerek, magatartásformák, társadalmi tudás konstrukciók) is fontos szerepet játszanak az erdővagyonhoz való viszonyulásban, illetve a gazdálkodási gyakorlatok kialakulásában³. Kutatási tapasztalataink szerint mindhárom előbb említett komponens (erdővagyon, gazdálkodási mód, társadalmi meghatározottság) fontos szerepet kapott a térségi közbirtokosságok és más közösségi erdő vagyonok rendszerváltás utáni visszaigénylésében és az erdőgazdálkodási gyakorlat újjászervezésében, illetve ennek a három komponensnek az egymást befolyásoló komplex viszonyrendszere mindmáig megmaradt. (...)

A tanulmány három kérdéskört tárgyal részletesen, ehhez kapcsolódik egy rövidebb terjedelmű összegzés. Az első elemző részben a térségi erdőgazdaság két kiemeltne fontos általános jellemzője kerül bemutatásra (az erdőgazdaság társadalmi beágyazottsága, illetve a tulajdonértelmezés térségi modellje). A második rész elemző anyag a erdőgazdaság térségi kulcsszereplőjével, a közbirtokossággal foglalkozik. A tanulmány lezáró része az erdőgazdaság legfontosabb térségi szereplőcsoportja, a közbirtokosságok kapcsán a tartalmi-szervezeti integráció feltételeivel és lehetőségeivel kapcsolatos szakmai konklúziókat mutatja be

³ Az utóbbi 150 év leíró/elemző anyagainak feldolgozása és publikálása, illetve ezekből az anyagokból szövegtár készítése és térségi közreadása a következő időszak egyik fontos szakmai feladata lehet.

A térségi erdőgazdaság fontosabb általános jellemzői

1. Az erdőgazdaság társadalmi beágyazottsága

A közbirtokosságoknak pontosan definiálható tulajdonosi szerkezetük, döntéshozó testületük, választott és jól meghatározott feladatkörökkel megbízott vezetőségük van, illetve saját vagy szerződéses viszonyban álló erdészeti szakembereik. Azonban feladataikat, tevékenységüket és értelmezési gyakorlatukat – közvetett módon – ennél jóval nagyobb társadalmi környezet határozza meg. A jogi-adminisztratív értelemben vett saját szereplők (tulajdonosok, vezetők, szakemberek) munkája számára – a tervezéstől a gyakorlaton át az értelmezésig – a jóval nagyobb társadalmi környezetnek a tudása, értékrendje, narratívája, elvárás rendszere képezi a referenciakeretet. Ennek a referenciakeretnek az egyik – közvetlenebb, erőteljesebb hatást kifejtő – megtestesítője a lokális társadalom, a másik – kevésbé megragadható és kevésbé hatásos – megtestesítője a térségi magyar közösség (még pontosabban az arról kialakult normatív kép). Mindkét referenciakeret kitermelésében és fenntartásában sok olyan szereplő vesz részt, aki nem tulajdonos, nincs vezetői vagy szakmai hatásköre. Egy adott helyi közbirtokosság saját szereplőcsoportja (tulajdonosok, vezetők, szakemberek) elvben megtehetné, hogy a közbirtokosság tulajdonának működtetését és értelmezését ettől a két referenciakerettől függetlenül alakítsa. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy változó mértékben ugyan, de ennek a két referenciakeretnek (a lokálisnak különösen!) meghatározó szerepe van abban, hogy a közbirtokosság saját szereplőcsoportja hogyan gondolja a saját erdővagyonát és arról, illetve a gazdálkodás mikéntjéről milyen értelmezést alakít ki. A közbirtokosság úgy működik, mintha lenne egy nagyobb tulajdonosa is mint a tényleges tulajdonosi réteg, és ennek a nagyobb tulajdonosnak az elvárásai nem közgyűlési szavazatok, utasítások, szakvélemények formájában jutnának el hozzá, hanem – nyíltan megfogalmazódó vagy latens módon ható – közösségi tudások, elvárások, értékek, normák, igények, narratív konstrukciók formájában behatárolják azt, hogy hogyan kell dönteni, mit és hogyan kell végezni, mit és hogyan kell értelmezni.

A fentebb bemutatott helyzet folyománya az, hogy a székelyföldi erdőgazdaság (erdővagyon és erdőgazdálkodási gyakorlat) több mint gazdasági értelemben vett vagyon tömeg, több mint gazdasági értelemben vett erdőgazdálkodási tevékenység, több mint közbirtokossági intézmények csoportja. Az erdőgazdaság fontos jellemzője az, hogy benne strukturálisan (több szinten és működés formájában) összekapcsolódik

a közösségi háttérű (nagyreszt társadalomtörténeti meghatározottságú) társadalmi magatartások rendszere és a többféle értéket magába foglaló erdő vagyontömeg. A társadalmi és gazdasági tényezők strukturális összekapcsolódása (a szerkezet és a működés szintjén egyaránt) nem kerülhető meg akkor sem, ha elemző munkát végzünk, akkor sem ha fejlesztéspolitikai törekvések állnak a megközelítés mögött. Az elmúlt három évtizedben számtalan olyan megközelítéssel találkoztunk (vélemény, terv, innovációs szándék stb.) amelyek ezt az összekapcsolódást figyelmen kívül hagyva a „kell” szempontjából (instrumentális, technokrata feladatként, csupán gazdasági vagy közgazdasági problémaként) kezelték a térségi erdőgazdaságot. Az ilyen megközelítéseket vezetheti vagy ösztönözheti jó szándék, máshol látott sikeres modell, innovációs igyekezet, korszerűsítési törekvés vagy bármi egyéb, azonban az ilyen kezdeményezések és kísérletek rendszerint „lepattannak” a térségi erdőgazdálkodási gyakorlatról, nem tudnak lehetséges, kivitelezhető forgatókönyvekké válni. A sikertelen változtatási vagy innovációs ötletek/ kezdeményezések nyomán sok esetben vádak fogalmazódnak meg a térségi erdőgazdaság szereplői irányába, nem ritkák az olyan jelzők sem, mint a „makacsság”, „önfejűség”, „tudatlanság”, „maradiság” és hasonlók. A kezdeményezők és kísérletezők nem látják, vagy nem akarják látni, hogy nem személyekkel, hanem működő társadalmi struktúrákkal állnak szemben. A társadalmi szerkezet és a gazdasági vagyon illetén összekapcsolódását természetesen lehet előnynek vagy hátránynak, térségi értéknek vagy fejlesztési korlátnak is nevezni, attól függően, hogy ki vagy milyen érdek, szempont áll a vélemény mögött. Ettől függetlenül azonban a tény tény marad: **a térségi erdőgazdaság működését, kisebb-nagyobb változtatási lehetőségeit a társadalmi és gazdasági/szervezeti struktúra összekapcsolódó rendszere határoolja be.** Amikor a közbirtokosság vezetői egy innovatív elképzeléssel szemben azzal érvelnek, hogy a szóbanforgó ötlet jó lenne ugyan, de „nem lehet átvinni a közgyűlésen”, akkor ezzel tulajdonképpen arra utalnak, hogy megítélésük/megérzésük szerint a fölmerülő új ötlet és a helyi közösségnek az erdőgazdálkodással kapcsolatos általános beállítódása nem kompatibilis.

A fentiekben bemutatott szerkezet természetesen nem változatlan, és még kevésbé örökérvényű. De ahogyan nem érdemes a talaj ismerete nélkül építményt alapozni, úgyszintén nem érdemes olyan szervezési, fejlesztési programokat indítani, amelyek nem veszik figyelembe a térségi erdőgazdaság működésének ezt a fentiekben jelzett sajátos mivoltát. (...)

2. A tulajdonértelmezés térségi modellje

A térségi erdőgazdaságnak, ezen belül az erdővagyonnak olyan jogi értelemben vett szervezeti-adminisztratív kerete nincsen, amely a térségi erdővagyon vagy erdőgazdálkodási gyakorlatot körülhatárolná, illetve amelynek formális vagy informális autoritása lenne a sajátuk tartott térségi intézmények és szereplők felett. Ennek ellenére nyelvi-szimbolikus síkon a térségi szereplők számára nagyon is egyértelmű, hogy mi tartozik és mi nem tartozik a térségi erdőgazdasághoz, mi az, ami „a miénk”, a „saját”, és mi az, ami külső, idegen, ami „nem mi” vagyunk. Még tovább menve, ebbe a tulajdonértelmezésbe még az is beletartozik, hogy ez a tulajdon „milyen módon, milyen mértékben a sajátunk”. Ha meg is kell engedni azt, hogy külső szereplő (szakember, média, ellenőrzést végző intézmény, adóhatóság, jogalkotó, környezetvédő, Natura 2000 szervezet) foglalkozzon ezzel a tulajdonnal, ez a foglalkozás a tulajdonos számára mindig „beavatkozásként” tételeződik, és nyíltan vagy burkoltan negatív megítélést termel. Ez a tulajdonérzékelés és tulajdonértelmezés (amely gazdasági és jogi kategóriákkal nem megragadható) az állami felügyeletet és szabályalkotási jogkört sem tolerálja, és számára a ma egyre szélesebb körben teret hódító „Az erdő mindenkié!” szlogen pedig nem is értelmezhető.

Ennek a tulajdon értelmezési gyakorlatnak sűrűn felbukkanó, sokféle formában jelentkező tartalmi eleme a MI (saját) – ŐK (nem mi, idegen, más) dichotómia. Ez az oppozíció előfordul a saját tulajdon (erdővagyon) helyzete/jellemzése, a gazdálkodási gyakorlat bemutatása kapcsán, de a célok, tennivalók, eredmények, értékelések bemutatásában is. A saját tulajdon, a saját cselekvés és a saját értelmezés oppozícióba való illesztése, ennek keretében pedig a külső, más, idegen ágens tételezése a térségi szereplőkkel készített interjúk mindegyikében gyakran előfordul, és szinte kivétel nélkül explicit, nyomatékosan hangsúlyozott formában.

A saját – idegen (MI – ŐK) dichotómiának több szintje van. Legerőteljesebb szintje a MI versus ÁLLAM oppozíció. A MI jelentheti szimbolikusan a térségben lévő összes magyar erdőtulajdonost, más esetekben egy lokális tulajdonos közösséget, ritkább esetben egyéni tulajdonost. Az állam ebben az esetben ellenség (amikor konkrét helyzetről van szó, például „nem akarta visszaadni a mi jogos tulajdonunkat”, szabályokkal korlátozza a működésünket”, „nem engedi gyorsan kitermelni a széldöntést”, „megpróbálja visszaperelni a megszerzett jogos tulajdont”), illetve strukturális szinten permanens ellenfél („tartani kell tőle”, „nem ami pártunkon van”, „bármikor tehet rosszat”) Működik a MI-ŐK dichotómia a saját erdőszet – állami erdőszet vonatkozásban, a Natura 2000 intézményrendszerrel és képviselőikkel szemben,

burkolt formában az erdész szakmával és az erdész szakma képviselőivel szemben, a zöld szervezetek által képviselt álláspontokkal és a zöld szervezetek képviselőivel szemben is. Megjelenik a magánerdészet – állami erdészet viszonyában, a térségi és lokális közéleti-politikai vezetőkkel szemben, az adminisztratív ügyvitel rendszerével szemben, a szélesebb értelemben vett közvéleménnyel szemben, és megjelenik az egymás közelében működő más közbirtokosságokhoz való viszonyban is.

A MI-ŐK típusú opposíciók sokfélesége, gyakorisága, nyomatékos hangsúlyozása arra utal, hogy a térségi erdőgazdaságban a tulajdonértelmezésnek egy sajátos, a térségi társadalom működési modelljére alapozó formájával van dolgunk⁴. Szakmai kifejtése és értelmezése nem képezi jelen elemzésünk tárgyát, arra azonban célszerű felhívni a figyelmet, hogy ez a tulajdonérzékelés és értelmezés, általában a MI-Ők opposícióra való ráhangoltság – legalább részben – magyarázatul szolgálhat olyan jelenségekre, mint:

- Az együttműködési nehézségek
- A változásokkal szembeni óvatosság, kivárás, a változásoktól való elzárkózás
- A gazdálkodási tevékenység szinten tartására irányuló igyekezet dominanciája
- A visszafogott tájékozódási, kísérletezési, innovációs igény
- A védekezési, rejtőzési attitűdök nagy szerepe

A térségi erdőgazdaság főszereplői: a közbirtokosságok

A székelyföldi erdőgazdaság szerkezetét és működését tekintve sokszereplős, összetett struktúra. Működésében többféle intézménytípus, többféle szereplő kapcsolódik össze, ezek egy része a térségi erdőgazdaság belső (saját) szereplője, más része külső intézmény és szereplő. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az erdőgazdaság szereplőinek státusa, tevékenysége, cél- és értékrendszere többféle. Ha külön-külön megvizsgáljuk az egyes szereplőket, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az elvben azonos típusba sorolható szereplők (például a helyi közbirtokosságok, az egyéni erdőtulajdonosok, a magánerdészetek stb.) státusza, tevékenysége, cél- és értékrendszere is

⁴ Az egyéni és közösségi vagyonokhoz kapcsolódó tulajdonértelmezések „informális” mintázatainak nagyon jelentős térségi társadalomtörténeti előzményei vannak, ennek a témakörnek az elemzésére, az informalitáshoz kapcsolódó identitásképzési eljárások kutatására hasznos szemléleti és módszertani keretet kínálnak az utóbbi évtizedben előtérbe került elemzések (Ledeneva 2018).

nagymértékben eltérhet egymástól. Ez azt jelenti, hogy nem csupán a szereplők nagy száma és sokfélesége termeli a térségi erdőgazdaság szerkezetének komplexitását, hanem az egyes szereplők egyedisége is. A típusbeli és működésbeli sokféleség megítélésünk szerint összefüggésbe hozható azzal, hogy a lokális társadalmi szerkezet sok összetevője beépül az erdőgazdaságba (lásd az erdőgazdaság társadalmi beágyazottságával kapcsolatos előbbi ismertetést). A sokféleség több szempontból előnyt is jelenthet, így például erősítheti az adott erdőgazdasági szereplő identitását, társadalmi támogatottságát. Ugyanakkor ez a sokféleség és egyediség akadályt jelenthet akkor, ha szakmai vagy közéleti vezetők/szervezők projektszerű gazdaságpolitikai vagy fejlesztéspolitikai paradigmába szeretnék bevonni a térségi erdőgazdaság szereplőit. De a tapasztalat azt mutatja, hogy jelentkezhetnek ezek az akadályok kisebb léptékű és egyszerűbb tervek, feladatok megoldása esetén, például ilyen lehet az erdőgazdaság egyes szereplői közti kapcsolatok kialakítása és működtetése, az együttműködési formák kialakítására irányuló kezdeményezések, a közös programok szervezése és gyakorlati menedzselése. A szereplők különböző típusai közti kapcsolatok és együttműködések még nehezebben alakíthatók ki. Jellemző példa erre, ahogyan a korábbi időszakokban kialakult közbirtokossági működtetési modell (működtetési rutin vagy az ahhoz kapcsolódó tudás) korlátozza az innovatív fejlesztési kezdeményezéseket, a tulajdonértelmezés ideologikus tartalmi korlátozzák a környezetvédelem szereplőivel való együttműködést, az állami szereplők adminisztratív eljárásai a tulajdonosok oldalán egyértelmű fenyegetésként tematizálódnak.

A térségi erdőgazdaság szereplőinek fontosabb típusairól eddig nem készültek olyan elemzések/leírások, amelyek bemutatják az egyes típusok szerkezetét és működési modelljeit, és nem készültek az egyes szereplők egyediségét elemző anyagok sem. Az alábbiakban csak felsoroljuk a térségi erdőgazdaság fontosabb szereplőit⁵, a felsorolás nem jelent rangsorolást.

- a tulajdonosok
- a magánerdészetek
- erdőtémával kapcsolatban álló, egyéni szakmai alapon foglalkozó szakemberek
- ellenőrzési rendszerek, hivatalok
- természet- és környezetvédelmi témákkal foglalkozó civil szervezetek

⁵ A fontosabb szereplők státusának, tevékenységének rövid ismertetése a tanulmány teljes változatában olvasható.

- közéleti, politikai szereplők
- térségi szervezeti keretek (közbirtokosságok, uniók, a Székelyföldi Erdő-tulajdonosok és Erdőgazdálkodók Szövetsége)
- faipari vállalkozások és gazdasági klaszterek
- támogatási programok
- magyarországi szakmai intézmények és szakemberek
- térségi és lokális közvélemény
- egyetemi képzés
- média és médiatematizáció
- Natura 2000 gondnokságok
- vadásztársaságok
- az erdei gyümölcsök értékesítésével foglalkozó vállalkozások
- a térségi turisztikai szereplők egy része
- a községi jogköröket gyakorló önkormányzatok
- térségi vagy kistérségi fejlesztéspolitikával foglalkozó szakemberek

Az egyes típusok bemutatását követően három olyan jellemzőre hívtuk fel a figyelmet, amelyek a közbirtokosságok működését jelentős mértékben befolyásolják:

- Az erdőgazdaság térségi szereplői szigetszerűen működnek. A szereplők között vannak pragmatikus együttműködések, de nem tapasztalható az egyes szereplők strukturális egymásrahangoltsága, stratégiai jellegű együttműködése.
- A gyakorlati jellegű, esetenként kényszerű együttműködések mögött a strukturális viszony rendszerint oppozíciós jellegű, vagy ellenséges.
- A szereplők által leginkább kedvelt működési modell a párhuzamosság (egy- másra figyelve, egymás mellett, de nem együttműködve).

A térségi erdőgazdaság működésének alapja a közbirtokosságok csoportja, és ennek a vagyontömegnek a létezése, illetve szerveződési modellnek a mikéntje befolyásolja közvetlen vagy közvetett módon minden más, az erdőgazdasághoz kapcsolódó szereplő működését is. Természetesen erdőgazdasági szereplők akkor is

léteznének a térségben, ha nem került volna sor a közbirtokossági rendszer visszaállítására, azonban ennek a közösségi vagyonrendszernek a sokrétű és mély társadalmi beágyazottsága (társadalmi hagyományok és tudások, magatartási modellek, értékrendszer, ideológia, narratívák) az ehhez a vagyonszerkezethez kapcsolódó egyéb erdőgazdasági szereplők szerveződésére, működésére is hatással van. A következőkben a közbirtokossági vezetőkkel készített interjúsorozat, valamint térségi tereptapasztalatok alapján felvázoljuk közbirtokosságok társadalmi beágyazottságának, működési modelljének a fontosabb jellemzőit. Ez a modell a térségi lokális közösségek (az esetek többségében: faluközösségek) szerveződésébe és működésébe enged betekintést, amelynek ismerete, figyelembevétele nélkül kevés esély van arra, hogy bottom-up típusú helyi fejlesztési koncepciók vagy programok kerüljenek kidolgozásra.

1. A szigetszerű működés

Az első és legfontosabbnak mutakozó jellemvonás a közbirtokosságok (és általában a tulajdonosok) szigetszerű működése. Ez a „small scale” típusú térségi társadalmi szerkezetek 1989 utáni széleskörű rehabilitációs folyamatával van összefüggésben. Az 1962-ben zárult kollektivizálás előtti családi és lokális működési modellek visszaállítására irányuló törekvések alapvetően azoknak a társadalmi szerkezeti formákban a visszaállításában gondolkodtak, amelyek a saját erőforrásokra való alapozást, a saját szerkezet bebiztosítására (túlbiztosítására) és újratermelésére való irányultságot, nem utolsósorban az ebből fakadó egyediséget helyezték a középpontba. Ez a komplex rehabilitációs igény mozgatta ebben a térségben többek között a korábbi családi föltulajdon szerkezetek visszaállítását, az önellátó családi gazdálkodásra irányuló törekvést, a lokális társadalmi szerveződések föllelevenítését, a lokális identitást rehabilitáló kulturális-szimbolikus események szervezését, illetve magának a közbirtokossági formának a visszaállítását is, lehetőleg a két világháború közti időszakból ismert célkitűzések és szerveződési formák alapján. A térségre általánosan jellemző komplex rehabilitációs törekvések minden településen a saját társadalomtörténeti tapasztalatokat, valamint a lokális adottságokat, nem utolsósorban pedig a lokális identitást specifikáló összetevőket vették alapul. Jellemző példa a specifikációra a közbirtokosságok nevének a megválasztása is, amely az esetek többségében a lokalitás markáns és egyedi megjelenítésére irányul. A lokális tényezőkre való alapozás nem csupán formai tekintetben vezetett egyediséghez, hanem a szerveződés és működés módozatait illetően is. A lokális jellegű identitásburok megteremtése (ha nem tudatosan is) legalább olyan mértékben volt fontos az újraalapítás során, mint a gazdaságos

működés. Nincsen két egyforma közbirtokosság, az egyediség minden formai, tartalmi komponensben tetten érhető. Fontos jellemző, hogy a térségi közpolitikai diskurzus is mindvégig támogatta és támogatja, értékeli és legitimálja a rehabilitációs folyamatnak ezt az egyediségre koncentráló modelljét.

A szigetszerű szerveződési folyamat és működési mód egyik fontos következménye az, hogy az erdőgazdaságban az innovációnak csekély mértékű a támogatottsága. Természetesen van példa támogató jellegű szervezeti keretek, programok tervezésére, elindítására is. De nem mondhatjuk azt, hogy gyakori vagy rendszeres lenne az innovációra irányuló tervezés, a térségi szereplők nem foglalkoznak azzal, hogy beruházzanak az innovációba. Az egyediség megjelenítése, erősítése ezzel szemben gyakran tapasztalható jelenség.

Fontosnak tartjuk jelezni azt, hogy a szigetszerűségben, illetve az ebből táplálkozó autonómia beállítódásban nem valamiféle függetlenség érzés a legfontosabb komponens, hanem az adottságokból összeálló **lokális egyediség**. Ennek a lokális egyediségnek sok eleme meggyőződésekkbe, helyi tudásokba, magatartásokba van feloldva, a külső szemlélő számára nem megfogható, nem értelmezhető. A szigetszerű szerveződésnek és működésnek ez a modellje behatárolhatja a közbirtokosságok közti együttműködést is, de ennél jóval nagyobb mértékben befolyásolja a külső kapcsolatokat (hivatalok, szakemberek, média, külső/felső kezdeményezések), nem utolsósorban pedig gátjai lehetnek minden olyan innovációnak, amely a lokális szerkezet megváltoztatására irányul

A szigetszerű szerveződés és működés fontosabb jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze:

- A saját (közösségnek) tudott/érezett érdeknek van prioritása (csak azzal kell foglalkozni amit a saját érdek diktál, és úgy, ahogyan a saját érdek diktálja).
- Oppozíciós magatartás kialakítása/kialakulása minden olyan helyzetben és minden olyan szereplő irányába, amely a helyi közösség megítélése szerint nem a saját érdek szerint működik. Ennek nyomán termelődik a nyílt vagy latens oppozíciós magatartás az erdőszettel, a médiával, a szakértői tudással, a kormánnyal, általában a változással szemben.
- Nem feltűnően, de működik az elzárkózási attitűd is. Jellemző példája, hogy a helyi szereplők nem szívesen nyilatkoznak a médiának, fenntartásaik vannak a külső szakmai ajánlatokkal szemben.

- Az erdővagyon lokális narratívájában a „közösségi tulajdon” megjelölés legitímációs eszközként működik. Ez azt jelenti, hogy a közösségi vagyona való hivatkozás pro vagy kontra eszközként használható az állásfoglalások, döntések, tervek, programok, kapcsolatok, együttműködések kialakítása során.
- A „üzleti gondolkodás”, az úgynevezett market-komponens sok eleme hiányzik a közbirtokossági szemléletből és gyakorlatból. Az elmúlt 30 év egyetlen lényeges tartalmi változása: az erdő pénzszerző funkciójának a kibővítése: a fa mellett megjelentek egyéb értékesíthető komponensek (erdei gyümölcs, gomba, vadállomány). A lokális gazdálkodás azonban a pénzszerzési (értékesítési) törekvésen az esetek döntő százalékában nem lép túl, nem üzleti paradigma szerint működik. Az erdővagyonra nem olyan tőkeként tekintenek, amelyhez beruházást, növekedési tervet, költség-haszon számítást kell kapcsolni, hanem olyan természeti vagyonként amely magától gyarapodik (növekmény), és amelynek egy-egy részét időként jövedelemszerzés céljából el lehet adni.
- A tradicionális patternek fontos szerepet kapnak a mentalitásban, a gazdálkodási gyakorlatban egyaránt. E szemlélet szerint a fa nagy értéknek számít, de értéke abban áll, hogy készenlétben van és szükség esetén értékesíthető. Az erdőnek annyiban van értéke amennyiben fát biztosít, egyéb érték nem releváns. Hasonló mértékben fontos az állapot/állag megőrzési beállítódás is, ez szintén a változtatás, az innováció ellen hat.

2. Kapcsolatkultúra, a kapcsolatmenedzsment jellege

A kapcsolatok témakörét a narratívák ismertetése kapcsán már érintettük, itt csak a kapcsolatmenedzsment szemszögéből ismertetjük a közbirtokossági szereplők fontosabb magatartási mintáit. A közbirtokosságok működésével kapcsolatos események és hírek a lokális közösségi tudás részét képezik. Településenként változik annak mértéke, hogy a helyi közösségi tudásban a közbirtokoságnak mekkora hely jut. Ebben a „mindenki mindenkiről mindent tud” típusú társadalmi kontextusban a gyenge kapcsolatok jelenléte nem releváns. Ha erős kapcsolatok ebben a kontextusban megszerveződnek, akkor azok általában nem a hivatali pozíciókhoz vagy feladatokhoz kapcsolódnak, hanem a hivatali pozíciótól független, már korábban létező szociális vagy vérségi kapcsolatokra alapozódnak.

Kifele az erős kapcsolatok száma nagyon kevés, és elsősorban az ügyintézéshez kötődhetnek (személyes, bizalmi kapcsolatok hivatalok munkatársaival). A kifele irányuló gyenge kapcsolatok a közbirtokosság számára nem igazán fontosak, az egyébként a szigetszerű működésből is következik.

Mivel a közbirtokosságok vagyona, a vagyon értéke, a közbirtokosságok munkája a lokális feletti szinteken is érdeklődést kelt ezért a közbirtokossági vezetők gyakran kapnak megszólítást, felkérést szakmai fórumok, ágazati egyeztetések, közéleti-politikai rendezvények, regionális projekttervek szervezői részéről. Ezekben a helyzetekben a közbirtokosságok képviselőinek magatartását, megnyilatkozásait a bemutatott elképzelésekkel, a tárgyaló témákkal, a hivatalvezetőkkel, a szakértőkkel való formális azonosulás jellemzi. Ez az igenlő formális azonosulás azonban az esetek döntő hányadában csak addig tart, ameddig a találkozási helyzet.

A szigetszerű szerveződésből és működési modellből eredően az oppozíciós jellegű kapcsolatoknak a szerepe meghatározó fontosságú. Ez részben az önmeghatározási folyamat része, részben pedig a többi szereplő érdekének, működési módjának, hivatali feladatainak másságából, illetve a közbirtokosság számára „zavaró” működéséből adódik. Meghatározó szerepe van az oppozíciós kapcsolatokban annak, hogy a közbirtokosság a külső szereplőnek potenciálisan támadó jelleget tulajdonít.

A kifele irányuló reprezentációs gyakorlat visszafogott, alkalmi jellegű.

Ez a kapcsolati kultúra és kapcsolatmenedzselési gyakorlat befele forduló, elzárkózó és védekező jellegű. Külön elemzés tárgyát képezheti, hogy ennek a gyakorlatnak melyek az előnyei és hátrányai, illetve milyen feltételek hatására milyen irányban változik/változhat. Az azonban valószínűnek látszik, hogy a térségi erdőgazdaság gyakorlatának változtatásával, innovációjával foglalkozó külső szereplőknek a fentiekben fölvázolt kapcsolatcultúra körén belülre kell kerülniük ahhoz, hogy a közbirtokosságok szereplőivel változtatásokról, innovációról érdemi párbeszédet tudjanak folytatni.

3. A tulajdonosok magatartási modellje

A közbirtokossági vezetőkkel készített interjúk mindegyikében előtérbe került a tagság meghatározó szerepe. Ez – mint korábban jeleztük – nem csupán és nem is elsősorban a közgyűlési magatartást jelenti, hanem sokkal inkább a permanens közösségi figyelmet, véleményezést, még pontosabban azt, hogy a közbirtokosság és a vezetők tevékenységéből mi és hogyan kerül bele a közösségi tudásba. A tulajdonosi kör magatartása csak részben adódik a jogtulajdonosi státuszából, emellett nagy szerepe

van a helyi közösség adott településre jellemző működési modelljének. A következőkben röviden vázoljuk a tulajdonosi kör attitűdjeinek és magatartásának fontosabb jegyeit.

- A közbirtokossághoz való viszonyulásukban meghatározó szerepe van a járadékra való beállítódásnak. Ez megmutatkozik a diskurzusban és a magatartásban egyaránt. A járadék részint anyagi, részint szimbolikus természetű. Az alapvető kérdés az, hogy a közbirtokossági tag mennyi pénzt vagy famennyiséget kap a jogai után, illetve a közbirtokossági státusz milyen mértékben kap szerepet a lokális státusz fenntartásában.
- A beszédmód szintjén két referenciakeret működik, amelyek a viszonyulás konkrét formáit kitermelik. Az egyik azzal a tudással kapcsolatos, hogy „hogyan volt régen”. Ennek többféle alternatívációja lehetséges (1.) a saját közösség preferálása (pl: „nem szabad fát eladni idegennek”), (2.) „a régi modell jó volt, azt kell követni, nem az újítás a fontos”, (3.) a tulajdonosi szerkezet tekintetében a változatlanságra való törekvés van előtérben. A másik referencia keret a szomszéd települések közbirtokosságainak működésével kapcsolatos információkból áll össze, és azzal kapcsolatos, hogy „mennyi juttatást kapunk az ismert szomszéd példákhoz képest”.
- Minden olyan témában amely eltér a megszokott gyakorlattól a beleegyezés megszerzése nehézkes. A vitákat az érvek helyett az utalások, rosszabb esetben a minősítések dominálják. A változtatásokban való beleegyezés a tulajdonosok oldalán az esetek többségében egyfajta kényszerű tudomásulvétel.
- A vezetők munkájának, eredményeinek pozitív értékelésében két tényező lehet meghatározó. Az egyik, ha a változás kézzelfogható jeleit „látják”. Például új gépek beszerzése, székház megépítése. A másik tényező pedig a személyes juttatás értékeléséből adódik (kevés, sok, éppen elég).
- A közbirtokossági vezetők irányába is kialakul az a típusú „perlekedő” magatartás, amely ennek a térségnek a lokális közösségeit (ezen belül hangsúlyosan a férfiakat) sok évtizede jellemzi. A perlekedő magatartás lényege a helyi vezetőkkel való „vitatkozás” kiscsoportos beszélgetési helyzetekben (miközben a szóbanforgó vezető nincsen jelen). Minden helyi leader szerepet betöltő személy (polgármester, lelkész, iskolaigazgató, orvos stb.) célpontja lehet ennek a perlekedő magatartásnak. Lényege a vezetői szerephez kapcsolt értékelés, véleményezés oppozíciókba rendezése. „Jó vezető, de ...”, „Jól dol-

gozik, de ...”, „Elismerem, de...” típusú érvelések adnak keretet az ilyen típusú beszédalkalmaknak. A pozitív értékelés a domináns (a vezető státuszának elfogadása), de ez nem kerül kifejtésre, a hibák, tévedések sora azonban igen, többnyire érzelmi-hangulati elemekkel terhelt. Ez a perlekedő magatartás egyfajta „nyelvi játék”, amely a beszélő társadalmi státuszának erősítésére irányul, és nem a szóbanforgó vezető státuszának vagy munkájának a megkérdőjelezésére.

A fentiekben felsorolt jellemzők a tulajdonos olyan képét körvonalazzák, amelyet hangsúlyos mindennapi érdeklődés, járadék érdekeltség, alacsony fokú gyakorlati implikálódás, állapotmegőrzési attitűd jellemez. A megválasztott vezetők irányába távolságot tart („Ő van megbízva, az ő dolga, ő tudja...”.) A vezetőséggel való együttműködés formális kerete az évi egyszeri vagy kétszeri közgyűlés, ami az együttműködés teljesen formális módja. A perlekedő magatartás révén a „megszólás jogát gyakorolja” szűk, bizalmas körben, ez azonban tartalmi-formai elemei ellenére nem irányul a vezetők ellen.

4. Három ideáltípus

A térségi közbirtokosságokra jellemző egyediség sokféle formájából elemző munkával három működési modell kivonatható. Fontos figyelni arra, hogy egy-egy közbirtokosság működése nem rendelhető hozzá egyik, vagy másik modellhez, ugyanakkor egy-egy közbirtokosság működésében a három modell elemei különböző módon keveredhetnek. A sokféle működésből kivonatható „elméleti” modellek a következők (a megnevezések munkahipotézis jellegűek):

- **Létfenntartó modell.** Ezt a modellt általában a kis erdőterület jellemzi, nincs saját eszköz, alacsony az osztalék mértéke, a helyi kezdeményezések és programok támogatása kisléptékű vagy hiányzik, a „mi kicsik vagyunk” diskurzusnak van domináns szerepe.
- **Kísérleti menedzsment modell.** A vezetőkre a magasabb fokú szakmai képzettség jellemző (jogász, erdész stb.) ide sorolható az olyan eset is, amikor a vezető magyarországi egyetemen szerzett szakmai képzettséget. Jellemző a nagyobb terület, kismértékben már megjelenik az erdőkulturához és a környezetvédelemhez kapcsolódó szemléleti váltás igénye. Jelen van a pályázatok iránti nyitottság, a hálózati együttműködésre való hajlandóság. A vezető az ügykezelői szerep felvállalása mellett a menedzseri szereppel is

kísérletezik. Az erdész szakmai autoritást esetenként vitatják. Mindezek csak tendenciák, még nem stabilizálódott gyakorlatok.

- **A zárt modell** (lock-in). Ezt az ideáltípust a nagyobb méretű erdőtulajdon, jobb eszközellátottság jellemzi. Nagyobb a tagoknak juttatott járadék, a tagság általában elégedett. A közbirtokosság többnyire a sajátján érzett/tudott témákkal foglalkozik, kevés a változtatás. Ha egy területen változtatnak, akkor olyan fejlesztési tervet választanak, amelyet saját erőforrásból ki tudnak vitelezni, amelyhez nem kell partner. Az erdész szakmai autoritás elfogadása a jellemző.

A térségi közbirtokosságok működésében a kísérleti menedzsment modell csak kismértékben, kevés közbirtokosság működésében jelenik meg. A zárt modell és a létfenntartó modell esetenként változó keveréke jellemzi a legtöbb közbirtokosságot.

A különböző szakmai szereplők körében (erdészek, fejlesztő szakemberek, média, környezetvédők, politikusok/döntéshozók) megfogalmazódnak másfajta működési modellek, azonban ezek kevés átfedést mutatnak a közbirtokosságok mai valóságos működési modelljeivel, ezért ezeket egyelőre csupán elvárásként, vágyképként vagy érdekérvényesítési kísérletként kezelhetjük.

* * *

Összegzésképpen azt emelhetjük ki, hogy a közbirtokosság, a térségi erdőgazdaság legfontosabb szereplője sokféle, a helyi adottságokból adódó egyedi formában jelenik meg, ugyanakkor az egyediségek halmaza mögött egész sor közös jellemzőt találhatunk. Az elemzési és a fejlesztéspolitikai megközelítés számára egyaránt fontos mindkét dimenzió, az egyediség alapos ismerete és az azonosságok számbavétele.

A térségi léptékű fejlesztéspolitikai gondolkodás természetesen a közös vonásokra helyezi a hangsúlyt. Ezek egyfajta „legnagyobb közös nevezőt” alkotnak, amelyhez képest természetesen minden egyes közbirtokosság komplexebb, gazdagabb, egyedibb. Elemző munkánk alapján az alábbi közös vonásokat emeljük ki (a felsorolás nem tekinthető értékelési sorrendnek)

- A közbirtokosságok működésében a tagság autoritásának magas foka
- Járadék elv központi szerepe
- A helyi közösség támogatására irányuló szerepvállalás
- A közgyűlési részvétel visszafogott mértéke

- Az alaptevékenység (erdőgazdálkodás a tagság igényeinek kielégítése érdekében) prioritása a komplementer tevékenységekhez, a hálózati szerveződéshez, az innovációs kezdeményezésekhez képest.
- Távlati célként fölmerül a teljes körű tevékenység megszervezése (kitermelés, értékesítés megoldása saját hatáskörben, saját eszközökkel)
- Lokális centrikusság tevékenységben, tervezésben, értékelésben egyaránt
- Az erdészeti szakmai kompetenciák tudomásul vétele
- A „pontoszerű” (szigetszerű) működés dominanciája
- Általános és erős bürokrácia ellenesség, központosítás ellenesség
- Szemléleti konszenzus az erdővagyon értelmezésében. Ennek jellegzetes példái az következők: Az erdő nem tőke, hanem beosztással értékesíthető (eladható) vagyonhalmaz. Újratermelés csak az abban értelemben, hogy erdő termelje újra magát, nem a tulajdonos termeli újra a tőkét. Gazdálkodás helyett csak értékesítés. Nem az én munkám termel (beruházás), hanem a természet (nekem), ezt én adhatom el. Értékmenedzsment helyett csak vagyoneladás (tradicionális modell). Az erdő nem érték, hanem áru.

Következtetések és kérdések

Kínálhat-e keretet vagy akár kiindulási pontot a bottom-up típusú helyi fejlesztés rendszerszintű szakmai megalapozásához a közbirtokosságok működési modellje? Tapasztalataink szerint minden jel arra mutat, hogy a közbirtokossági modell működése rendszerszinten és egyedi szinten is ellentmondásokkal terhelt. Ezek egy része a lokális szempontok (értékek, érdekek, rutinok) és a külső szakmai megközelítések különbözőségéből ered, más részük pedig abból a különbségből, amely helyi szinten a szemléleti/gyakorlati paradigma váltást támogatók és ellenzők közt mutatkozik. Okkal feltételezhetjük, hogy ennek a jelentős társadalmi beágyazottsággal jellemezhető modellnek az ellentmondásai minden más bottom-up jellegű fejlesztés esetén is fel fognak bukkanni, ezért a közbirtokosságok működésének, társadalmi szerepének alakulása a helyi fejlesztéssel foglalkozók számára különösen tanulságos lehet.

Gyakran és többféle módon megfogalmazódott már az az igény, hogy a térségi erdőgazdaság sok pontoszerű szereplőjét hasznos lenne egységes szervezeti keretbe tömöríteni, a sokféle egyedi tevékenységet egységes stratégia és működési modell mentén össze kellene hangolni. Az elképzelés mögött az áll, hogy az egységbe szer-

vezett, egységesen kezelt, képviselt térségi erdővagyon jóval nagyobb gazdasági potenciált és fejlesztési lehetőséget kínálna. Az egységesen szervezett, vezetett és képviselt térségi erdőgazdaság jobban szolgálná a térség egészének fejlődését mint a külön-külön működő szereplők halmaza. Ez az elképzelés top-down típusú koncepció, elsősorban szakértők, közéleti-politikai szereplők fogalmazzák meg, és elsősorban a térségi közbirtokosságok és a hozzájuk kapcsolódó magánerdészetek egységes keretbe foglalásáról szól. Olyan egységes szervezeti és működési keret kialakításáról, amely a továbbiak során kitermeli a maga saját gazdasági, szakmai és egyéb szereplőit. Egy ilyen igény vagy elvárás (nevezzük jövő víziónak) mérlegelése nem szakmai kérdés azon egyszerű oknál fogva, hogy egyelőre nem került sor ennek az elképzelésnek a projektszerű végig gondolására és szakmai kidolgozására.

Azzal a kérdéskörrel viszont célszerű foglalkozni, hogy a térségi erdőgazdaság jelenlegi adottságai és működési módja alapján – a helyzetkép ismeretében – körvonalazhatók-e olyan továbblépési lehetőségek, amelyek hosszabb távon a térségi integrálódás, vagy akár a fentiekben jelzett vízió irányába mutatnak. Óvatosságra inthet, hogy az eddigi, a lokalitásnál nagyobb szerveződési formák (uniók, APAPET, közös gazdasági társaság) létrejötte nem bottom-up folyamat volt, hanem külső kényszerre adott reakció. Nem véletlen, hogy mind a mai napig ezek az átfogóbb szervezeti formák a közbirtokosságok szemszögéből inkább csak tudomásul vett és nem beélt szervezeti keretek. Ez arra utalhat, hogy a közbirtokosságok egyedi működési modelljeiben jelenleg kevés olyan összetevő van, amely integrációs keretek létrehozását szorgalmazza vagy támogatja, a külső szereplők által létrehozott keretek pedig – az eddigi térségi tapasztalat szerint – többnyire távolságtartást, kivárást hívnak elő a közbirtokosságok oldalán.

Az eddig elvégzett elemzéseink eredményei alapján azt az álláspontot fogalmazhatjuk meg, hogy a tényleges együttműködésre, valós szervezeti integrációra alapozó továbblépés reális keretei jelen helyzetben az uniók lehetnek. A közbirtokosságok jelenlegi működési modelljeit tekintve azonban egyelőre ez is csak elvi lehetőség. Valós szerveződési folyamatá abban az esetben válhat, ha az unió új tartalmakat hoz be a szerkezetbe, olyan tartalmakat (folyamatszerűen működtethető tevékenységeket), amelyeket az egyes közbirtokosságok is fontosnak tartanak és föl vállalnak, de saját hatáskörben nem tudják kivitelezni, ugyanakkor amelyekkel legalább részben tudnak azonosulni, amelyekben látják és hasznosnak ítélik saját rész-szerepüket. Az a lépés, hogy a közbirtokosságok saját lokális szerepük körén túllépjenek – a jelenlegi helyi működési modellek mellett – nem könnyen kivitelezhető változtatás. Arra van már sikeres példa, hogy térségi programhoz az egyes közbirtokosságok pénzzel hozzájáruljanak, és arra is hogy közösen beruházzanak térségi gazdaságfejlesztési programba

(szövetkezet létrehozása). Ezek fontos lépések, egyszeri-eseti hozzájárulások, amelyek mögött a szervezők hosszas meggyőző munkája áll. Ezek a helyi közösségeken és a megszokott helyi működési modellen túlmutató programok abból állnak, hogy a benne résztvevő közbirtokosságok a rábeszélések, a meggyőző érvelések hatására lemondanak saját erőforrásaik, jövedelmeik egy kis részéről, azt beteszik egy közös programba, rábízák a közös program vezetőire. Ez azonban még nem tényleges szervezeti-funkcionális összekapcsolódás, még nem arról szól, hogy az egyes közbirtokosságok a közös programot beleillesztenék saját működésük, érdekeik, értékviláguk, értékelési modelljük rendjébe. A lokalitáson túlmutató közös programoknak ez a formája egyelőre inkább azzal a helyi támogatási gyakorlattal hozható párhuzamba, amelynek révén a közbirtokosságok helyi művelődési, szociális, infrastrukturális, sport és egyéb programokat „támogatnak”, csak a szerepvállalás mértéke ebben az esetben nagyobb. A gazdálkodási célú együttműködések modellje is hasonló, ezekben is azt tapasztaljuk, hogy az együttműködési keretben való részvétel egy-egy jól meghatározott gyakorlati feladat megoldására irányul, és ez az együttműködési forma az egyeztetések rendjén, illetve a vállalt hozzájárulások vállalásán túl nem kerül funkcionális kapcsolatba a lokális szervezetek működési rendjével. A lokális léptéken túlmutató kezdeményezések fontosságát mindenképpen érdemes hangsúlyozni, mert jelen időszakban ezek a kezdeményezések hordozzák a szervezeti jellegű együttműködés terén a tartalmi-formai innovációt. Olyan bottom-up típusú szervezeti vagy tartalmi jellegű integrációs folyamatokról azonban egyelőre nem beszélhetünk, amelyek a helyi közbirtokosságok működési modelljeinek elemeire alapozódnának.

Azzal mindenképpen érdemes számolni, hogy az integrációs folyamatokat a következő időszakban a külső tényezők tovább fogják ösztönözni. Egyre több olyan helyzet (kihívás, lehetőség) adódik és adódhat, amelynek megoldásához a lokális struktúrák tényleges együttműködésére van/lesz szükség. Gyarapodik azon térségi szakemberek, helyi vezetők száma is, akiket az együttműködés módozatai foglalkoztatnak, illetve olyan elképzeléseket dolgoznak ki, amelyek csak együttműködés formájában lehetnek kivitelezhetők. A szervezeti, funkcionális együttműködések, a tényleges szervezeti integráció kulcsa azonban a lokális szervezetek működési modelljében van. Amint korábban jeleztük, ezekben a lokális működési gyakorlatokban jelenleg kevés olyan elem van (cél, érdek, terv, érték, működési mód stb.) amely a közbirtokosság optikájából nézve lokalitáson túlmutató kooperációt igényel. Az alapvető kérdés ebben a helyzetben az, hogy módosulhat-e, módosítható-e a lokális szervezetek működési rendje? Bevihető-e a lokális szervezetek működésébe olyan elemek, amelyeket a lokális szervezet képes beilleszteni a saját működési rendjébe, és amelyek lokalitáson

túlmutató együttműködési igényt generálnak? Jelenlegi elemzési eredményeink arra engednek következtetni, hogy a lokális léptékű innovációs folyamatok megjelenése lehet a kiinduló feltétel ahhoz, hogy az eseti vagy formális együttműködési programokon túlmutató integráció – legyen az bármilyen kis léptékű – feltételei megteremtődjenek. A tényleges változást illetően nem az a kérdés, hogy az egymás közelében működő vagy az egy unióhoz tartozó közbirtokosságok megállapodnak-e mondjuk egy közös erdei gyümölcs feldolgozó kialakításában, egy erdei iskolai program finanszírozásában, egy szakmai rendezvény vagy képzési program megszervezésében, hanem az, hogy lokális léptékben milyen mértékben azonosulnak ezekkel a közös programokkal, milyen mértékben fogja részét képezni a szóbanforgó közös program a helyi szervezet céljainak, értékrendjének, érdekeinek, terveinek, közösségi léptékben támogatott működési modelljének. Az ilyen jellegű lokális innováció lehetőségét ma minden térségi szereplő kételkedve fogadja vagy egyenesen kizárja, arra hivatkozva, hogy minden ilyen lépéshez helyi közgyűlési támogatás szükséges, és az erdőtulajdonosok helyi csoportjait ilyesmiről egyelőre meggyőzni nagyon nehéz, vagy pedig nem is lehet.

Köztudomású azonban, hogy az innovációk nem széleskörű társadalmi támogatással indulnak. Hasznos szakmai érvet kínál erre Everett Rogers széles körben ismert és gyakran hivatkozott innováció terjedési (diffúziós) modellje (Rogers 1983), illetve a regionális innováció témaköréhez kapcsolódó szakmai megközelítések (Doloreux 2002, Cooke et al. 2004 Porter 1998, a magyar nyelvű szakirodalomból Reschnitzer 2008, Csizmadia 2009). A helyzetkép alapos ismeretében (és ehhez több részterületen szükség van még feltáró munkára) olyan szakmai, szervezési és támogatási munkára van szükség, amely az innovációterjedési modellben jelzett első szereplőcsoportok (újítók, korai adaptálók) megjelenésére, fokozatos térnyerésére lehetőséget teremt. Az innovációt elsőként hordozó „újítók”, „korai adaptálók” megjelölés nem csupán személyekre vonatkozhat, hanem eseményekre, programokra, szervezeti formákra, sőt, ami a jelenlegi térségi helyzetben legfontosabbnak mutatkozik, az innovációhoz direkt vagy indirekt módon kapcsolható tematizációs tevékenységre is. Elvben a kezdeményezési lehetőségek sokfélék lehetnek, csak példaként említünk ezek közül néhányat, hangsúlyosan jelezve, hogy ezeknek az innovációt generáló vagy innovációs folyamatokat támogató megoldásoknak a helyi közbirtokosságok működési modelljébe való bármilyen kismértékű bevétele szakmai előkészítést, munkát és időráfordítást igényel.

- Az olyan helyi szereplők számának növelése, illetve helyi pozíciójának erősítése, akik új elemekkel bővítik vagy bővíteni szeretnék a lokális szervezetek működési modelljét.

- Az erdőgazdasággal kapcsolatos szemléletváltás indirekt módozatainak alkalmazása (jellegzetes példa az iskolák bevonása vagy a közügymenedzsment sokféle technikájának hasznosítása)
- Innovációt támogató tudástranszfer folyamatok tervezése, menedzselése
- Innovációt támogató tematizációs gyakorlatok tervezése és működtetése
- Az innovációs munkát tervező és menedzselő szervezeti struktúra (innovációs bázis) kialakítása

A lokális innovációk kezdeményezésének és menedzselésének optimális keretei a jelenlegi helyzetben az uniók lehetnek. A teljes székelyföldi térségre kiterjedő integrációs kezdeményezések esetében (képviselési keret, aktuális gazdasági rész problémák kezelése, információs rendszer kialakítása és mások) természetesen kialakíthatók eseti vagy formális jellegű programok formájában, ezek a maguk során hasznosak és eredményesek is lehetnek, a jelen helyzetben azonban nem adottak a feltételek ahhoz, hogy az ilyen átfogó programok a lokális szervezetek működési modelljébe szervesen integrálódjanak. Ilyen integrációs folyamatra a két alacsonyabb szervezeti szint, az uniók és azokhoz tartozó erdőgazdasági szereplők (elsősorban a helyi közbirtokosságok) viszonyában van elvi lehetőség.

Szakirodalom

Bárth János 2010

Székely közbirtokosságok a 20. század első felében. *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae* XXXVIII. 51–63

B. Garda Dezső 2000

A Közbirtokosság rövid története. In: B.Garda D., Birtalan Á., Ráduly R.K., Tamás S. (szerk.) Tájékoztató és gyakorlati útmutató a 2000/1. Számú „A mezőgazdasági földterületek és erdők tulajdonjogának visszaállításáról szóló törvény” alkalmazására. T3 Info Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 8-16.

Biró Albin 2017

Szemelvények a Csíki Magánjavak történetéből. In: Biró Z.Z. (szerk.) Csíki Magánjavak. Hagyomány és küldetés. Státus Kiadó, Csíkszereda, 19-127.

Biró Z. Zoltán (szerk) 2017

Csíki Magjavak. Hagyomány és küldetés. Státus Kiadó, Csíkszereda,

Bors Réka 2003

A közbirtokosságok szerepe és fejlesztésük lehetőségei Székelyföldön. *Gazdálkodás* XLVII.3. 41-45.

Braczyk, Hans-Joachim, Cooke, Philip, Heidenreich, Martin (eds.) 2004

Regional Innovation Systems. The Role of Governance in a Globalized World. 2nd edition. Routledge, London –New York.

Csizmadia Zoltán 2009

Együttműködés és újtóképeség -Kapcsolati hálózatok és innovációs rendszerek regionális sajátosságai. Napvilág Kiadó, Budapest.

Doloreux, David 2002

What we should know about regional systems of innovation. *Technology in Society*, 24, 3, 243–263. O

Garda Dezső 1998

A falutörvénytől a közbirtokosságig. Gyergyóújfalu monográfiája. Státus Kiadó, Csíkszereda.

Garda Dezső 2002

A székely közbirtokosság I–II. Státus Kiadó, Csíkszereda.

Horváth Gyula 2003 (szerk)

Székelyföld. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.

Kádár Zsombor 1993

Székelyföldi erdészeti- és faipartörténeti jegyzetek. *Erdészettörténeti Közlemények* XI. Az erdőgazdálkodás minden területét érintő forrásgyűjtemény és adattár

Kádár Zsombor 1994

A Székelyföld erdészettörténete. *Erdészettörténeti Közlemények* XIV.

Kádár Zsombor 1999

Székelyföldi erdészeti arcképcsarnok. *Erdészettörténeti Közlemények* XXXIX.

Kádár Zsombor, Pál Antal Sándor 2002

A székelyföldi erdészet és faipar. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja 2018

Erdő a közösségért, közösség az erdőért. Erdővagyon a Székelyföldön: Helyzetelemzési anyag. Kézirat.

Kocsis Lajos 2006

A Csíki Magánjavak története (1869-1923), Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda.

Ledeneva, Alena 2018 (ed.)

The Global Encyclopaedia of Informality. London, UCL Press

Oroszi Sándor 1995

Emlékezés a székely közösségek erdőire. *Erdészettörténeti Közlemények* XVII. (nagyon gazdag szakbibliográfia)

Oroszi Sándor 2006

Egyházi és iskolai erdők Erdélyben. *Erdészettörténeti Közlemények* LXIX.

Oroszi Sándor 2004

Az erdélyi közösségi erdők története. *Erdészettörténeti Közlemények*, LXVI.

Porter, Michael E. 1998

Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review, 11–12, 77–90.

Rechnitzer János 2008

A regionális fejlődés erőforrásainak átrendeződése, új súlypont: a tudás. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében. JATEPress, Szeged, 13–25.

Rogers, Everett M. 1983

Diffusion of Innovations. 3. kiadás. The Free

**Biró A. Zoltán, Sárosi-Blága Ágnes, Székely Kinga Katalin,
Szász Mária Magdolna, Nagy Menyhárt Szidónia,
Kovács Ottília-Enikő**

Kreatív vállalkozás – térségi fejlesztési potenciál¹

Bevezető

Kutatási programunk azon a megfigyelésen alapult, hogy ebben a vidéki jellegű térségben egyre több olyan vállalkozás indult és indul, amelyek szerveződése, működési módja, társadalmi szerepe és társadalmi megjelenítése többféle vonatkozásban is eltér attól a vállalkozói gyakorlattól, amely ezt a térséget a romániai rendszerváltás óta eltelt három évtizedben jellemezte. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy amikor e vállalkozások kapcsán az „újszerű”, az „innovatív” megjelöléseket használjuk, akkor ezeknek a megjelöléseknek a használatával a térségi társadalmi környezettől, illetve a térségre jelenleg is jellemző domináns vállalkozói mentalitástól és gyakorlattól való eltérésre (különbözőségre) utalunk. Az elemzésbe bevont újszerű vállalkozások nagyobb számban az utóbbi években jöttek létre, kis méretűek, létrehozóik fiatalok, és működési modelljükben, illetve létrehozóik magatartásaiban és narratíváiban több olyan elemet is azonosíthatunk, amelyeket a szakmai megközelítések a „new economy” témaköréhez kapcsolódó elemzésekben (például Lash – Urry 1994, Scott 2010, Czako 2001, Baji 2014, 2015) gyakran hangsúlyoznak. Ezek közt említhetjük többek között az adott társadalmi közeg adottságaira való alapozást, az innováció központúságot, a tudás szerepének növekedését, a társadalmi szerepvállalás és a társadalmi tematizáció módoszatainak változását (például Henning 2001, Damaskopoulos – Evgeniou 2003, Shields – Vivanco 2004, Drabenstott – Henderson 2006, Brown-Graham – Lambe 2008, Santos 2018).

¹ A tanulmány részlet a 2020-ban végzett csoportos DOMUS kutatási Program (Vállalkozások reprezentációjának változása vidéki térségben) eredményeit összefoglaló kutatási jelentésből.

Fontos kérdés, hogy ez a gazdasági szegmensben jelentkező innovációs folyamat képezheti-e helyi fejlesztési tervezés vagy helyi fejlesztéspolitika tárgyát? A helyi fejlesztés szempontjából mit lehetne kezdeni ezzel az új térségi potenciállal? Ilyen jellegű kérdésfelvetés ebben a térségben eddig csak a helyi termelők kapcsán merült fel, illetve kisebb részben az országos támogatáspolitikai keretében a fiatal gazdák esetében. A „new economy” jelenségekörhöz sorolható térségi vállalkozások száma azonban ennél nagyobb, tevékenységük skálája pedig jóval szélesebb. Az elemzés aktualitása mellett szóló további érv, hogy ennek az utóbbi időszakban jelentkező új, tudáscentrikus, személyorientált modellnek a társadalmi beágyazottságra irányuló beállítódása, illetve explicit társadalmi reprezentációja teljesen más jellegűnek mutatkozik. Ezekben a kezdeményezésekben – a gazdasági eredményesség mellett – az explicit módon definiált társadalmi hasznosság, az alkalmi adományozáson túlmutató társadalmi szerepvállalás igénye és gyakorlata is megjelenik. A piacgazdaság működésével kapcsolatos aktuális szakmai megközelítések (Capello 2007) fontos felismerése az, hogy a gazdasági szegmens és az arra irányuló ideológiák/narratívák között szoros összefüggés van, és ezek az összefüggések újabban földrajzi-társadalmi terekhez is kötődhetnek. Ez a megfigyelés az innovációs folyamat fejlesztéspolitikai hasznosíthatóságára is utal.

Eltérően az olyan fontosnak tartott témáktól mint a demográfiai folyamatok, a migráció és munkamigráció, az interetnikus viszonyok és hasonló, a székelyföldi térség gazdaságának 1989 utáni változásaival, a vállalkozások működési modelljeivel kevés szakmai megközelítés foglalkozott. A térségi gazdasági élet elemzésére irányuló megközelítések olyan témákat tárgyaltak, mint a vállalkozások megjelenésének társadalmi meghatározottsága (Csata 2005), a vállalkozások elterjedésének szociokulturális háttere (Palkó – Sólyom 2005), női vállalkozók (Gergely 2013), a székelyföldi turizmus gazdasági jelentősége (Horváth, 2010, Kiss és társai 2013, Tóth-Batizán 2017) regionális gazdasági együttműködés (Illyés, 2015). Intézetünk keretében közvetlenül a rendszerváltást követően, 1993-ban készült szakmai elemzés (Bíró et al 1994) tipológia a vállalkozásokról (Bíró et al 1995, lokális és mikroregionális léptékben Oláh Sándor készített több tanulmányt (Oláh 2004, 2006, 2016). Erdélyi vonatkozásban már több szakmai elemzés készült, de azok nem minden esetben foglalkoznak külön a székelyföldi régióval. A gazdasági élet és a vállalkozói aktivitás elemzésével kapcsolatban megemlítendő Csata Zsombor (2013, 2015, 2019), Peti Lehel (2019), Veres Valér (2018) Neményi Ágnes-Veress Enikő (2001), illetve Czaller László – Geambașu Réka (2017) munkái. A térségi innovációs kísérletek és kezdeményezések elemzésével programszerűen csak a Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány 2011-ben

indult és most is zajló agrárinnovációs kutatássorozata² foglalkozott (Bíró, 2018, Bíró – Magyar 2019, Bíró-Sárosi-Blága 2020).

Elemzésünk szakmai keretét két megközelítés támogatta. Elsősorban azok a szakmai munkák, amelyek a „new economy” megjelöléshez kapcsolódó, az 1970-es években hangsúlyosan előtérbe kerülő paradigmaváltással foglalkoznak. Másodsorban pedig a társadalmi szolidaritás változásával, ezen belül a reflexív szolidaritás térnyerésével kapcsolatos elgondolások (az informális, nyitott kimenetelű együttműködés koncepciójával kapcsolatban lásd Sennet 2011, Baumann 2016, idézi Takács 2018.170-173). Mindkét megközelítés kínál olyan elemzési és értelmezési szempontokat amelyek az általunk vizsgált vállalkozók szemléletében és gyakorlatában, illetve a vállalkozások működésében kisebb vagy nagyobb mértékben, alkalmi vagy rendszeres jelleggel megfigyelhetők³.

(...)

”New economy” összetevők a térségi vállalkozásokban

A következőkben az új gazdasághoz kapcsolható azon jegyek halmazát mutatjuk be amelyeket az egyes vállalkozások kapcsán külön-külön azonosíthattunk. Az elemzésbe bevont innovatív kezdeményezések kisméretű, legfeljebb néhány éve alapított vállalkozások. Tevékenységi körük a kézműves termékek előállításától az agrárinnovációtól át a különféle szolgáltatásokig széles skálát fog át. Egyedi kísérletként jöttek létre (nem egymást közvetlenül ösztönözve), utólag keresik és találják meg egymást. Van néhány olyan kísérlet a térségben arra vonatkozóan is, amely a létrejött egyedi kezdeményezéseket szervezeti keretbe integrálja (inkubátorház jellegű szerveződés, már létező klaszter keretek kihasználása, új klaszter létrehozása), de ezek száma nagyon kevés. Ezen kívül működési keretként felhasználnak már működő szervezeti formákat (helyi termék vásárok, kézműves vásárok, civil szerveződések, start-up támogatások, szektorális agrártámogatások).

² A kutatássorozatban eddig hét kiadvány jelent meg, ezek az intézmény honlapján a olvashatók:

http://www.pahru.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=134&Itemid=712&lang=hu

³ A témához kapcsolódó részletes szakirodalmi áttekintés, a székelyföldi térség korábbi gazdasági folyamatainak bemutatása, a kutatás módszertanának ismertetése a tanulmány első közlésében olvasható

Azt vizsgáltuk, hogy az interjúalanyok szövegeiben, magatartásaiban, vállalkozás működtetési gyakorlatában, illetve a vállalkozás társadalmi megjelenítési gyakorlatában melyek azok az elemek, amelyek jelentős mértékben eltérnek attól a térségi kontextustól, amelyet a gazdasági szerkezet domináns modellje jelenít meg.

A következőkben összefoglaló jelleggel ismertetjük elemzési eredményeinket, ezúttal is hangsúlyozva, hogy kisléptékű feltáró kutatási programról van szó, amelynek elsődleges célja nem lehet több, mint a vizsgált jelenség térségi szakmai és közéleti tematizálása. Elemzésünkben együtt tárgyaljuk a vállalkozói szerep kiépítését és működtetését, illetve a vállalkozás kiépítését és működtetését. Az egyes témakörök elemzési eredményei előtt szövegdoboz keretében jelezzük a térségi domináns gazdasági kontextus egy-egy jellemzőjét.

1. A személyes én szerepvállalása, a egyéni habitus elemeinek beépítési módzatai

Térségi kontextus: A kifele mutatott szerepben a cégvezető színekdochés alapon (rész – egész) a céget a maga teljességében képviseli. A befele irányuló szerep a döntési helyzetekhez kapcsolódik minden szinten. Az én-szerep formálisan és narratív szinten egyaránt elkülönül a vállalkozástól, mint entitástól.

Az interjúalanyokkal rögzített szövegekben gyakran, sokféle nyelvi formában és sokféle tartalommal jelenik meg az “én”. A megjelenések egy része hivatkozási pont, más része a cselekvő én-t mutatja, egy további szövegrész az elemző, értékelő, reflektáló én-t. Az én megjelenésének és megjelenítésének gyakorisága és sokfélesége nem csupán a vállalkozások személy függőségére, intézményesültségük alacsony fokára utalhat, hanem olyan vállalkozásépítési és működtetési modellre is, amely a térségi gazdasági környezettől eltér. Az egyéniség, a személyes habitus szerepvállalása sokféle formában mutatkozik meg:

„Hobbyként indult a tevékenységünk, ami bizonyos mértékben kінőtte magát, mivel szeretjük a természetességet és a természetet ezért adta magát a dolog, hogy egészségünk megőrzése érdekében gyógynövény termesztésben gondolkodjunk, „kibaszálva” a természet nyújtotta lehetőségeket. Aztán amikor így bejött nekünk, vagyis folyamatosan használtuk a gyógynövényeket, éreztük jótékony hatásukat, rájöttünk, hogy az embereknek erre van szüksége, így elkezdtük nagyobb mennyiségben termesztani és árusítani. (...) Persze gondolkodunk profitban is, de ezt csak szívvel-lélekkel lehet csinálni és abban bízva, hogy hasznos dolgot teszünk. (4.sz. interjúalany)

„Ebbe a tevékenységbe ötvöződhet egy csomó minden. Én elég nehezen tudok egy szádra rámenni (...) szappant készítek, de ez sem teljesen igaz, mert valójában ha azt nézzük, nagyon szeretek sütni is... Nagyon szeretem a gyógynövényeket, és nagyon sok szappanban használom őket. Valójában arról van szó, hogy szeretek a kezemmel alkotni...A higiénia is eléggé fontos számomra.” (1.sz. interjúalany)

“Nekem fontos a tudatos bőrápolás. Ezért is szerettem volna olyan termékeket gyártani, amelyekben legtöbb bőrazonos összetevő van. (...) Van egy kisebb műhelyem, ahol imádok dolgozni. Ott vannak a felszerelésem és ott dolgozok... ez egy varázslás számomra. (...) Az is biztat, hogy folyamatosan kérdezik a vásárlóim, hogy még milyen új termék lesz, mire számíthatunk stb. Ezek olyan energiával töltenek fel, amit nem lehet pénzben mérni és az erősít abban, hogy ne hagyjam abba, csináljam, szükség van erre.” (7.sz. Interjúalany)

A narratívákban a személyes én megjelenésének az alábbi gyakran előforduló módozatait rögzítettük:

- A vállalkozás kialakulását sok esetben személyes jegyeiből vezetik le. Jellemző példa erre a hobby, a kezűgyesség, vonzódás valamihez
- A személyi kompetenciák és adottságok több elemét tudatosan, explicit módon összekapcsolják a vállalkozói tevékenységgel. Nem csupán felhasználásról, funkcionális alkalmazásról van szó, hanem olyan modulszerű beillesztésről, amelynek eredményeként a vállalkozói tevékenységbe beillesztett személyes komponens személyes jellege (az én-hez tartozása) megmarad. Jellemző példák:
 - A szakmai képzettség során szerzett tudás, képesség, státusz elemeinek a vállalkozói tevékenységbe való beépítése és az ezekre a beépített elemekre való hivatkozás.
 - Az egyéni értékrendszer, meggyőződés egyes elemeinek a beépítése és az ezekre való hivatkozás
- A vállalkozás működtetésében a formalizált viszonyok (vezetői pozíció vagy képviseleti szerep pozicionálása, ehhez kapcsolódó narratívák működtetése, státusbeli és/vagy narratív síkon megfogalmazott distancia a vállalkozás egésze és a személyes szerep között) kisebb szerepet kapnak, helyett inkább az tapasztalható, hogy a személyiség és a vezetői szerep bizonyos értelemben

“feloldódik” a vállalkozói tevékenységben, bármilyen időpontban, bármilyen helyzetben előtérbe kerülhet. A vezetői szerep inkább animator módjára próbál működni, kevésbé törekszenek arra, hogy a vállalkozás egészéhez vagy a tevékenységi folyamat egészéhez viszonyítva külső/felső pozíciót alakítsanak ki.

- A személyes részvétel (bevonódás) fontosságára utal az is, hogy a sikerélményt a munkavégzési folyamathoz is hozzákapszólják, nem csak a termékhez vagy a termék értékesítéséhez.

A vállalkozás és a személy között inkább azonosság van és nem képviseleti viszony. A vállalkozó nem csupán tulajdonosként, nem csupán adminisztratív vezetőként jelenik meg (sok esetben ez nem is kerül említésre), hanem a vállalkozás működtetéséhez szükséges kompetenciacsomag egészének vagy nagy részének tulajdonosaként. “A vállalkozás az én személyiségem!” Ebben az öndefinícióban nem az anyagi természetű tulajdonlás hangsúlyozása kap központi szerepet (alapító, beruházó, profitáló), hanem inkább az egyéni cél, a stílus, az elkötelezettség.

2. Meggyőződések és értékek szerepe

Térségi kontextus: A személyes értékek és meggyőződések eltérhetnek (és az esetek többségében el is térnek) a termelési folyamattól vagy a terméktől, ezek piaci vagy társadalmi megjelenítésétől is.

Az interjúalanyok gyakran hivatkoznak olyan értékekre, illetve olyan elvekre és meggyőződésekre, amelyek a vállalkozás kialakításában és/vagy működtetésében meghatározó szerepet kapnak. Ezek olyan társadalmi értékekre utalnak, amelyek ebben a térségben az utóbbi időszakban kerültek előtérbe. Jellemző példái: a környezet védelme, a tömegtermeléstől és a tömegtermékektől való elfordulás igénye, az élelmiszerek előállításában és fogyasztásban az egészségvédelem prioritása, a természetes alapanyagok használata, a profitszerzés helyett/mellett a közösségi érdek hangoztatása, a kézműves termelés értékelése, közösségfejlesztés, helyi adottságok védelme. Ezek a közösségi értékek és meggyőződések a vizsgált térségben még nem jelennek meg átfogó mozgalomként, ennek tudható be, hogy az interjúalanyok szövegeiben az ilyen jellegű ideologikus tartalmak követendő célként, ismeretterjesztési feladatként is tematizálódnak. A saját vállalkozás ebben a beállításban társadalmi feladatvállalásként jelenik meg, esetenként kiemelt morális tartalommal vagy

küldetéstudattal kiegészülve. Az interjúszövegek arra utalnak, hogy ezek az elvek, meggyőződések egyfelől erőteljesen megjelenített személyes tartalmak, a vállalkozói habitus és tevékenység alkotóelemei, másfelől pedig ezek az értékek és meggyőződések szélesebb körű társadalmi célként vagy igényként is megfogalmazódnak, amelyhez az interjúalany – megnyilatkozása alapján ítélve – igyekszik kapcsolódni. A vállalkozói társadalmi felelősségvállalás olyan formájával találkozunk ezekben az esetekben – eseteként csak törekvés, célkitűzés formájában, más esetekben gyakorlatként – amelyben a vállalkozás és a termék valamilyen közösséginek nevezett ügy/érdek képviselőjeként működik, illetve próbál működni. Az értékek és meggyőződések az interjúk szövegeiben utalások, normatív elvek hangoztatása vagy érvelések formájában egyaránt előfordulnak.

“A természetes dolgok sokkal jobbak, sokkal többet segítenek... (...) Én amúgy nagyon szeretném itt a nőket egy picit a tudatos bőrápolásra nevelni. Nagyon fontos az, hogy a bőrünkön keresztül mi szívódik fel a szervezetünkbe. Amúgy van igény rá. Kezdték azért tudatosabbak lenni az emberek. Igaz, hogy még idő kell és kis segítség, de már látom, hogy szükség van ilyen termékekre.” (7.sz. interjúalany)

“A gyógynövények az ősi tudást, meg a természet által kínált lehetőségeket képviselik. Lehetőséget ad az embereknek újra rá ébredni, hogy a nagy ipari tevékenységeken kívül is vannak megoldások az egészségesebb életre. Én érzem, hogy ebben az embereknek kell segíteni. (...) ...szükség van a természetességre is. A gyógynövények használata egy kicsit felkelti bennünk az ősi ösztönöket, a gyűjtögető életmódunkból, ami visszamaradt, ami által harmonikus kapcsolatot tudunk teremteni a természettel és megtanulunk újra együtt élni vele.” (4.sz. interjúalany)

“Ha jó a termék, akkor nincsen konkurencia...” (1.sz. interjúalany)

“Nekem ez több mint pénzkereseti lehetőség, mert én ebben szeretném kifejezni azt, hogy nekem mennyire fontosak a gyökereim, tehát a népi értékek, amelyeket a mai világban úgy ahogy, valamilyen formában be lehet építeni.(...) Egy kicsit visszahúzzuk az embereket, mert nagyon elkezdett szállni az emberiség ebbe a számítógépes világba. Az a jövő, hogy az ember a számítógép előtt ül egész nap, s ezek a kézzelfogható szakmák egyre jobban kopnak ki. S úgy érzem, hogy ez kicsit, valamennyire visszarángatja az embereket abba, hogy még van egyéb is, ami ma is működtethető.” (14.sz. interjúalany)

“Nem a profit az elsődleges, hanem segíteni az embereknek. (...) A legfőbb dolog ami bennem van az az, hogy ha gyermekeink, fiataljaink egy jó közösségben nőnek fel, akkor van esély, hogy itthon maradjanak.” (12.sz. interjúalany)

3. Reflexív magatartás, értelmezői attitűd

Térségi kontextus: A vállalkozói reflexió a termelési/működési folyamat biztosítására (feltételek, akadályok), illetve az értékesítés menetére irányul

Az interjúalanyok szövegeinek jelentős része olyan önreflexiónak nevezhető, amelynek keretében a beszélők értelmezik a vállalkozás indítását, a fővállalt célokat, a termékek tervezését és előállítását, az értékesítést és a fogyasztókkal való kapcsolatot, a sikerességet vagy sikertelenséget, a tevékenység és a termék társadalmi elfogadottságát. A reflexió gyakorlatilag mindenre kiterjed, ami azonban még fontosabbnak mutatkozik az a reflexív gyakorlat folytonossága és rugalmassága (kreatív jellege). Ez azért tekinthető figyelemre méltónak, mert eltér a térségi társadalomra (és ezen belül a domináns vállalkozói gyakorlatra is) jellemző reflexív gyakorlattól. Ez utóbbi hangsúlyosan normatív jellegű és rendszerint oppozíciók mentén rendeződik (pozitív és negatív tartalmú állásfoglalások standard ismételése, jellemző példa: “én jó vagyok, de a környezet rossz”, “cselekednék, de a körülmények nem engedik” stb.). Az elemzett vállalkozásokhoz kapcsolódó reflexiókban ezzel szemben ritka az oppozíciókba való rendeződés ehelyett kereső, lehetséges forgatókönyvek közt válogató értelmezési attitűddel találkozunk. Ez az értelmezési gyakorlat természetesen összefüggésbe hozható azzal is, hogy még új, alakuló vállalkozásokról van szó. Azonban az a két tényező, hogy a javítás, a módosítás lehetőségeivel számoló reflexió a már kialakított és jól működő gyakorlatra is kiterjed, illetve a beszélők fontosnak tartják a reflexió (a saját vállalkozás értelmezésének) részletes és nyilvános megjelenítését arra utal, hogy a vállalkozói működést jóval többnek tekintik, mint termék-előállítási és értékesítési folyamat. Ez a reflexív magatartás arra utalhat, hogy a vállalkozást a számukra releváns társadalmi közeg integráns részének tekintik (próbálják tekinteni), olyasvalaminek, ami működési modelljével, céljaival, értékeivel, habitusával lehetőleg bele kell illeszkedjen az adott társadalmi közegbe.

Az alábbi példák az explicit érvelésekre vonatkoznak, a tevékenység kisebb vagy nagyobb mértékű újrapozicionálási lehetőségeit mérlegelő folyamatos értelmezési gyakorlatra utalnak.

“...van aki valóban érdekli az ilyen termékek iránt, mert szeretne visszatérni a természetes és hagyományos tisztálkodási szerekhez. Ugyanakkor van egy másik vonal, azok az emberek, akik ezt trendinek tartják. Végül is jó egy trendinek tartott dologgal felkapottá válni, ami az egészség szempontjából is jobb (...) de nem mindenki arra gondol, hogy most ez az ő bőrének és környezetének jobb lesz, hanem arra, hogy ez menő. Kicsit sznobágnak is tartom ezt a részét a dolognak, mert nem feltétlenül a termék iránt érdeklődik valaki, hanem azért mert hegyi, mert kézműves, vagy mert hozzá van mondva, hogy természetes alapanyagokból készült. (...) ...valaki megveszi a 10 lejes szappant, ami elfogy két hét alatt, mikor a 3 lejes bolti szappan tartana egy hónapig, de ő ettől többnek érzi magát. Ezt a fajta vásárlói kört amúgy nem akarom kiszolgálni, pedig ez hozná a profitot, és itt van a bajom ezzel, hogy én mint reklámozó abszolút nem vagyok jó. Mert ha egy kicsit is rámegyek erre a vonalra, mondjuk egy fényképpel csak, már több eladásom lesz.” (1.sz. interjúalany).

“...nekem úgy kezdődött ez el nyolc évvel ezelőtt, hogy én kezdtem odafigyelni a saját termékeimre, amiket használok. Találkoztam egy ilyen kozmetikumok alapanyagát tartalmazó adatbázissal, amit egy amerikai non profit szervezet állított össze. Egy teljes komplex adatbázisról van szó több mint tízezer bejegyzéssel és kíváncsiságból megnéztem, hogy mi van a samponomban és deomban és hogyan vannak besorolva és azt találtam, hogy eléggé ijesztő az egész. Egyidejűleg jött ez a trend is, hogy csinálj magad trend, hogy elég könnyen elérhetőek bizonyos receptek az interneten. Én is kipróbáltam sok dolgot, amíg elértem idáig. Közben beiratkoztam egy online képzésre, ahol megtanultam részletesebben a dolgokat. Lassan-lassan így fejlődött ez a dolog. Utána is folyamatosan képeztem magam. Mindig a következő lépés hozta magát.” (17.sz. interjúalany)

Részletesebb, nagyobb mennyiségű empirikus anyagra alapozott kutatást igényelne annak vizsgálata, hogy a fentiekben bemutatott reflexív magatartást milyen mértékben termeli a vállalkozás folyamatban lévő építése, illetve a vállalkozás releváns társadalmi közegébe való integrálás igénye. Amennyiben a második tényező szerep jelentős ez arra utal, hogy a térségre jellemző eddigi vállalkozási modelltől lényeges mértékben eltérő vállalkozói gyakorlat megjelenéséről van szó.

4.Termékképzési eljárások

Térségi kontextus: A termék az ebben a térségben már korábban is előállított hasonló termékek mintáját követi (például bútor, készruha, építőipari szolgáltatás, ásványvíz, szeszes italok, szállodai szolgáltatás), vagy új, külföldön látott termék mintát. A termék előállítási technológiája és a termék formája hosszabb időn át állandó.
--

Az elemzésbe bevont vállalkozások a termékek tekintetében különfélék. Ez a sokféleség nem csupán az interjúalanyok kiválasztásának a következménye, a tapasztalat is azt mutatja, hogy az innovatív vállalkozói kezdeményezések rendkívül sokfélék. Ezzel szemben azt is tapasztalhatjuk, hogy a termékek megtervezésében, a termékelőállítás folyamatában (ebben az esetben nyilván nem a gyártási technológiára, hanem a gyártási eljárás megszervezésre gondolunk), illetve a termékek megjelenítésében és forgalmazásában viszonylag sok közös eljárást/vonást fedezhetünk fel. Az interjúk anyagában azt látszik, hogy a vállalkozók az adott termék megtervezési és előállítási folyamatára vonatkozóan valamiféle “saját tudás” kialakítására törekednek, és ezt a saját tudást kifele is megjelenítik. Jellemző vonás a terméktervezés rugalmassága, a közvetlen környezethez való adaptációs igyekezet, a személyes meggyőződés beépítése, a fogyasztókkal való folyamatos interakció, a menet közbeni korrekciók végzése.

A termékképzéshez kapcsolódó célkitűzések, szempontok, gyakorlatok:

- A termékre felvitt tájékoztató anyag legyen közérthető és hiteles
- A csomagolás különböztesse meg más hasonló termékektől, különösen a tömegtermékektől
- A digitális megjelenítés nemcsak a termék, hanem a termék elkészítéséről és értékéről is szól.
- Minőségi gépek, gyártási eszközök beszerzése
- Tájékozódás interneten, termelési eljárások megszerzése
- Jó megoldás másokkal együtt dolgozni
- Helyi, térségi alapanyagok használata
- Igazodás a térségi lakosság jellemzőihez
- Fokozatosság a termék kialakításában
- A termék legyen „őszinte”, a felület ne takarja el, hogy mit tartalmaz

A termékképzéssel kapcsolatos szövegrészek jelzik ennek a tevékenységnek a sokféleségét, folyamatos jellegét, nem utolsó sorban pedig azt, hogy a termékképzés nem csupán egyszeri folyamat, amely után rá lehet térni a termelési tevékenység standardizálásra, hanem a vállalkozás egyéb összetevőihöz (értékek, meggyőzések, kapcsolatok) szervesen illeszkedő kreatív jellegű folyamat.

„Ha hiányzik egy termék lelke, az a lelkesedés amivel csinálom már nem olyan. Lehet, hogy kicsit átmegyek ezzel ilyen spirituális vonalra, de amikor úgy készítek egy szappant, hogy jajj Istenem, van egy rendelésem és meg kell csinálni, akkor felrobban valami, vagy kiömlik, felfő, bűdös lesz, lélegtem a félkaromat. De amikor tiszta szívből készítem, és azért, mert kedvem van, akkor egyből sikerül. Jó amikor nincs ez a kényszer. A termék szempontjából!” (1.sz. interjúalany)

“nem csak bizonyos árut adunk át, hanem azt az ismeret többletet is, amit nem kap meg az üzletben vásárolt termékénél...” (4.sz. interjúalany)

“...nem akartam, hogy a sznob vásárlóknak feleljek meg. (...) A kozmetikumhoz pedig mintha hozzátartozik, hogy picit nőiesebb, picit mintha keletiesebb vagy épp nyugatibb, tehát valami más, soba sem a helyi. Én hiába adtam volna egy olyan nevet a szappannak, hogy pityóka vagy valami hasonló itteni szó, mert az nem elég egzotikus ahhoz, hogy azt mondják, hogy igen, ez esetleg egy olyan termék ami jó. (...) ...mi van, ha külföld is vásárolna. Akkor hiába választok magyar nevet, mert az ékezetek is bonyolítják stb. Ezért választottam ezt a görög nevet, ami szintén ékezettel volt, de azt elhagytuk, és ez egy istennő név. (...) ...fontos, hogy minél egyszerűbben és letisztultabban jelenlen meg a termék, ugyanakkor megmaradni még a karcsúság vonalai között. Hogy is mondjam? Egy szappan nem tud túlságosan szép lenni... (...) De mégis fontos volt számomra megadni azt, hogy kézbe fogva egy kellemes, jó dolog legyen. (...) Ezért lett ez a kockaforma, hogy se nem ilyen, se nem olyan, s amúgy azért is mert itt nem láttam azelőtt kockát.” (1.sz. interjúalany)

“...hátral is nemzetköz nyelven van feltüntetve, hogy mik az összetevők. Aminek olyan nagyon cifra neve van, én próbálom emberközelibbé tenni, ismertebb neveken hívni az összetevőket. Fontos feltüntetni, hogy milyen illóolaj van benne, mit tartalmaz az adott termék, esetleg mi mire jó. Így talán a vásárlók is hamarabb megtalálnak.” (7.sz. interjúalany)

“Abhoz, hogy minőségi termékeket készítsél minőségi gépek kellene, s azok nagyon drágák. (...) A mostani gépeimben sokkal nagyobb a lehetőség, gyorsabban tudok dolgozni, s jobb munkát adsz ki a kezedből, van egy önbizalmad, mert más irányokba is kell lépni.” (14.sz. interjúalany)

5.A társadalmi közeg szerepe a létrehozásban

Térségi kontextus: A társadalmi közeg csak abban a vonatkozásban fontos, hogy kínáljon megfelelő munkaerőt és – amennyiben a termék a térségnek is készül – biztosítson fogyasztói kört.

A vállalkozás megtervezése, kialakítása, működtetése és a rá irányuló reflexió olyan folyamat, amely több szálon, többféle módon beépíti magába annak a releváns társadalmi környezetnek az elemeit, amelyben a szóbanforgó vállalkozás működik. Általánosságban azt mondhatnánk, hogy a vállalkozások létrehozói felhasználják azokat a társadalmi és környezeti adottságokat (értékeket, érdekeket, igényeket) amelyek rendelkezésre állnak. Az elemzett interjúszövegek azonban azt jelzik, hogy ennél többről van szó. Ha pontosabban akarjuk megragadni a társadalmi és környezeti kontextus szerepét, akkor inkább azt kell mondanunk, hogy a vállalkozók nem kiemelnek abból számukra hasznosítható elemeket és azokat vállalkozói elképzelésükhöz, gyakorlatukhoz igazítják, hanem a vállalkozást építik rá tartósan és strukturálisan a társadalmi, környezeti kontextus egyes elemeire. Nem csupán helyi adottságra (például nyersanyag), munkaerőre, fogyasztói igényre alapozzák a tevékenységüket, hanem olyan tényezőkre is, mint a társadalmi értékek és magatartások. Arra törekszenek – természetesen változó mértékben és változó sikerrel –, hogy vállalkozásuk a számukra releváns társadalmi és természeti környezet integráns része, annak mintegy “terméke” legyen.

Jellemző eljárások:

- Ráhangolódás a helyi, térségi társadalom működésére
- Anyagok, termékek újrahasznosítása
- Változatok keresése működés közben is annak érdekében, hogy a vállalkozás kínálata elfogadhatóbb legyen
- A termék holisztikus jellege: tartalmazzon plusz információkat, ismereteket
- A termék hasznossága, problémamegoldó jellege
- A termék hozzákapcsolása eseményhez, közösségi élményhez

“Próbálunk megoldásokat találni, nem csak elméletben, gyakorlatban is, és azokat gyakorlatba léptetni. Ha jól jönne a havi vásár szervezése, hogy ne legyen túl száraz a történet, össze kell kötni egy jó hangulatú családi nappal, ahol az emberek találkozhatnak,

együtt lehetnek, tapasztalatot cserélhetnek, hogy a vásárlókat is vonzza. (...) Nem nehéz kitalálni, mert helyiként elég jól látjuk azokat a területeket, amiket kellene csinálni és amiket le tudunk fedni...” (12.sz. interjúalany)

“Van igény, én azt látom, hogy egyre nagyobb. Ahogy az emberek próbálnak egyre tudatosabban táplálkozni is, vagy figyelni ezekre a dolgokra, hogy mit fogyasztanak. A kozmetikumokra is éppen ennyire növekszik az igény. Sokszor nincsen információjuk, főleg a kozmetikumokról, hogy mik a különbségek, melyik mit tartalmaz, mit jelent. Sokszor a címkéken is elég érthetetlen, hogy mit is jelentenek azok a szavak. Tehát nem igazán érték a drogériákban vásárolt termékek összetevőlistáját. Mindenképpen van igény az ilyen másfajta kozmetikumokra és az átláthatóságra is van igény. Én igyekszem erre figyelni, hogy érthető legyen és a leírásokban is mindig elmagyarázom, hogy mi kerül bele és minek mi a funkciója.” (17.sz. interjúalany)

6. Kapcsolati kultúra

Térségi kontextus: A kapcsolatok állandók, és a vezető személyétől függők. Hangsúlyosan a termelési/működtetési folyamatra (nyersanyag biztosítása, termelési technológia) és az értékesítési folyamatra irányulnak. Nagy szerepet kapnak azok a hivatalok, amelyek az adott termék kapcsán felügyeleit, ellenőrzési jogkörrel rendelkeznek.

A kapcsolattartás gyakorlatával, illetve a kapcsolattartás fontosságával kapcsolatos szövegrészek alapján azt láthatjuk, hogy a vizsgált vállalkozások kapcsolattartási gyakorlata nem vagy csak kismértékben formalizált, a kapcsolati végpontok köre nincs meghatározva, fontosság szerint rangsorolva. A vállalkozók arra törekednek (vagy legalábbis annak a törekvésnek a fontosságát hangsúlyozzák), hogy a számunkra releváns társadalmi környezetet beéljék, abban folyamatosan aktívak legyenek. Ez a magatartás egyfelől az ebből a környezetből érkező ingerekre figyel (kérdések, igények, termékekre adott reakciók stb.), azokra igyekszik válaszolni, másfelől pedig arra törekszik, hogy ő maga küldjön folyamatosan üzeneteket a releváns társadalmi környezet számára (termék, a termékre felvitt információ, a vállalkozás céljainak és értékeinek tematizálása, ismeretterjesztési vagy meggyőzési szándék stb.) A kapcsolatok kialakításának és működtetésének gyakorlatát a rugalmasság, a kreativitás, a többirányúság jellemzi, nagy szerepe van a granovetter-i értelemben vett gyenge köté-

seknek. Az interjúszövegekben említett fontosabb kapcsolati partnerek: a vállalkozás termékeit vásárlók/fogyasztók, a relevánsnak tartott társadalmi közeg népessége, az együttműködésre hajló partnerek. Külön érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az együttműködő partner fogalma nem versenytársként tételeződik, velük kapcsolatban a nyitottságot és az együttműködést hangsúlyozzák. A döntéshozó vagy szervező hivatalokról, az ellenőrzést vagy szabályozást végző szereplőkről alig esik szó.

A kapcsolattartás gyakorlatával, illetve a kapcsolattartás mikéntjére irányuló reflexiókkal foglalkozó szövegrészek gyakori témái az alábbiak:

- Közös gondolkodás
- Kapcsolat és együttműködés a hasonló vállalkozást működtetőkkel
- Workshop szervezése
- A vásárlók reakcióinak állandó figyelése
- Személyes kapcsolat keresése a fogyasztókkal
- Futárszolgálat igénybevétele a gyors kapcsolat érdekében
- A közös gondolkodás fontossága
- A személyes ajánlások fontossága
- Nyíltság, őszinteség
- Nyitottság minden érdeklődő irányába
- A kapcsolatban a kölcsönösség a fontos
- A digitális technológia használata az állandó kapcsolat vagy a gyors visszajelzés érdekében
- A szájreklám fontossága
- Pozitív visszajelzés szükséges az eredményességhez

Az alábbi narratív részletek a kapcsolatok és a kapcsolattartási gyakorlatok formalizáltságának alacsony szintjét jelzik, illetve a kapcsolatok alakulásának kontextus függőségét:

“...nekem nagyon fontos a személyes kontaktus, fontosnak érzem azt, hogy elbeszélgessek az emberekkel, elmagyarázom azt, hogy azt hogyan használják, mi van bennük. Fontos az, hogy megértsék, hogy miért jó éppen ez a krém stb. Úgy érzem, hogy így tudok igazán a szakmámban kiteljesedni.” (7.sz. interjúalany)

“Például jóban vagyok másokkal is. Nem mindenkivel, de akivel lehet, és segítjük egymást abban, amiben lehet. Úgy gondolkozunk, hogy sokkal jobb jóban lenni, s segíteni egymást, mint marakodni.” (14.sz. interjúalany)

“A csapatmunka a fontos, mert egyedül nem tudjuk megváltani a világot...” (18.sz. interjúalany)

“Úgy jönnek be, hogy ajánlotta valaki...” (17.sz. interjúalany)

“Én őszintén kommunikálok, hogy mit miért csinálok, s mi benne az érték, mit hogy gondolok.” (14.sz. interjúalany)

7. A társadalmi beágyazódás mintázatai

Térségi kontextus: A társadalmi beágyazódás formalizált (adminisztratív, munkaerőpiaci, beszállító, értékesítési), ezen túlmenően alkalmi jelleggel az adott vállalkozás által föl vállalt, anyagi jellegű támogatási formák gyakorlása.

A vállalkozások működésében megfigyelhető az a törekvés, hogy megpróbálnak (az esetek többségében nem explicit módon, inkább csak utalások formájában) körvonalmazni a maguk számára egy olyan társadalmi és/vagy természeti környezetet, amelyen belül működni szeretnének, és amely környezetnek a saját vállalkozói tevékenység (létrehozás, működés, megjelenítés) integráns részét képezi. Ez lehet település, lehet régió, de lehet egy-egy olyan társadalmi csoport is, amely valamilyen közös jellemző (érték, meggyőződés stb.) mentén körvonalazható. Az így körvonalazott társadalmi-környezeti kontextus több mint vásárlói/fogyasztói kör. Olyan társadalmi közegként értelmeződik, amelynek saját identitása van (cselekvési modellje, értékrendje, irányultsága). Ezt a részben valóságos, részben virtuális társadalmi-természeti kontextust jelöltük ebben az elemzésben “az adott vállalkozás számára releváns társadalmi közeg” megjelöléssel. Részben valóságos, mert valóban van olyan kisebb-nagyobb csoport, amely megfelel a vállalkozók által körvonalazott jellemzőknek, részben virtuális (még pontosabban potenciális), mert a csoport bővíthet, lehet nagyobb, és maguk a vállalkozók arra törekednek, hogy ez a számukra releváns társadalmi közeg növekedjen. Amint az előző elemzési pontok keretében is láthattuk, ezek a vállalkozók által körvonalazott közösségek holisztikusak (vannak benne társadalmi és

környezeti adottságok, kapcsolati végpontokként vagy partnereként szereplő személyek, értékek, magatartások, célok stb.), és a vállalkozás kimondva vagy ki nem mondva arra törekszik, hogy (1.) ennek a társadalmi közegnek integráns része legyen, illetve (2.) ez a társadalmi közeg a vállalkozás működése és termékei révén is növekedjen. Az interjúk szövegei sokféle módon és nagyon gyakran utalnak azokra a cselekvésekre, célokra amelyek (a.) az ebbe a társadalmi közegbe való beágyazódásra irányulnak, (b.) olyan tényekre, amelyek a már létező beágyazottságra utalnak, illetve (c.) a beágyazódás fontosságát hangsúlyozzák. Maga a beágyazódás nem formalizált megoldások révén zajlik, hanem sokkal inkább szerkezeti, működésbeli egybeesések kialakítása, illetve ilyen irányú igények, célok, törekvések hangoztatása révén. Ezt az egybeesésekre irányuló törekvést láthattuk a korábbi elemzési pontokban idézek példák jelentős részénél is (reflexív gyakorlat, terméképítés, kapcsolatok kialakítása és működtetése).

A beágyazódási törekvések és gyakorlatok területei sokfélék lehetnek, néhány jellemző példa:

- A vállalkozás számára szükséges nyersanyagot – ha nincsen ilyen helyben – akkor a lehető legközelebbi falvakból kell beszerezni
- A vállalkozás neve vagy a termék neve közvetett vagy közvetlen módon kapcsolódik a településhez, a település adottságaihoz, értékeihez
- A vásárló igényeinek, elvárásainak való megfelelés
- A személyes megmutatkozás fontossága
- A környezet, a társadalmi szokások és igények ismeretének fontossága
- Ráhangolódás, új termékkel válaszolni az igényekre,

“...hogy jó lenne a havi vásár szervezése, de ne legyen túl száraz a történet, össze kellene kötni egy jó hangulatú családi nappal is akár, ahol az emberek találkozhatnak, együtt lehetnek, tapasztalatot cserélhetnek, hogy a vásárlókat is vonzza. Ezen a területen ilyen dolgokkal foglalkozunk...” (12.sz. interjúalany)

“Az értéket nem csak a logóban, hanem a termék formájában is próbálom megjeleníteni. Elsősorban beazonosítja a terméket, de egy üzenete is van: annak a közegnek, aki ezt érti, azt picit megfogja. Akit ez nem érdekel, az simán elmegy mellette. De akinek egy picit több van benne, azt szerintem megfogja, és megérti.” (14.sz. interjúalany)

“Voltak már külföldről rendeléseim, s remélem, hogy ha meglesz a webshop akkor még tovább tudunk menni. Ez a cél, hogy külföldre is, de elsősorban itthon. A webshop készítésénél is kérdezték, hogy ro vagy com legyen a kiterjesztés, tehát, hogy Romániában vagy külföldön is lássá az oldalt, s természetesen azt tettem be, hogy egyszer itt próbáljunk meg elérni valamit, aztán nem bánom, ha külföldön is befut, de én nagyon biza szeretnék dolgozni. Abban látom az értéket, ha itt találja meg az ember a helyét.” (14.sz. interjúalany)

“Előny, hogy ismernek az emberek, tudják, hogy ki vagyok...” (22.sz. interjúalany)

“A Facebookon látható, hogy minden termékemnek van egy termékleírása és a benne levő komponensek és ezek hatása. Fontosnak tartom, hogy az emberek tudják eldönteni, lássanak tiszta képet, hogy mi van abban a termékben és hogyan hat a bőrre, milyen jótékony hatása van. Aztán egymásnak mondják az emberek, a jó termék sokszor eladja magát. Vannak olyanok is, akik olyan problémával jönnek, amikre még nincs termékem. Igyekszem azokat is kifejleszteni. Mindent még nem tudtam legyártani, de rajta vagyok, akarok segíteni az embereknek.” (7.sz. interjúalany)

Az elemzett vállalkozások esetében változó mértékben, többféle formában tapasztalhatjuk a vállalkozás releváns társadalmi közegébe való strukturális beilleszkedésre irányuló törekvést (és ennek a törekvésnek az explicit megfogalmazását), illetve azokat a gyakorlati megoldásokat, amelyek azt jelzik, hogy az adott vállalkozás a számára releváns társadalmi közeg “szerves részeként”, vagyis azzal összhangban jön létre és működik. Nem csupán terméket kínál, nem csupán munkahelyet kínál, hanem arra is törekszik, hogy a számára releváns társadalmi közeg és saját szerkezet/működése között értékbeli, célrendszerbeli összehangolódás legyen. Ezt elérheti úgy, hogy ráhangolódik arra a társadalmi közegre, amelyben már működik (jelen van) a vállalkozás által föl vállalt közösségi érték. De működhet úgy is, hogy maga a vállalkozás igyekszik még nagyobb mértékben elfogadtatni az általa képviselt közösségi értéket/ügyet a számára releváns társadalmi közeggel. Ez a vállalkozói gyakorlat a saját terméket nem csupán úgy kínálja mint eseti fogyasztási tárgyat/szolgáltatást, hanem célozza, irányítja is azt a termékhez/szolgáltatáshoz kapcsolt társadalmi érték vagy ügy révén. Ílymódon a termék vagy a szolgáltatás az adott társadalmi közegben közösségképző, közösségtermelő funkciót kap, vagy legalábbis a vállalkozó ezt szeretné elérni. Nem csupán fogyasztói körben, hanem közösségépítésben, “világépítésben”, közösségi identitáskonstrukcióhoz való kapcsolódásban (vagy ilyen konstrukció létrehozásában) gondolkodik.

8. Digitális jelenlét

Térségi kontextus: Csak formális, tájékoztató jellegű digitális jelenlét elsősorban statikus honlap formájában.

Az IKT eszközök és tartalmak térségi térnyerésének elemzése kapcsán több tanulmányban foglalkoztunk azzal, hogy ebben a vidéki térségben a hivatalok, intézmények, vállalkozások csak megkésve és vonakodva illesztették be tevékenységükbe az infokommunikációs technológiát, illetve a hasznosítások nagyobb része a feltétlenül szükséges (vagy előírt) minimumra korlátozódott (Bíró 2013). A digitális innováció hordozói a térségben – a kevés számú informatikai vállalkozás mellett – az egyéni felhasználók (elsősorban a tinédzserek és fiatalok) voltak. Ez a helyzet ahhoz vezetett, hogy a fiatalok körében – térségi viszonylatban – jelentős mennyiségű digitális kompetencia többlet halmozódott fel (Székely 2018, 2019) amelyre a térségi munkaerőpiac nem volt vevő. Az ebbe a kutatásba bevont innovatív vállalkozók ahhoz a korcsoporthoz tartoznak, amely részese volt ennek az egyéni síkon zajló kompetencia felhalmozási folyamatnak. Számukra az IKT eszközöknek és tartalmaknak a vállalkozás menetébe való beillesztése nem program, nem innováció, hanem természetes folyamat. Sőt, ennek a csoportnak egyes tagjai ezekre a megszerzett egyéni kompetenciákra építenek vállalkozást (design, honlapkészítés, animáció készítés, grafika, videokészítés, kommunikáció és PR, tervezés, szoftverfejlesztés stb.) A vállalkozás megjelenítésében és működtetésében a digitális megoldások sokféle módja tapasztalható, ezek a megoldások számukra nem innovációs kihívások, hanem csupán kézenfekvő megoldások. Az interjúszövegekben többnyire csak magától értetődő, rövid utalások formájában jelennek meg.

Jellegzetes példák

- A vállalkozást támogató saját adatbázis kialakítása
- A honlap legyen több, mint tájékoztatás, jelenítse meg a vállalkozás értékeit, céljait is
- A saját honlap folyamatos kezelése
- Videóval többet lehet mondani
- Tovább kell lépni a weblap megoldáson, webshopra van szükség.
- Fontos az élő videók használata

- A közösségi média keretet ad a folyamatos kapcsolattartásra
- A honlapot rendszeresen frissíteni kell
- A Facebook arra való, hogy elvigye a látogatót a honlapra
- A vizuális információközlés előnyei
- A digitális megjelenítés legyen dinamikus
- A különböző megoldások (weblap, Facebook, video) kapcsolódjanak össze, erősítsék egymást.
- A honlap legyen interaktív
- Személyes tartalmakat is meg kell osztani, az a hiteles
- A rövid videókkal be lehet mutatni, hogy hogyan dolgozunk

Az interjúszövegekben a digitális megoldásokra való hivatkozások nem kapnak különösebb hangsúlyt, magától értetődő, begyakorolt megoldásként hivatkoznak különféle digitális eljárásokra.

“Föltettem egy videót (...) a videónak köszönhetően nagyon sokan írtak, meg kerestek, hogy nagyon jó, hogy ők is vásárolnának...” (7.sz. interjúalany)

“Nem elég a weboldal, kell a webshop is, hogy amikor rákattintanak a termékre és megtecszik, akkor tudják megvenni.” (14.sz. interjúalany)

“Flashmob videót fogunk forgatni, amire most nagyon készülünk... (...) Most mind ilyen kis videókban gondolkozunk, mert én nem látom ennek a mostani zűrzavaros helyzetnek se a közepét, se a végét... Úgy vagyok vele, hogy ez a vírus is egy olyan akadály, ami előtt nem kell megállni, hanem addig kell feszegetni, ameddig kitaláljuk erre a helyzetre is egy megoldást...” (22.sz. interjúalany)

Összefoglalás

A kutatási program indítását az a megfigyelés ösztönözte, hogy bár a térség gazdasági szempontból (a vállalkozások száma, mérete, gazdasági teljesítménye, versenyképessége szempontjából) Románián belül hátrányos helyzetben van, egyre több olyan vállalkozás és kezdeményezés indul, amely a vállalkozói szemlélet/habitus tekintetében eltér a térségre hagyományosan jellemző vállalkozói gyakorlatától, ami nem csak

gazdasági, hanem társadalmi szempontból is innovációként értelmezhető. Ezáltal pedig egy valós, térségi adottságként értelmezhető fejlesztési potenciált jelent a székelyföldi térség számára. Eddigi megfigyeléseink alapján ez a paradigmaváltás a székelyföldi térségben még az elején tart, és a váltási helyzet a térségi gazdasági folyamatok és vállalkozói szerepek alakulásával kapcsolatban új megközelítéseket tesz szükségessé. A kutatásunk keretén belül föl vállalt szakmai feladatként jelöltük meg a szemléleti és gyakorlati paradigmaváltás összetevőinek elemzését. Tanulmányunk szakirodalmi keretét, és ilyen értelemben a kutatásban alkalmazott elemzési és értelmezési szempontokat elsősorban a „new economy” fogalomhoz kapcsolódó paradigmaváltással foglalkozó szakmai munkák képezték, valamint a társadalmi szolidaritás változásával, ezen belül a reflexív szolidaritás térnyerésével kapcsolatos elgondolások.

Kutatási eredmények összefoglalása:

- A vizsgált innovatív vállalkozások működésében a térségi kontextushoz képest nagyon erős a személyes én szerepvállalása. Az egyéni habitus elemeinek olyan beépítési módozatait figyeltük meg, mint például a vállalkozás kialakulásának személyes jegyekből való levezetése, a személyes kompetenciák összekapcsolása a vállalkozás működésével, személyes viszonyok fontossága a formális kapcsolatokkal szemben, a személyes részvétel fontossága.
- A személyes meggyőződések és az értékek egybefonódnak a vállalkozási gyakorlattal, és a termék-előállítás folyamatban, a termékben, illetve a termék megmutatásában is markánsan megmutatkoznak.
- A vállalkozói reflexiók jelentős része nem a termelési és működési folyamatra, vagy az értékesítésre irányul, hanem önreflexiónak minősül. Ezekben az önreflexiókban a beszélők értelmezik a vállalkozás indítását, a föl vállalt célokat, a termékek tervezését és előállítását, az értékesítést és a fogyasztókkal való kapcsolatot, a sikerességet vagy sikertelenséget, a tevékenység és a termék társadalmi elfogadottságát.
- Az elemzésbe bevont vállalkozások a termékek tekintetében különfélék, ami azt jelzi, hogy az innovatív vállalkozói kezdeményezések rendkívül sokfélék.
- A vállalkozás működésében nagyon fontos a releváns társadalmi környezet, az azzal való kapcsolat, ami nem csak a társadalmi és környezeti adottságok, értékek beépítését jelenti, hanem a vállalkozás működésének adott társadalmi kontextusra való építését is. Az interjúalanyok arra törekcsenek –

természetesen változó mértékben és változó sikerrel –, hogy vállalkozásuk a számukra releváns társadalmi és természeti környezet integráns része, annak mintegy “terméke” legyen.

- A térségi kontextusban állandó, alá-fölrendelt és a vállalkozás személyétől függő kapcsolatokhoz képest a vizsgált vállalkozások kapcsolattartási gyakorlata nem vagy csak kismértékben formalizált, a kapcsolati végpontok köre nincs meghatározva, fontosság szerint rangsorolva.
- Az elemzett vállalkozások esetében változó mértékben, többféle formában tapasztalhatjuk a vállalkozás releváns társadalmi közegébe való strukturális beilleszkedésre irányuló törekvést (és ennek a törekvésnek az explicit megfogalmazását), illetve azokat a gyakorlati megoldásokat, amelyek azt jelzik, hogy az adott vállalkozás a számára releváns társadalmi közeg “szerves részeként”, vagyis azzal összhangban jön létre és működik.
- A vállalkozás megjelenítésében és működtetésében a digitális megoldások sokféle módja tapasztalható, ezek a megoldások a vállalkozók számára nem innovációs kihívások, hanem csupán kézenfekvő megoldások. Az interjú-szövegekben többnyire csak magától értetődő, rövid utalások formájában jelennek meg.

Elemzésünk alapján a székelyföldi térség vállalkozói mentalitásában/gyakorlatában egy társadalomközeli modell körvonalazódik a működés és a társadalmi megjelenítés terén egyaránt.

A new economy szemlélethez és gyakorlathoz kapcsolható komponensek és a reflexív szolidaritásra utaló elemek halmaza azt jelzi, hogy a vizsgált vállalkozások létrejöttében és működésében, illetve a vállalkozók céljaiban, tevékenységében és értékeléseiben **körvonalazható** egy innovatív paradigma, amely lényeges mértékben eltér a domináns térségi vállalkozói/vállalkozásműködési paradigmától. Ezek az elemek az egyes vállalkozásokban és vállalkozói tevékenységekben esetenként eltérő mennyiségben, eltérő módon vannak jelen. Térségi szempontból innovatív tartalomként értelmezhető az, hogy:

- Erős az én szerepvállalása és azonosulása a vállalkozással/tevékenységgel.
- A gazdasági érték a személyes értékek és meggyőződések alá rendelődik.
- Az innovatív kezdeményezések sokfélék.

- A vállalkozások működésében fontos szerepet kap a társadalmi környezet.
- Jellemző a vállalkozó személye által meghatározott és működtetett hálózatokba való bekapcsolódás.
- A vállalkozások társadalmi megjelenítésében fontos szerepet kapnak a digitális megoldások.

További elemzésekre van szükség a részletek jobb megértése érdekében, illetve abból a célból, hogy ez a lényegét tekintve dinamikus és kreatív térségi folyamat milyen irányba tart. Megítélésünk szerint **ez az innovációs folyamat térségi társadalmi adottságként is értelmezhető és bottom-up fejlesztési koncepciók, illetve programok alapjául szolgálhat.**

Szakirodalom

- Baji, P. (2014): Az új gazdaság értelmezése a városi tér léptékeiben. In.: Dúll A. – Izsák É. (szerk.): Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század tér fordulatairól. L'Harmattan, Budapest.
- Baji, P. (2015): Az új gazdaság térnyerése Budapest városközpontjában. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskola, Budapest.
<https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/10831/30241/1/Doktori+%C3%A9rtekez%C3%A9s+Baji+P%C3%A9r.pdf>
- Baumann, Z. (2016): Szolidaritás: egy megtestesülni vágyó szó. *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*. 3. 39-47.
- Biró A. Z. (2006): Vidéki térségek: illúzió vagy esély? TÉRSÉG könyvek. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A. Z. (2013): Digitális egyenlőtlenségek vidéki térségben. In: Biró A. Zoltán-Bodó Julianna szerk. Internethasználat vidéki térségben. A média hatása a gyermekekre és fiatalokra. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A. Z. (2018): Agrárinnovációs folyamat a székelyföldi térségben. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek. Gazdaság-Régió-Társadalom* 3. 88-97.

- Biró A. Z., Bodó J., Gagy J., Túros E. (1994): Szocialista urbanizáció a hetvenes-nyolcvanas években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében. *Antropológiai Műhely* 2.(5.) 81-94.
- Biró A. Z., Bodó J., Gagy J., Túros E., Oláh S. (1995): Economic Elite in the Székely Country – 1993. Summary of a Descriptive Report. *Review of Sociology* No.1.143-155.
- Biró A. Z., Gagy J., Oláh S. (1994): Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdaság kialakulásában. *Antropológiai Műhely* 1.(4.) 7-39.
- Biró A. Z., Magyar F. (szerk.) (2019): Digitális agrárium – székelyföldi innováció. Az agrárium digitalizációjának térségi környezete. Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány, Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A. Z., Sárosi-Blága Á. (2020): Embeddedness or Marginalization? Aspects for Analysing the Local Embeddedness of Innovative Agricultural Enterprises in Szeklerland. *Acta Universitatis Sapientiae, Social Analyses*, 10.77–93.
- Brown-Graham, A., Lambe, W. (2008): Measures and methods: four tenets for rural economic development in the new economy. The Carsey School of Public Policy at the Scholars' Repository. 46. <https://scholars.unh.edu/carsey/46>
- Capello, R. (2007): A forecasting territorial model of regional growth: the MASST modell. *The Annals of Regional Sciences*, 4.753-787.
- Csata, Zs. (2005): A vállalkozások megjelenésének társadalmi meghatározottsága a Székelyföld falvaiban. *Erdélyi Társadalom*, Vol. 3, 2, 91-112.
- Csata, Zs. (2013): A vállalkozói aktivitás egyes sajátosságai és tényezői Erdélyben. *Területi Statisztika*, 53 (1). 21-37.
- Csata, Zs. (2015): Ethnicity and Economy. A Research Agenda for Transylvania. *Erdélyi Társadalom* (Transylvanian Society). 3. 31-46.
- Csata, Zs. (2019): Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio* 27(1).
- Czakó, E. (2001): Az új gazdaság sajátosságai és a vállalati működés. In: Tudásalapú társadalom, tudásteremtés, tudástranszfer, értékrendváltás: III. Nemzetközi tudományos konferencia előadásai. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc, 137-145.

- Czaller, L., Geambaşu, R. (2017): Vállalkozók és vállalkozások iránti attitűdök az erdélyi magyar középiskolások körében. *Kisebbségi Szemle* 2 (1), 99-122.
- Damaskopoulos, P., Evgeniou, T. (2003): Adoption of New Economy Practices by SMEs in Eastern Europe. *European Management Journal* 21(2):133-145
- Drabenstott, M., Henderson, J. (2006): A new rural economy: a new role for public policy. *Main Street Economist*, Federal Reserve Bank of Kansas City, issue 4.
- Egyed Á. (2013): A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1989-ig. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Gagyí J. (2007): Földosztók, Önellátók, gyarapodók. A dekollektivizáció emberei. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Gergely, O. (2013) Vállalkozás női módra. A székelyföldi női vállalkozók profiljának és motivációinak szociológiai vizsgálata. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. ISBN: 978-606-8377-15-5.
- Gergen, K.J., Gergen, M.M. (1984): The Social Construction Of Narrative Accounts. *Historical Social Psychology*. 173-190. <https://works.swarthmore.edu/fac-psychology/897>
- Goffman, E. (1959): The presentation of self in everyday life. Garden City, NY: Doubleday
- Henning, K. (2001): The Essence of the New Economy, *Kieler Diskussionsbeiträge*, No. 375, ISBN 3894562250, Institut für Weltwirtschaft (IfW), Kiel
- Horváth, A. (2001): Az etnicitás dilemmája a Székelyföld turizmusfejlesztésében. *Tér és Társadalom* 24 (3.), 147–162.
- Illyés, F. (2015): Regionális gazdasági együttműködés szövetkezeti keretek között – székelyföldi modellek – DOKTORI ÉRTEKEZÉS. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14825/ilyes-ferenc-phd-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Kiss, T., Barna, G., Deák, A. (2013): *Székelyföldi turisztikai régió? Kérdőíves, fókuszcsoporthoz és statisztikai vizsgálat a székelyföldi turizmusról*. Studia Terræ Siculorum, 1., Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

- Laki L.– Biró A. Z. (2001): A globalizáció peremén. Kunhegyes térsége és a Csíki-medence az ezredfordulón. Európa Tanulmányok 6. MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest.
- Lash, S., Urry, S. (1994): *Economics of Signs and Space*. London: Sage Publications 360 pp.
- Neményi, Á., Veress, E. (2001): Gazdálkodás és vállalkozás az erdélyi falvakban. *Erdélyi Múzeum*, 1–2.
- Oláh S. (2004): Modernizációs törekvések a Székelyföldön, 1940-1944. In: Nemzet a társadalomban. Teleki László Alapítvány. Budapest, 133-150.
- Oláh S. (2006): Falusi kisvállalkozók életmódja. *Korunk*. 2006. november.
- Oláh S. (2016): A „KIS MAGYAR VILÁG”, 1940-1944. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.) (2016): Székelyföld története III. MTA BTK-EME-HRM, Székelyudvarhely, 605-654.
- Palkó, E., Sólyom, Zs. (2005): A vállalkozások elterjedésének szociokulturális háttere. Vállalkozói típusok két székelyföldi faluban. *Erdélyi társadalom* 2. szám.
- Peti, L. (2019): A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): Változó ruralitások. A vidékiség mai formái. (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2019. 85–120.
- Piatowski, M. (2002): 'The 'New Economy' and Economic Growth in Transition Economies. The Relevance of Institutional Infrastructure', WIDER Discussion Paper 2002/62, United Nations University World Institute for Development Economics Research (UNU/WIDER)
- Santos, D. (2018): Towards a New Economy in Rural Areas. *Entrepreneurship and Structural Change in Dynamic Territories*, 189-200.
- Scott, A.J. (2010): Cultural Economy and the Creative Field of the City. *Geografiska Annaler Series B Human Geography* 92(2):115 - 130
- Sennet, R. (2011): Humanisme. *Hedgehog Review* (13.) 2. 21-30.

- Shields, M., Vivanco, C. (2004): Rural Pennsylvania in the new economy: Identifying the Causes of Growth and Developing New Opportunities. Center for Rural Pennsylvania.
- Szádeczky L. (1927): *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest.
- Székely K. K. (2018): Digitális kompetenciák – térségi versenyképesség. Fiatalok IKT kompetenciáinak társadalmi hasznosulási lehetőségei. In: Biró A. Zoltán, Bodó Julianna (szerk.) *Kínálatok és választások. A média hatása a gyermekekre és fiatalokra*. Csíkszereda, Státus Kiadó, pp. 143-155.
- Székely K. K. (2019): Fiatal „innovátorok” digitális kompetenciái. In: Bodó Julianna (szerk.): *Térség és tudomány*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
- Takács E. (2018): A szolidaritás alakváltozásai. Az együttműködés lehetőségei és gátjai a mai Magyarországon. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Tóth-Batizán, E. E. (2017): Turizmusra vállalkozva „Székelyföld, a Kelet Nyugatja, a Nyugat Keletje”. *Metszetek*, Vol. 6. No. 4
- van den Berg B. (2008): Self, Script, and Situation: Identity in a world of ICTs. In: Fischer-Hübner S., Duquenoy P., Zuccato A., Martucci L. (eds) *The Future of Identity in the Information Society. Privacy and Identity 2007*. IFIP — The International Federation for Information Processing, vol 262. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-0-387-79026-8_5
- Vámszer G. (2000): Csík vármegye településtörténete. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda.
- Venczel J. (1980): Az önismeret útján. Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Ventura, F et al. (2008): The rural web: A synthesis. In: Van der Ploeg J.D.- Marsden T.J. (eds). *Unfolding Webs. The Dynamics of Regional Rural Development*. Van Gorcum. Assen.149-174.
- Veres, V. (2018): Társadalmi-gazdasági változás és fejlődés Romániában, közép- és kelet-európai kontextusban. *Erdélyi Társadalom* 16 (1).

**Biró A. Zoltán, Sárosi-Blága Ágnes, Sarány Orsolya, Vaszi Emőke,
Bagoly Anabella**

Tájegység identitás – rurális szemszögből¹

Bevezetés

A **“Tájegység identitás – rurális szemszögből”** címmel jelölt csoportos vidékkutatási programunkban egy székelőföldi tájegység (a Csíki-medence) keretében vizsgáltuk az ehhez a térhez kapcsolódó identitás mintázatait és az identitás szerkezet társadalmi szerepét térségi rurális elitek körében. A társadalmi térrel, a szimbolikus térhasználattal és a lokális (település léptékű) identitás elemzésével foglalkozó korábbi intézeti kutatási programjainkban több alkalommal is hivatkoztunk arra, hogy a székelőföldi térségben az 1989-es romániai rendszerváltást követő időszakban – de még hangsúlyosabban az utóbbi másfél évtizedben – sokszereplős, komplex, programszerű téralapú identifikációs folyamat indult be. Ebben a folyamatban többféle térségi és térségen kívüli szereplő működik közre, ez a folyamat bottom-up típusú és top-down típusú kezdeményezéseket egyaránt tartalmaz (nem ritka a két féle kezdeményezés keveredése vagy komplementer összekapcsolódása sem), az egyes identitásépítési kezdeményezésekben és folyamatokban a pragmatikus helyi érdekek és közösségépítési tartalmak éppúgy helyet kapnak, mint az ideológiai, politikai tartalmak. A társadalmi terekhez kapcsolódó vagy kifejezetten azokra épülő identifikációs folyamatoknak két jellemző csoportja van. Az egyik csoportba tartozó identitásépítés lokális szinten zajlik, egy településre, vagy a településen belül olyan részleges komponensre épül, amely szinekdochés alapon a település egészét jeleníti meg. A programszerű

¹ Jelen tanulmány a DOMUS Csoportos kutatási program (2024) keretében készült szakmai összegzés rövidített változata. A teljes kutatási anyag a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja adattárában érhető el. Az elemzett tájegység részletes bemutatása, valamint a módszertani eljárások ismertetése a teljes szakmai összegzésben olvasható

identitásépítés másik színtere a székelyföldi térség egésze. Feltűnő és szakmai értelmezésre váró jelenség, hogy ez a mai komplex, sokszereplős, programszerű identifikációs folyamat a térséget alkotó egyes tájegységekre miért nem terjed ki. Annak ellenére sem, hogy a tájegység léptékű identitásszerkezetek léteznek, ennek nap mint nap sokféle jelét tapasztalhatjuk. Az egyes tájegységek (a mindennapi nyelvhasználat szerint “Udvarhely”, “Gyergyó”, “Csík”, “Kézdi”, Erdővidék” és mások) olyan társadalmi térként is működnek, amelyeket a tájegységhez tartozó települések népessége használ és alakít, amelybe integrálódik, és amellyel azonosul. A területi identitásszerkezetek általában társadalmi és területi kötelekeket tartalmaznak, jellemző rájuk a más területi közösségekkel szembeni elkülönültség érzése, a politikai és a gazdasági tevékenységnek is vannak területi formáit, részlegesen jelen van a tájegységhez kapcsolódó történelmi tudat és kulturális értéktár, nem utolsósorban pedig fontos alkotóelem ebben a szerkezetben a természeti és az épített környezet (lásd ezzel kapcsolatban Wójcik 2013). A székelyföldi térség földrajzi, történelmi, funkcionális tagoltsága a szó szoros értelmében kínálja a lehetőséget az identitásszerkezetek top-down típusú építésére, ez azonban a gyakorlatban csak visszafogott mértékben, szórványos jelleggel tapasztalható. Sőt, azt tapasztalhatjuk, hogy a térség politikai és adminisztratív vezetői, de még inkább a fejlesztéspolitikai szakemberek ezt az örökölt és ma is jelentős területi tagoltságot fejlesztési, együttműködési korlátnak, összességében pedig negatívan értékelt térségi adottságnak tekintik. Ez az attitűd indokoltnak tűnhet, ha azt nézzük, hogy ezek a tájegységek nem adminisztratív entitások, nem standard fejlesztéspolitikai egységek, önmagukat rendszerint egymás ellenében pozicionálják, de ezzel szemben azt is célszerű mérlegre tenni, hogy **ezek a tájegységek tényleges funkcionális társadalmi terek**, az identitásszerkezetnek erős társadalomtörténeti előzményeik vannak és a tájegységgel való azonosulás egészen biztosan hordoz valamilyen mértékű társadalmi erőforrást. Minden bizonnyal a fentiekben jelzett mellőzöttségnek tudható be, hogy ezek a tájegységek csak nagyon ritkán képezik szakmai elemzés tárgyát, a tájegységek identitásszerkezetére irányuló módszeres kutatásról nincsen tudomásunk.

A kutatási programban arra vállalkoztunk, hogy egy tájegység kapcsán (Csíki-medence) megvizsgáljuk ennek a problémakörnek egy szeletét: azt, hogy a rurális elitek körében – akik számára tapasztalataink szerint a lokalitáshoz való kapcsolódás nagyon fontos – a tájegység identitás hogyan, miként jelenik meg, illetve van-e valamilyen megragadható funkciója. Célunk az volt, hogy a rurális elitek körében végzett tényfeltáró munka révén információkat nyerjünk a tájegység identitást hordozó kulturális patternekről, a lokális és tájegység identitás közti szerepmegosztásról. Fontos célnak tekintettük azt is, hogy ezzel a kutatással legalább részben tegyük ismertté

ebben a térségben a vidékkutatásnak ezt a szemléletét és módszertanát, hívjuk fel a térség fejlesztésében érdekelt szakmai, közéleti szereplők, döntéshozók figyelmét a tájegység léptékű identitás szerkezet fontosságára. A témával foglalkozó szakirodalmi anyagok azt jelzik, hogy a téralapú identitás szerkezetek vidéki értéknek tekinthetők, ez az endogén érték olyan társadalomszervezési és bottom-up típusú fejlesztési potenciál, amely az adott térség saját tulajdona, jelen van, hasznosítható. Elsősorban trendeket, jellemzőket tudunk azonosítani egy ilyen kisebb volumenű, kísérleti jellegű kutatás során, ugyanakkor a gyűjtött anyag még további, részletesebb feldolgozásra is lehetőséget kínál.

Szakirodalmi vonatkozások

A társadalom, a társadalmiság szerveződésének szocioökonómiai meghatározottsága, a társadalom és az ökoszisztéma közti összefüggés vizsgálata a kulturális ökológia előtérbe kerülése óta több-kevesebb hangsúllyal jelen van a társadalomtudományi kutatásokban. Ez a megközelítés Steward, illetve Redfield úgynevezett parasztkutatásai révén vált szélesebb körben elfogadottá. Ezekben a kutatásokban a komplex társadalom kontextusában vizsgálták térségkutatás (area study) formájában az önálló földművesek (paraszatok) helyzetét, a háztartások működését. Ezek a megközelítések a változási folyamatok értelmezését, a környezethez való adaptálódás mikéntjét helyezték előtérbe. A „helyek”, a társadalmi szerveződés térbeli meghatározottsága iránti szakmai érdeklődés az utóbbi évtizedekben – a vidéki térségek fölértékelődését követően – a vidékkutatásban is nagy hangsúlyt kapott. A vidéki térségek térbeli változásaival kapcsolatos kortárs vizsgálatok jelentős része (lásd: Halfacree 1993, 2007, Woods 2006, 2007, Urry 1995, Cloke 1997 és mások) a „hely” és „lokalitás” fogalma köré összpontosult. A térről alkotott nézetek, felfogások, értékelések, vélemények elemzése a helyi közösségek térbeli beágyazottságának fontos kifejeződése. Ezek változása, sokfélesége a vidéki tér konstruálódásának a mechanizmusait mutathatja meg a kutató számára. Ebben a megközelítésben a társadalmi praxis révén termelt környezet (Soja 1999) olyan közösségi tudás, amely a szó tág értelmében (nem etnográfiai értelemben) nevezhető komplex helyi kulturális örökségnek, amely ugyanakkor társadalmi erőforrásként értelmezhető. Az adott térben élőkkal folytatott beszélgetés (félíg strukturált interjú) kínál lehetőséget a kutatónak arra, hogy megértse azt a folyamatot, amelynek révén a hely ismerete, a helyről alkotott tudás termelődik és újratermelődik. Ebben a kutatómunkában kiemelten fontos az asszociációk, a minősítések, a legfontosabbnak tartott helyi jellemzők, az egyediség érzést hordozó komponensek, a történelmi

tényezők, az adott térben élők szerint fontos helyek megismerése (Tobias-Lis – Wojcik 2021, 2024). Ezek a vélemények, értékelések kiterjednek a természeti tényezőkre, a történelmi és a helyi társadalomtörténeti eseményekre vagy szereplőkre, a közösségi élet szerveződési formáira és eseményeire, a beépített tér alkotóelemeire. Fontos szerepe van ezekben a bemutatásokban és értelmezésekben az „egyediségnek”, azoknak a jellemzőknek, amelyeket a helyiek az adott lokalitás szempontjából egyedállónak tekintenek.

Amennyiben a lokális (sajátnak tekintett) helyre úgy tekintünk, mint ami a helyi közösségnek a számára adott természeti és beépített környezettel való mindennapi kapcsolata révén termelődik akkor célravezető különbséget tenni az explicit és a tacit tudás között. A tudás kettős jellegének fölismerése (lásd: Polányi 1966, Nonaka – Takeuchi 1995) a helyekhez való viszonyulás elemzésében nagyon hasznos lehet, segítséget nyújthat abban is, hogy a kutató különbséget tehessen a helyi társadalom működéséből eredő tudás és az adott lokalitásra irányuló exogén tudás elemei, illetve azok társadalmi funkciói között.

A téralapú vizsgálatok másik nagyon fontos csoportját a társadalomföldrajzi megközelítések képviselik. A tájegység identitás a területi alapú identitásformák egyik sajátos változata, alapja a földrajzi keretben kialakult társadalmi tér (social space), amely lokális identitásokat kapcsolhat egybe egy, a lokalitásnál nagyobb földrajzi és társadalmi keretbe. Fontos jellemzője az ilyen térségnek, hogy mérete napi szintű mobilitásra ad lehetőséget (elsősorban az ügyintézési-fogyasztási központ szerepét betöltő kis vagy közepes méretű város és a környező települések közti kapcsolat formájában), azonban a város-falu viszony nem szuburbánus jellegű. Az ilyen jellegű térbeli szerkezetek (nodal regions) nem csupán személyek, gazdasági folyamatok, közlekedési szerkezetek koncentrációi, hanem olyan társadalmi terek is, amelyekben nap, mint nap egyéni életutak (tevékenységek, életvezetési modellek, nézetek stb.) „találkoznak” társadalmi és természeti struktúrákkal (Wojcik 2013). Ezek metszéspontjai, interferenciái az adott tér „arénái. Ebben a keretben az egyes települések nyelvi-szimbolikus szinten önálló identitást építhetnek a tájegység identitásstruktúrájától függetlenül is. Fontos az is, hogy a tájegység szintjén nem a város a meghatározó konstitutív tényező, a tájegység identitásnak a város is csak egyik része. Ebben az értelemben ez a típusú tájegység identitás nem „elképzelt struktúra” (Anderson 1983, Gellner 1983), mindennapi működését és az arról alkotott tudást elsősorban a tájegység lakóinak és intézményeinek mindennapi gyakorlata és diskurzív praxisa formálja. Ez a tájegység léptékű identitásstruktúra magába foglalhatja a társadalmi és területi kötődéseket, a más hasonló területi közösségekkel szembeni elkülönültséget

érzését, a közéleti/politikai és gazdasági tevékenység különböző formáit, az adott területhez kapcsolódó történelmi tudatot, a történelmi és kulturális örökség ismeretét, fejlesztési igényét, nem utolsósorban az adott terület fizikai megjelenési formáját (tájelemek, épített környezet formái jegyei és mások.... (Wójcik 2013.) Ezzel a megközelítéssel részletesen foglalkozik a társadalomföldrajz. Az alábbiakban Slavomír Bucher és Štefánia Nováková tanulmánya alapján (2015) röviden összefoglaljuk azokat a szempontokat, amelyeket saját csoportos kutatásunk tervezésében és kivitelezésében is hasznosítottunk.

A társadalomföldrajzi megközelítések (Lásd: Paasi 2002, 2003, Chojnicki 1996) hasznos megközelítési szempontokat kínálnak a téralapú identitásstruktúrák intézményesülési folyamatának értelmezéséhez és annak elemzéséhez, hogy a téralapú struktúrák, illetve a hozzájuk kapcsolódó identitáskonstrukciók hogyan alakulnak ki, különböző szinteken hogyan termelődnek újra folyamatosan. Ezek a megközelítési módok és elemzések nem csupán a társadalomkutatás számára hasznosak, hanem alkalmas kiindulópontokat kínálnak a térbeli struktúrák irányuló fejlesztéspolitikai tervezés és gyakorlat számára is. Ha a regionális társadalmi struktúrákra úgy tekintünk, mint amelyek keretei és ösztönzői lehetnek a lokálisnál nagyobb térségek társadalmi-gazdasági növekedésének, akkor fontos szakmai feladat annak megismerése, hogy az adott térség elítjei hogyan értelmezik ezeket a tereket és a hozzájuk kapcsolódó identitásstruktúrákat, milyen percepcióik vannak arról a viszonyról amelyet az adott térbeli struktúra a hozzá tartozó kisebb méretű területi egységekkel (lokálisok) kialakít, illetve arról a viszonyról, amely azzal a nagyobb térséggel alakul ki amelynek a saját térség részeleme. A témával foglalkozó szakértők azt hangsúlyozzák, hogy egy sajátos társadalmi, gazdasági vagy fejlődési adottságokkal rendelkező tájegység rendelkezhet saját identitásstruktúrával, illetve alkalmas lehet ilyen területi identitás kialakítására, a létező identitásstruktúra fejlesztésére, gazdagítására. A szakterület fontos elemzési kérdései közé tartozik annak megválaszolása, hogy egy adott térség identitásstruktúrája az azonosulás milyen mintázatait termeli ki és kultiválja, mi jellemzi a különböző területi szintekhez kapcsolódó identitásstruktúrákat és azok egymáshoz való viszonyát, illetve annak kimutatása is fontos elemzési feladat, hogy egy tájegység adottságai (természeti, gazdasági, társadalmi) milyen módon, milyen mértékben épülnek bele az identitásstruktúrába. Ezeknek a témáknak a kutatása hozzásegíthet ahhoz, hogy megértsük egy adott tájegység identitásstruktúrájának a társadalmi funkcióját, és – amennyiben az ilyen tájegység identitást endogén adottságnak, felhasználható társadalmi erőforrásnak tekintjük – hozzásegíthet ahhoz

is, hogy az identitásszerkezet működésének támogatásával a szóbanforgó tájegység fejlődését elősegítsük.

A témával foglalkozó szerzők kiemelik a tájegység identitás azon vonását, hogy az adott térségben élők általa azonosulnak egy adott terület földrajzi környezetével, bejárt társadalomtörténeti útjával, társadalmi rendszerével és intézményi szerkezetével, kultúrájával, fontos eseményeivel (Raagmaa, 1999, idézi Bucher – Nováková 2015). A témakör nagyon gyakran idézett szakértője, Anssi Paasi azt hangsúlyozza (Paasi 2002, 2003), hogy a területi alapú identitás fogalma nagyon összetett és nehezen meghatározható. Hasznos elemzési – és nem utolsósorban fejlesztési – szempontokat kínálnak azok a szakmai megközelítések is, amelyek a tájegységek – mint téralapú társadalmi rendszerek – kialakulási folyamatát vizsgálják. Ezek az értelmezések azért is fontosak, mert a tájegység identitást nem eleve adottnak, változatlan szerkezetnek tekintik, hanem folyamatosan konstruálódó entitásnak. Erre a megközelítésre a Bucher – Nováková szerzőpáros szemléletes hasznos példaként idézi Zbyszko Chojnicki (1996) elgondolását a térségfejlődés négy fázisáról (területi kialakulás, területi tudat és identitás szerveződése és fejlesztése, területi intézményi szerkezetek kialakulása, a térségi stabilitás kialakulása. Az így szerveződő térségekre az jellemző, hogy rendszerint urbánus központok köré szerveződnek, az ilyen térségek gazdasági, politikai, kulturális tevékenységek sorával jellemezhetőek **és a térség határait ezeknek a tevékenységeknek a térbeli sugara alakítja ki**. Ebben az értelemben – funkcionálisan – viszonylag zárt térbeli egységnek tekinthetők. A felsorolt jellemzők lehetővé teszik azt is, hogy az ilyen térbeli egységek részleges adminisztratív státust kapjanak. A szerző az identitásszerkezethez olyan komponenseket sorol mint a térség egészéhez és jövőképehez, illetve szimbolikájához kapcsolódó vélemények és nézetek, illetve azok a sajátos jegyek, amelyeket a térségben élők a tájegységnek tulajdonítanak és amelyeket pozitívan értékelnek. Az intézményi szerkezet részben az endogén szerkezeti adottságok leképeződése, részben pedig a tájegység státuszának formális legitimitásával kapcsolatos (például: valamilyen közigazgatási funkció elnyerése). Ez a modell a gyakorlatban is hasznosítható olyan esetekben, amikor területi átszervezéshez vagy fejlesztéspolitikai folyamatokhoz kapcsoltan (jellegzetes példa erre a LEADER-térségek létrejötte) új területi egységek jönnek létre, de hasznos szempontrendszerként kínál a már létező térségi szerkezetek és azokhoz kapcsolódó identitásszerkezetek elemzéséhez is. A tájegység identitások természetesen lehetnek hosszabb vagy rövidebb társadalomtörténeti folyamatok komplex termékei, ebben az esetben fontos az a felismerés, hogy ezeket a konstrukciókat ne eleve adott, „természetes” adottságnak tekintsük, hanem társadalmilag konstruált, dinamikus entitásnak. Minden

tájegység esetében előfordul az, hogy változnak a tájegység működését befolyásoló külső hatások, megváltoznak a tájegységen belüli szereplők között az erőviszonyok, módosulhatnak a térséghez kapcsolódó értékek és érzelmek, új és meghatározó társadalmi szereplők is megjelenhetnek a térségben, bővíülhet vagy csökkenhet a tájegység társadalmi funkciója.

A térbeli identitás szerkezetet alapvetően az adott térben élők viszonyulása (az azonosulások mennyisége, módja) határozza meg. Az újkéletű, hivatalosan létrehozott új térbeli egységek kivételével a térrel való azonosulás történelmi folyamatokban konstruálódott, és ebben a folyamatban meghatározó szerepe az adott térség endogén térség potenciáljának van, illetve az ebben a térben működő mindennapi kapcsolatoknak (bottom-up szerveződés). Ezek az endogén folyamatok a külső-felső bürokratikus hatalom ellenében vagy annak működésével párhuzamosan termelik és újratermelik – sikeresen vagy kevésbé sikeresen – a térségi identitás szerkezetet. Ennek alapján a tájegység identitás kutatásának folyamata az adott térhez kapcsolódó cselekvések kontextusának feltérképezésére, valamint az aktuális azonosulási mintázatok feltárására irányul. A fentiekben bemutatott témakör fontosságára és aktualitására két fontos tényező is utal. Az egyik szakmai jellegű és az európai új vidékfejlesztési paradigma szemszögéből fogalmazható meg, amely a tájegységben és a területi identitás fejlesztésében nagyon jelentős endogén potencialitást lát, ugyanakkor azt is fontos kiemelni, hogy ez a szemlélet a kisebb-nagyobb rurális jellegű tájegységeket külön fejlesztési egységként is kezeli. Ez a szemlélet a székelyföldi térség tájegységeiben nincsen jelen. A másik kiemelten fontos tényező az ilyen térbeli szerkezetek által hordozott endogén adottság: a térség egyes tájegységeinek mai működési módja olyan adottság és társadalmi erőforrás, amely a fejlesztéspolitikai gyakorlatban, sok esetben még kihasználatlanul marad.

Amennyiben a fentiekben elmondottakat a székelyföldi térség szemszögéből nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy 1989 utáni székelyföldi társadalmi folyamatok sorában a leginkább elhanyagolt témakör minden bizonnyal a térségen belüli földrajzi-történelmi tájegységek működési módjának a vizsgálata. Nagyon kevés ismerettel rendelkezünk arról, hogy milyenek és hogyan működnek a földrajzi, társadalomtörténeti, mentális-szimbolikus tényezők által meghatározott tájegységek, illetve hogyan működnek és változnak az egyes tájegységekhez kapcsolódó identitás szerkezetek. Következésképpen arról sincsenek információink, hogy ezek milyen társadalmi szerepet töltenek be. Az egyes tájegységek (egy-egy kis- vagy közepes város és a vonzáskörzetében lévő rurális települések együttese) önálló és sajátos működési modellje az 1989 utáni három évtized során több szinten is rehabilitálódott, illetve új működési

szintekkel bővült. A városok és a környező települések korábban kialakult strukturális-funkcionális együttélés modellje (munkaerőpiac, iskolai tanulás, hivatali ügyintézés, fogyasztás stb) olyan új szintekkel bővült, mint a tájegység léptékű média, politikai szervezetek, a művelődési intézmények, az arculatépítési folyamatok és mások. Fontos hangsúlyozni, hogy mindez alapvetően spontán jellegű, bottom-up folyamat (még a hivatalos kezdeményezések esetében is, amelyek többnyire csak szervezeti keretet és anyagi támogatást kínálnak), a fejlesztéspolitikai szakértők és a közintézmények vezetői – a székhelyföldi térség működésének és fejlesztésének szemszögéből – ezt a táji tagolódást korlátnak, káros maradványnak, az együttműködés akadályának tekintik. A témával való foglalkozáshoz minden bizonnyal szükség lesz –a kutatások számának növelése, a kutatási témakörök bővítése mellett – a fentiekhez hasonló, de sokkal részletesebb és programszerű szakmai tematizációs munkára.

Identitásszerkezetek a térségben

Annak vizsgálata, hogy a kutatás céljára kiválasztott tájegységhez kapcsoltn milyen identitásszerkezet létezik kiindulópontként szükségessé teszi, hogy a székhelyföldi térségre jellemző területi alapú identitásszerkezetek típusait röviden jellemezzük. Ez azért is hasznos feladat, mert a téralapú identitásszerkezetek nem csupán abban az esetben alakítanak ki oppozíciós viszonyt egymással szemben amikor azonos léptékű téralapú identitásszerkezethez viszonyulnak (horizontális viszony), hanem abban az esetben is elvben előfordulhat oppozíciós viszony ha eltérő méretű térségek kapcsán kerül sor valamilyen viszonyítási eljárásra (vertikális viszony). Mint ahogy vertikális viszony esetében elvben az is elképzelhető, hogy az egyik identitásszerkezet támogatja a másikat (a kisebb a nagyobbban lehet alkotóeleme, vagy a nagyobb szerkezet integráló szerepe közvetve vagy közvetlenül erősíti, védi vagy akár legitimálja a kisebbet). Az alábbi áttekintés és az egyes szerkezetek rövid jellemzése nem tekinthető részletes szakmai elemzésnek, csak azt a célt szolgálja, hogy elősegítse az elemzésre kiválasztott identitásszerkezet alkotóelemeinek és az egész szerkezet működésének megértését.

A leginkább kidolgozott és mindennapi életvezetés folyamatára is kimutathatóan hatást gyakorló identitásszerkezet a lokalitásokhoz (települések) kapcsolódik (lásd ezzel kapcsolatban egy korábbi csoportos DOMUS Program elemzési eredményeit: KAM 2001). Ennek a működésében a helyi elitek vagy a településen kívüli szereplők programszerű top-down típusú identitásépítési munkáját épp úgy kimutathatjuk, mint a helyi lakosság oldalán a bottom-up típusú identitásépítés különböző folyamatait

(példák folyamatokra és működési területekre: a helyi közösségi élet szerveződése, a helyi informális intézményi formák kialakulása és fenntartása, a helyi közösségi tudás, a településhez tartozó természeti környezet antropomorfizálása, a beépített környezet térbeli, illetve szimbolikus tagolási eljárásai és mentális térképek formájában való megjelenése stb.) A lokális identitásszerkezet kiépítettsége és helyi társadalmi funkciója településenként eltérő lehet, a bottom-up építési folyamat általában erősebb a nagyobb lélekszámú, több formális és informális intézménnyel rendelkező településeken, a helyi vagy külső elitiek által végzett identitásépítés pedig nem feltétlenül kapcsolódik közvetlenül a népességszámhoz. A tömbmagyar térség települészerkezetét, illetve a nem községközpont települések periferizálódási folyamatait elemző kutatási programunk eredményei szerint (Bíró – Sárosi-Blága 2023) azt tapasztalhatjuk, hogy a székelgyföldi tömbmagyar térség településeinek több mint kétharmadát adó nem községközpont településeken mind a top-down, mind pedig a bottom-up identitásépítés nagyon visszafogott jellegű. A községközpontokban viszont egyre erősebbek ezek a folyamatok. A lokális identitásszerkezetek társadalomformáló és mindennapi életvezetést befolyásoló szerepe minden más területi identitásszerkezetnél erősebb.

A lokalitáson belül sok településen jelen vannak a településrész léptékű identitás-szerkezetek is. Ezek falurészekhez, a korábban kialakult és napjainkban formálisan/névlegesen rehabilitált „tizesekhez” vagy egyes esetben utcákhoz kötődnek. A településen belüli térbeli tagolódás társadalomformáló szerepéről néprajzi, geográfiai (Ambrus 2014), kulturálisantropológiai munkák (Oláh 2004) egyaránt hírt adnak. Több településen – elsősorban a nagy népességszámú községközpontokban – újra megerősödnek a településrész identitások például sportversenyek, közösségi szerveződések formájában. Néhány településen a településrészek szerinti tagolódást a helyi önkormányzat formálisan integrálja a település léptékű események és fejlesztési elképzelések rendszerébe is. Tapasztalataink szerint a lokális identitásszerkezet és a településrészekhez kapcsolódó identitásszerkezetek közti viszony nem oppozíciós jellegű (de a településrészek és a helyi önkormányzat közti viszony már tartalmazhat szembenállást).

Ezen a ponton kell felhívunk a figyelmet arra, hogy az adminisztratív státussal rendelkező községek nagyobb része több településből áll, ezekből a községközpont a legnagyobb, ezen a településen vannak a község intézményei vagy a községi intézményhálózat (pl. iskolahálózat) központja, ezek a települések fejlődnek jobban, a hozzájuk csatolt, önálló adminisztratív státussal nem rendelkező települések kevésbé. Ha több település alkot egy községet, akkor község léptékű identitásszerkezet nem alakul ki. Annak ellenére, hogy közös az adminisztratív szerkezet, közös hivatalos

dokumentuma van a községfejlesztésnek, az önkormányzatnak községi honlapja van stb., a községi léptékű közös identitás szerkezet kialakítására csak akkor történik próbálkozás, ha az adott településcsoport zárt földrajzi térben van (pl. folyóvölgy, medence) és ennek a térségnek már korábban is volt neve. Példa erre a Kászoni medence (egy község, öt település) vagy a Fiság-mente (egy község, 9 település). A község léptékű identitás szerkezet hiányát jelzi az is, hogy egy községen belül az egyes települések határait minden esetben külön falutáblák jelzik, a települések informális szerveződése, programjai lokális léptékűek, községi léptékű eseményt rendszerint csak az önkormányzat szervez. Ha viszont csak egy település alkot községet, akkor a lokális identitás hangsúlyosan erős, és a „falu” megjelölés mellett a „község” kifejezés is belekerülhet az identitás szerkezetet kifejező narratívába.

A székellyöldi térségben **társadalomtörténeti fejleménynek tekinthető a tájegység léptékű szerveződés.** A többféle megnevezési gyakorlat arra is utal, hogy az egyes tájegységek határai nem minden esetben jelölhetők meg pontosan, illetve az elnevezések változatossága arra is visszavezethető, hogy egyes tájegységek vagy tájegységcsoportok korábban hosszabb-rövidebb ideig adminisztratív területi egységek is voltak (járás, vármegye, rajon, megye). A mindennapi beszéd, a sajtónyelv, a közpolitikai diskurzus ezeket a tájegység megjelöléseket rendszeresen használja, nem is beszélve a térség múltját elemző-bemutató történeti munkákról, néprajzi elemzésekről, újabban a turisztikai kínálatokról. Ezeknek a névhasználatoknak közös vonása, hogy az egyes tájegységekhez – implicit vagy explicit módon – sajátos identitás szerkezet létezésére utaló általános megjegyzéseket, konkrét állításokat, közvetett utalásokat vagy egyértelmű jellemzőket kapcsolnak. Azt is mondhatjuk, hogy a tájegységekhez kapcsolódó identitás szerkezetek létezését a fentiekben jelzett diskurzusok tulajdonképpen adottan veszik. Tapasztalataink szerint a tájegység léptékű és a lokális identitás szerkezetek közti viszony nem oppozíciós jellegű abban az értelemben, hogy a nagyobb szerkezet nem korlátozza a kisebb kialakulását és működését, a kisebb szerkezet nem függ a nagyobbtól (ennek a viszonynak az elemzésével külön elemző tanulmány keretében tervezünk foglalkozni).

A tájegység léptékű térbeli egységek és identitás szerkezetek felett állnak az adminisztratív határokkal rendelkező megyék. Külön elemző tanulmányban (Bíró – Bodó 1992) foglalkoztunk azzal a kísérlettel, amelynek keretében a Hargita megye elitek az 1968-as megyealakítást követően top-down tevékenység formájában megpróbálkoztak a hargitai identitás kialakításával. Az elemzésben a „hargitaiság” fogalmat szakmai terminológiaként használtuk, maguk a cselekvők ezt a kifejezést nem használták, csak a „hargitai” megjelölést. és céljukat nem is fogalmazták meg (nem is

fogalmazhatták meg) programszerűen. Ez a kezdeményezés arra törekedett, hogy az egyes tájegységek természetes határait figyelmen kívül hagyó területi átszervezés „eredményét”, a korábban ebben a formában sosem létező térbeli szerkezethez sajátának érzett, sajátnak tudott identitás szerkezetet kapcsoljanak. Ez a gyakorlat – spontán módon, nem szakmai tervezés alapján – a nemzetépítési paradigma (Gellner 1993, Anderson 1993) gyakorlatát és eszköztárát próbálta alkalmazni. Az 1989-es romániai rendszerváltást követően ez a gyakorlat leállt, a megyét alkotó kisebb tájegységek társadalmi szerveződése került előtérbe. A romániai rendszerváltást követően a megye léptékű térbeli szerveződés és működés „Hargita”, Kovászna”, „Maros” megjelölésekkel nagyon gyakran előfordul a közéleti diskurzusban, a média diskurzusban, egyes intézmények és események nevében, Hargita és Kovászna megye esetében a térbeliségre alapozó oppozíciós viszony is gyakran előtérbe kerül, a megyei vezetők egyéniségük és magatartásuk révén – szinekdochés alapon – az egyes megyéket gyakran egyedi, önálló entitásként jelenítik meg vagy definiálják, de ennek ellenére a tapasztalat azt mutatja, hogy megye léptékű identitás szerkezetről érdemben nem beszélhetünk.

Teljesen más a helyzet a Székelyföld egészéhez kapcsolódó identitás szerkezettel, amelynek kiépülése az utóbbi másfél-két évtizedben kapott nagyobb lendületet. Sokszereplős, több szintű, top-down és bottom-up típusú kezdeményezéseket egyaránt tartalmazó identifikációs folyamatról van szó, amely napjainkban is erősödik, diverzifikálódik, működésében jelen vannak a nemzetépítéssel foglalkozó szakirodalomban jelzett eljárások. Ennek a folyamatnak az elemzésével több szakmai munka is foglalkozott (történelmi előzmények ismertté tétele, események elemzése, szimbolika vizsgálata, szakpolitikai és anyagok és fejlesztéspolitikai tervek, térségi és etnikai politikai tematizációk). Változó, diffúz, nem programszerű, nem koordinált, sok esetben informális, efemer jellegű identifikációs folyamatról van szó. Témánk szempontjából azt tartjuk fontosnak kiemelni, hogy ez a térségi léptékű informális folyamat több ponton is kapcsolódik a lokális identitás szerkezetekhez, a kettő közti viszony részben komplementer jellegű, részben pedig a két identitás szerkezet kölcsönösen erősíti egymást.

Nem utolsó sorban – a térség tömbmagyar jellege okán – utalnunk kell röviden a nemzeti identitásnak a fentiekben tárgyalt szerkezetekhez való viszonyára. Ez a viszony – bármelyik térségi identitás szerkezetről legyen szó – alapvetően komplementer jellegű. Összekapcsolódás helyet inkább valamiféle párhuzamosságot jelöl, ami arra utalhat, hogy a nemzeti identitás társadalmi funkciója más jellegű, mint a különböző léptékű és különböző típusú térségi identitás szerkezetek (falurész, település, község, tájegység, megye, székelyföld léptékű konstrukciók) társadalmi funkciója.

A térségi identitászerkezetek sokfélesége, különböző térbeli szinteken való formálódása és működése, illetve egymásmellettiége, komplementer jellege egyfelől azt jelzi, hogy ebben a tömbmagyar térségben a téralapú közösségi identitásoknak a társadalomszervező szerepe hangsúlyos, és az etnikai identitást központi szerepbe helyező megközelítések (szakmai, közéleti stb.) csak részleges, leegyszerűsítő értelmezést kínálhatnak a térségi társadalom működéséről. Kutatási témánk szemszögéből pedig a területi identitászerkezetek sokfélesége azt jelzi, hogy a tájegység identitások szerkezetét és működését nem csupán az alkotóelemek, az identitást termelő és újratermelő gyakorlatok szemszögéből kell vizsgálni és értelmezni, hanem a fentiekben vázolt, kisebb-nagyobb léptékű identitászerkezetek kontextusában is.

Módszertani szempontok

A térségi rurális elitek körében végzett kutatómunkához az interjú készítést választottuk. Ezt részben az indokolta, hogy ebben a témakörben nem állt rendelkezésre olyan korábbi térségi kutatási eredmény, amely lehetővé tette volna szélesebb körű adatfelvétel tervezését. A program időtartamából, anyagi keretéből adódóan feltárási jellegű kutatásra vállalkoztunk, amelynek eredményei és tapasztalatai hozzájárulhatnak a tájegység léptékű identitászerkezetek ezutáni részletesebb vizsgálatához. (...) Az interjúkészítés során azt a szempontot igyekeztünk szem előtt tartani, hogy kutatásunk nem a térségi identitást hordozó elemek gyűjtésére irányul, sokkal inkább az volt a fontos, hogy hogyan beszélnek az interjúalanyok ezekről az elemekről, milyen módon, milyen mértékben azonosulnak vagy nem azonosulnak ezekkel az elemekkel. Az elemzés tárgyát az azonsulást, vélekedést hordozó kijelentések, szövegrészek képezték. A lokalitással kapcsolatos és a tájegységgel kapcsolatos szövegek elemzése lehetőséget kínált arra, hogy a kétféle téralapú identitást jellemzőit próbáljuk megragadni.

A tájegység identitás természetesen nem csak a helyi elitek percepciói révén vizsgálható. Fontos lehet a lakosság értelmezésének megismerése, a külső szakértők, a turisták vagy a média tematizációja és mások. A vidéki térségek átalakulásával kapcsolatos kutatások hangsúlyosan jelzik azt, hogy egyre többféle szereplő tematizálja a vidéket, illetve termeli a vidékimázst (lásd erről Kovács Imre összefoglalóját, 2007), és ezekben a folyamatokban az identitászerkezet elemei is gyakran előtérbe kerülnek. Ez a tematizációs sokféleség a székelyföldi térségre vonatkozóan is kimutatható (Bíró 2019). A helyi elitek értelmezéseinek az elemzését az indokolja, hogy ezek a szereplők sajátos “interszekcionális” helyzetben vannak: státuszukból vagy vezetői szerepükből

adódóan közvetítői helyben vannak a helyi, térségi társadalom és a külső/felső szereplők (hatalom, döntéshozás, támogatások stb.) között (lásd ezzel kapcsolatban: Gray – Sinclair 2005). Az Intézetünk keretében szervezett és folyamatban lévő kutatási programok tapasztalatai alapján (Biró – Sárosi-Blága 2024, Biró A. Zoltán – Bukovinszky-Csáki 2024, Biró 2024a, b, c) úgy látjuk, hogy a szakirodalom által jelzett köztes, interszekcionális szerepek működtetése támogatja, ösztönzi a térbeli szerkezetre, az identitásszerkezetre irányuló reflexiókat, legalábbis abban az értelemben, hogy az interjúalanyok a kérdésfelvetést nem tekintik irrelevánsnak és természetes helyzetnek tekintik, hogy erről – implicit módon az elit státusukhoz kapcsolatan – véleményt nyilvánítsanak.

Elemzés

A tájegységre vonatkozó állítások több típusba sorolhatók, ezeknek a típusoknak a megalkotásához azonban nagyobb mennyiségű interjúanyagra van szükség. Típusalkotási lehetőséget kínál elsősorban az, hogy egy állítás mennyire explicit vagy implicit. Kétpólus mentén rendezhetők el a kijelentések abból a szempontból is, hogy milyen mértékben körülírásos jellegűek vagy inkább konkrétak, tárgyszerűek. További csoportosítási lehetőséget kínál az is, hogy a kijelentések milyen mennyiségben tartalmaznak érzelmi, hangulati komponenseket. Az ebben a kutatási programban gyűjtött anyag elsősorban arra kínál lehetőséget, hogy a fentiekben jelzett és további jellemzők mentén tendenciákról, trendekről, nagyobb gyakoriságról, esetenként pólusokról vagy trendekről beszéljünk. Az alábbiakban ebben a megközelítésben foglaljuk össze tömören a kutatás tapasztalatait.

a.

A tájegység léptékű identitás létezésére vonatkozó állítások explicitek és tömörek, előfordulások nem gyakori, többnyire akkor fogalmazódnak meg, amikor az interjúalanyok kérdésre válaszolnak, vagy amikor egy gondolatmenetet befejeznek és lezárásként mondják azt, hogy van ilyen identitás. Az interjúalanyok szerint az nem vitatható, hogy van csíki identitás. A beszélők vagy saját meggyőződésüket fogalmazzák meg vagy mások véleményére hivatkozva állítják ezt. Nem egy esetben fogalmaznak úgy, hogy ők nem tudják pontosan, hogy a „csíki” jelleg miben is áll, mi hordozza, de sosem mondják azt, hogy nem létezik.

Az identitásszerkezet jellemzésére vonatkozó állítások esetében inkább az utalás, a körülírás, az utalásos jelleg tapasztalható. Ez akkor is így van amikor az identitás-

szerkezet jellegzetes alkotóelemeként eseményt, épületet, természeti elemet említenek. A megnevezés mindig olyan részletező, magyarázó szövegbe ágyazódik bele amely körülírást, keresést, mérlegelést tartalmaz. A kiemelt elemek bemutatásával kapcsolatos szöveg a beszédhelyzet pillanatnyi terméke, nem pedig standard, kidolgozott, magabiztos kijelentések sora. A megfogalmazás módja azt jelzi, hogy az interjúalany biztos abban, hogy az említésre került elem a tájidentitás fontos alkotóeleme, de ez számára nyilvánvaló, magától értetődő tény, az értelmezésnek, indoklásnak, értékelésnek nincsen kidolgozott módja. A tájegység identitás fontos tárgyi és természeti elemeivel (Csíksomlyó búcsú, Egyesekő, templomok stb.) való azonosulás – az egyszavas megjelölésen túl – hangsúlyozottan tacit jellegű. A település identitáshoz kapcsolódó kijelentések ettől teljesen eltérőek, a helyi tér kulcsfontosságú elemeivel való azonosulásnak magabiztosabb, kidolgozottabb, standardizáltabb mondatokból álló szöveggörnyezete van, az azonosulást pedig rendszerint explicit tudás hordozza.

Magyarázatként fölvethető az a hipotézis, hogy a lokális identitás esetében a helyi térhez való viszonyulás gyakorisága és a helyi társadalom kisebb mérete explicitebbé teheti az azonosulást, a tájidentitás esetében a fontos térelemmel való találkozások száma, az azzal kapcsolatos hétköznapi beszédtematizációk mennyisége jóval kevesebb. Ennek a tisztázása azonban részletesebb vizsgálatot igényel. Az azonosulás eltérő módja, annak ismerete azonban nagyon fontos tényező abban az esetben, ha tájegység léptékű eseményt, programot, fejlesztést szervezünk vagy ilyen léptékű intézményi keretet alakítunk ki.

b.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a kijelentések milyen értékeléseket hordoznak, akkor pozitív és negatív tartalmakat egyaránt rögzíthetünk, azonban a pozitív tartalmú kijelentések többségben vannak. További fontos jellemző, hogy a pozitív tartalmú kijelentéseket kevésbé indokolják, kevésbé részletezik, a negatív tartalmú kijelentések esetében pedig gyakori az, hogy a beszélők megemlítik, de relativizálják a kijelentést („nem biztos, hogy így van”, „ezt nem tudom egészen biztosan”, „nem tudom, így van-e de ezt mondják”). Az értékelések, minősítések ilyen jellegű kettős kezelése (a pozitív állítások téziszjellege, a negatív állítások relativizálása) arra utal, hogy az identitás-szerkezet erősebb mint ahogyan a mindennapi beszédben megjelenik, hallgatólágoosan normatív jellege van.

c.

Az identitás szerkezetek esetében mindig fontos szerepet kap az egyediség. Az egyediség kiemelése, hangsúlyozása a téralapú identitások esetében is megfigyelhető (Tobias-Lis – Wójcik 2024), ezt az esetek többségében az egyedinek tekinthető földrajzi adottságok, a beépített környezet fontosnak tartott elemei, térségi események és az adott térség népességét jellemző vonások hordozzák. Ehhez járulhatnak még esetenként a történelmi vagy társadalomtörténeti elemek. Az általunk vizsgált tájegységben ezek az összetevők mind jelen vannak, azonban a számbavétel és az egyes alkotóelem típusok jelenléti arányának vizsgálata mellett a megjelenítések módja érdemel figyelmet. Az interjúalanyok a specifikusan erre a térségre jellemző elemeket nem minősítik explicit módon egyedinek, ehelyett a megfogalmazás módjával, utalásos formában jelzik azt, hogy „ilyen csak itt van”, „ilyen csak egy van”. Jelmező példa erre a megfogalmazásra: „Aztán itt van a Somlyói búcsú, ugye...”, „Az Egyeső, az hát itt van nekünk...”. Az említés vagy a hivatkozás, utalás módja olyan közösségi tudásra utal amelyet nem kell magyarázni, indokolni, részletezni és nem kell érvelni az egyediség vagy a tulajdonlás („a miénk”) mellett sem (tacit tudás). Az interjúalanyok kevés ilyen elemet említenek, ezek az említések azonban utalásos formájukban is egyértelműek, határozottak. Az íly módon kiemelt elemek olyan csomópontok (fókuszek) az identitás szerkezetekben amelyekhez többféle személyes viszonyulás, gyakorlat, érzelem, tudás kapcsolódhat, ez utóbbiak említését azonban az interjúalanyok csak abban az esetben tartják szükségesnek, ha külön rákérdezzük arra, hogy ő maga személyes részt vesz-e a búcsún, járt-e kirándulni az Egyesőhöz. Ez arra utal, hogy a kiemelt fontosságú elemekhez való viszonyulás nem normatív jellegű, ezek a komponensek az identitás szerkezetek olyan kereteként működnek amelyek az azonosulás egyéni mintázatait is lehetővé teszik.

Az egyediség másféle módon, másféle funkcióval jelenik meg abban az esetben, ha a beszélők elemzett tájegységet a szomszédos tájegységekhez (Gyergyó, Udvarhely stb.) viszonyítva értelmezik. Ezekben a szövegrészekben az értelmezés kiindulópontja mindig egy-egy határozott kijelentés: „más”, „különbözik”, „nem ugyanolyan”, „teljesen más” stb. Összehasonlítás esetén az identitás szerkezetet hordozó tudás explicit formában jelenik meg, a tájegységek megjelöléséhez explicit minősítések, vélemények, indoklások, példák kapcsolódnak. Figyelmet érdemel az a tény, hogy az ilyen oppozíciós szerkezetű értelmezésekben a közismert diszkurzív formulák vagy az esetenként humoros értelmezések mellett a személyes tapasztalatokra való hivatkozás is megjelenik mint olyan komponens, amely igazolja, kiemeli, példázza a standard értelmezéseket. Jellemző példa az a vélemény, hogy az interjúalany udvarhelyi környezetben járva jött rá arra, hogy „Csíkbán az emberek nem mosolyognak...”

Az egyediség kétféle megjelenési módja a tájegységhez való viszonyulás két egymástól különböző szintjét jelenti, egyik vagy másik az aktuális beszédhelyzetek függvényében kerül előtérbe. Egyik esetben a tájegységgel való azonosulás tacit jellegű módozata vizsgálható, másik esetben a határképzés gyakorlata a nyilvánvalóbb. A tájegységhez való kapcsolódás (azonosulás) a mindennapi beszédhelyzetekben csak nagyon ritkán jelenik meg, ebből az következik, hogy a tájegység identitásnak az egyéni léptékű, direkt, konkrét magatartásszabályozó szerepe kisebb mértékű. A kapcsolódás „mélyebb”, a felszínen kevésbé látszik. A téralapú határképzés a mindennapi beszédhelyzetekben gyakrabban előfordul, de ez az esetek többségében szójáték jellegű, inkább fatikus funkciója van. Ebben a vonatkozásban is jelentős különbség van a lokális és a tájegység léptékű identitászerkezetek működése között, a lokális identitás-szerkezethez való azonosulás sokkal gyakrabban jelenik meg explicit formában (kijelentés, elvárás, jelképhasználat) és konkrét magatartásszabályozó szerep is jóval erősebb (kötelezettségek, normák, elvárások, viselkedések nyilvános térben).

d.

Tartalmi szempontból figyelmet érdemel az, hogy a térhez tartozó környezeti alkotóelemek, a beépített környezetből kiemelt fontos helyek és a fontosnak tartott térségi események mellett milyen egyéb jellemzők kerülnek be még az identitás-szerkezet alkotóelemei közé és azok milyen módon jelennek meg. Két kijelentés csoportot említhetünk, ezeket röviden ismertetjük. Az első csoportban személyiségjegyek tartoznak, amelyeket az interjúalanyok az ebben a térségben élő embereknek tulajdonítanak. A gyakrabban említett személyiségjellemzők a következők: zárkózottak, kitartók, makacsság jellemzi az itt élőket, keveset beszélnek. Ezeknek a minősítéseknek a szöveggörnyezete arra utal, hogy a beszélők ezeket a tulajdonságokat pozitívumként jelenítik meg. Az ilyen személyiségjellemzők említése kapcsán sok esetben magyarázatot is fűznek a kijelentésekhez, többnyire azzal érvelnek, hogy a vidék, a hideg éghajlat, a környezet hívta elő ezeket a tulajdonságokat. Mind a személyiségjegyek, mind pedig az érvelések kapcsán azt figyelhetjük meg, hogy a kijelentések kereső, mérlegelő, körülírással jellegűek, így tűnik, hogy az interjúszituációban föltett kérdés kapcsán nem magától értetődő, már készen álló állításokat, véleményeket, érveket említenek. Ebben a vonatkozásban is azt tapasztalhatjuk, hogy a tájidentitással kapcsolatos tudás inkább tacit jellegű, fontos szerepe van a személyességnek akár a tartalmat, akár a megfogalmazás módját vesszük szemügyre. A másik kijelentéscsoportba olyan vélemények, értékelések sorolhatók, amelyek a térség egészére vonatkoznak, a tájegység egészét

jellemzik. Ezek a kijelentések standart közösségi tudásra utalnak, tömör és explicit állítások, a kijelentések részletezése ritkán fordul elő. Ebbe a csoportba sorolódnak a tájegység földrajzi, környezeti, éghajlati jellemzőivel kapcsolatos kijelentések (medence-jelleg, a táj szépsége, hideg éghajlat stb).

e.

A fentiekben több alkalommal tettünk utalást arra, hogy a tájegység léptékű identitásstruktúrában a történelmi, társadalomtörténeti jellegű alkotóelemek száma kevesebb, az ezekre való hivatkozások csak ritkán jelennek meg. A tájegységgel kapcsolatos szakmai leírások (történelmi munkák, társadalomföldrajzi vagy turisztikai tájegység bemutatók) minden esetben említést tesznek történelmi eseményekről, történelmi események helyeiről, történelmi személyiségekről, korabeli vármaradványokról stb. Ezek azonban az interjúanyagokban nem jelennek meg mint a tájegység fontos, jellegzetes, egyedi elemei. Úgy tűnik, hogy az eredetre (múltra) és a kontinuitásra vonatkozó alkotóelemek szerepe ebben az identitásstruktúrában kevésbé fontos, és az is megfigyelhető, hogy a szövegekben nem kap szerepet a tájegység léptékű emlékezet. Ez minden bizonnyal összefügg azzal, hogy a nemzeti identitásépítésére jellemző, az elitek és az intézmények által kezdeményezett top-down típusú rendszeres tájegység tematizáció hiányzik vagy előfordulása csak alkalmi jellegű. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a neves történelmi események, személyiségek, helyek vagy a nemzeti identitásstruktúrához kapcsolódnak (erre jellegzetes példa a Nyerges tető emlékhely, az Úz-völgyi katonatemető) vagy pedig a lokális identitásba épülnek bele (iskolák és művelődési házak elnevezése, emlékmű állítások). Mivel nincsen tájegység léptékű top-down típusú rendszeres identitásépítési program/folyamat, ugyanakkor ilyen jellegű programszerű, elitek által menedzselt és támogatott folyamat nemzeti, székelyföldi és lokális léptékben egyaránt van, a tájegységhez kapcsolható történelmi események, személyek, tárgyi emlékek más identitásstruktúrákba (nemzeti, lokális) integrálódnak. Ez azonban föltételezhetően csak a magyarázat egyik fele lehet. Ha figyelembe vesszük azt, hogy az elemzett identitásstruktúra döntően tacit jellegű tudásba van lehorgonyozva és működése bottom-up jellegű, akkor megmagyarázhatónak tűnik az, hogy ebből a struktúrából a nemzetépítési folyamatra jellemző (Gellner 1093, Anderson 1983) eljárás (a történelmi elemek szelekciója és aktuális jelentésekkel való felruházása) többnyire kimarad. Az természetesen elképzelhető, hogy ehhez az alapvetően tacit jellegű identitásstruktúrához a térségi elitek top-down típusú identitásépítési gyakorlatot (akár stratégiát) kapcsoljanak. Erre vonatkozóan Székelyudvarhely térségében,

Felső-Háromszéken, Erdővidéken, Sóvidéken több kísérlet is történt, de olyan folyamatról nincsenek ismereteink, amelyek az adott térség tacit jellegű identitászerkezetét érdemben befolyásolta volna.

f.

Az interjúalanyok gyakran hivatkoznak arra, hogy a tájegység identitást diszkurzív gyakorlat is hordozza („szokták mondani”, „mondják”, „sokan mondják”, „szokás mondani” stb.) Ezek az említések az esetek többségében hétköznapi beszédeseményekre utalnak, nem közéleti, szakmai vagy hivatalos diskurzusra. Ezek a kijelentések a tájegységre jellemző identitásszerkezet egyik fontos sajátosságra hívják fel a figyelmet. Konszenzus mutatkozik abban a tekintetben, hogy az identitásszerkezet létezik, működik és ezt a konszenzust explicit állítások fejezik ki. Az identitásszerkezet alkotóelemeit, megjelenési módozatait illetően pedig a személyes jellegű tacit tudás kerül előtérbe. A példákkal, utalásokkal, értékelésekkel nem ismertetik, nem bemutatják, hanem csak illusztrálják, jelzik az identitásszerkezet meglétét. A tartalmi komponensek ez a szinekdochés kezelése (az említett rész komponenssel metaforikusan utalnak a létező egészre) azt jelzi, hogy a tájegység identitás nem lezárt, nem szimbolikus burok, nem normatív jellegű konstrukció, nem magatartásszabályozó szerkezet – eltérően a lokális identitásszerkezettől –, hanem sokkal inkább olyan keretrendszer, amely egyéni szinten a kapcsolódás, az azonosulás többféle szintjét és többféle lehetőségét kínálja. Sokkal inkább kapcsolódási, azonosulási változatokat kínáló fókuszként, nem fizikai értelemben vett csomópontként működik, amely az egyén számára fenntartja az azonosulás módjának egyéni megválasztási lehetőségét. Nem olyan normatív tudás és magatartáskészletként működik, amelyhez a fölkínált módon kötelező kapcsolódni, és amely esetében a normák megszegése szankcióval is járhat. Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy ez az identitásszerkezet – mint társadalmi konstrukció – működésében hasonló szerkezeti és funkcionális jellemzőket mutat mint a csomópont régióknak az a modellje, amelyet a társadalomföldrajz a városok és vonzáskörzetük térbeli együttese kapcsán vizsgált (Wójcik 2013, Tobiasz-Lis – Wójcik 2021, 2024). Tekintettel arra, hogy a vizsgált tájegység már hosszú ideje fizikai értelemben vett csomópont régióként működik föltételezhető, hogy ez a szocioökonómiai kontextus a környezeti adottságokkal együtt – az identitásszerkezet szintjén – hasonló típusú társadalmi struktúra kialakulását eredményezte. Ezt a feltételezést (megfigyelést) az interjúanyag részletesebb elemzése révén fogjuk megvizsgálni.

Összefoglaló

Kutatási programunk eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy a térségben működik a téralapú identitásszerkezeteknek egy olyan változata is (a tájegység identitás), amelyre a közbeszéd szintjén gyakran történik utalás vagy hivatkozás, de amelynek jellege és működési módja eddig nem képezte szakmai elemzés, szakpolitikai tervezés vagy fejlesztés tárgyát. Sőt, a székelyföldi térség szakpolitikai szereplőire az jellemző, hogy a tájegységek szerinti tagolódást – és értelemszerűen az ahhoz kapcsolódó közösségi tudást és identitásszerkezetet is – fejlesztési korlátnak tekintik, amely akadályozza a székelyföldi léptékű tervezést, fejlesztési gyakorlatot és együttműködést. A témához kapcsolódó szakirodalmi anyagok arra utalnak, hogy az ilyen léptékű és ilyen jellegű téralapú identitásszerkezet fontos endogén adottság, társadalmi érték, amely vidékfejlesztési programok erőforrása, kerete vagy tárgya lehet. Ehhez azonban szükség van a tájegység identitásszerkezetek működési módjának, társadalmi szerepének az ismeretére. Kutatási eredményeink azt jelzik, hogy ez az identitásszerkezet lényeges mértékben különbözik a székelyföldi térségre jellemző egyéb, kisebb vagy nagyobb térbeli egységekre alapozó identitásszerkezetekről. Ennek a különbségnek a legfontosabb eleme a tájegységgel való azonosulás tacit jellege, még pontosabban a tacit viszonyulásformák nagyobb mértékű jelenléte. Ennek a viszonyulásformának fontos alkotóeleme az, hogy az egyén számára elsősorban keretként, lehetőségként működik, esélyt ad a tájegységhez való kapcsolódás egyéni módzatainak a megélésére, az identitás szerkezet nem normatív, nem szabályozó jellegű. Elemzésünkben ennek több vonatkozásra utaltunk. Az ebből adódó, legfontosabbnak mutakozó szakmai észrevételünk azzal kapcsolatos, hogy az ilyen jellegű identitásszerkezet fejlesztése, támogatása esetén – amennyiben ennek a fontos térségi adottságnak a fejlesztéspolitikai hasznosítására sor kerülne – a top-down típusú identitásépítési munkának csak részleges eredménye lehet. Ehelyett arra célszerűbb törekedni, hogy a kezdeményezések a létező identitásszerkezet tacit jellegéhez igazodva kerüljenek megtervezésre és megszervezésre. A kutatott téma több irányban is további elemzési lehetőségeket kínál, az interjúanyag alapján külön publikációkat készítenk.

Szakirodalom

Almstedt, A., Brouder, P., Karlsson, S. & Lundmark, L. (2014): Beyond post-productivism: from rural policy discourse to rural diversity. *European Countryside* 4: 297–306.

- Ambrus T. (2014): Székely falutízesek. Egy sajátos településrendszer mint a társadalmi-gazdasági tevékenység kerete. Pallas Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Anderson, B. (1983): *Imagined Communities*. London - New York, VERSO
- Biró, A. Z. (2006): Vidéki térségek: illúzió vagy esély? Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó
- Biró A. Z. (2019): Szeklerland - What Kind of Countryside? *Pro Scientia Ruralis* 3-4: 129-151.
- Biró A. Z. (2024a): Elitpozíciók, elitpályák, elitszerepek: intézeti kutatási témák és programok. In: Biró A. Z. – Sárosi-Blága Á. (szerk.) *Hivatali kötelezettség – közösségi szerepvállalás. Elitszerepek vidéki térségben*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 11-21.
- Biró A. Z. (2024b): Új elitszerepek rurális környezetben In: Biró A. Z. – Sárosi-Blága Á. (szerk.) *Hivatali kötelezettség – közösségi szerepvállalás. Elitszerepek vidéki térségben*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 47-69.
- Biró A. Z. (2024c): Elitszerepek – székelyföldi életutak tükrében. In: Biró A. Zoltán – Bukovinszky-Csáki Orsolya 2024 (szerk.) *ÉLETUTAK – Székelyföldi kortárs gyűjtemény 1*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 431-455.
- Biró A. Z. – Bodó J. (1992): A "hargitaiság" - egy régió identitásépítési gyakorlatáról. *Átmenetek - a mindennapi élet antropológiája* 1.
- Biró A. Z. – Bukovinszky-Csáki O. (szerk.) (2024): *ÉLETUTAK – Székelyföldi kortárs gyűjtemény 1*. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró, A.Z., Bódy, P., Kocziszký, Gy. (2000): Adalékok a Csíki-medence fejlesztéséhez. Északkelet-Magyarország, 2000. 4-5., 54-59.
- (Biró A. Z. – Sárosi-Blága Á. (szerk.) (2023): *Településsors. Székelyföldi települések periferizálódási folyamatai*. Fejlesztési Intézet. Sepsiszentgyörgy.
- Biró A. Z. - Sárosi-Blága Á. (szerk.) (2024): *Hivatali kötelezettség – közösségi szerepvállalás. Elitszerepek vidéki térségben*. Státus Kiadó, Csíkszereda.

- Bodó, J., – Biró, A.Z. (2011): Szimbolikus térfoglalási eljárások. In Bodó J. (szerk.): *Szimbolikus térhasználat: ünnepek, jelképek*. Csíkszereda, Alutus Kiadó, 23-36. oldal
- Bódy P. – Kocziszky GY. (szerk.) (1999): *A Csíki-medence fejlesztési stratégiája*. Miskolc – Csíkszereda. Kézirat.
- Bucher, S. – Nováková S. (2015): Territorial Aspects of Regional Identity and Respondents' Identification with the Region and Place: Case Study of Slovakia East European Countryside 21(1) 81-110.
- Chojnicki, Z. (1996): Region w ujęciu geograficzno-systemowym in: Czyż, T. (ed.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, pp. 7–43.
- Cloke, P. (1997): Country backwater to virtual village? Rural studies and 'the cultural turn'. *Journal of Rural Studies* 13 (4): 367-375.
- Egyed Á. (2006): A Székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.
- Gellner, E. (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Gergen, K.J. – Gergen, M. M. (2001): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László J. – Thomka B. (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. 77-120. Kijárat Kiadó.
- Gray, I. – Sinclair, P. (2005): Local Leaders in Global Setting: Dependency and Resistance in Regional New South Wales and Newfoundland. *Sociologia Ruralis* Vol. 45. Number 1-2. 37-52.
- György, O. (2010): A terület- és településfejlesztés legfontosabb feladatai a Csíki-medencében. Debreceni Egyetem Természettudományi Doktori Tanács Földtudományok Doktori Iskola. Doktori értekezés. <https://adoc.pub/a-terlet-es-telepulesfejleszt-es-legfontosabb-feladatai-a-csik.html>
- Halfacree K., (1993): Locality and social representation: Space, discourse, and alternative definitions of the rural. *Journal of Rural Studies*, 9: 23–37.

- Halfacree K., (1995): Talking about rurality: Social representations of the rural as expressed by residents of six English parishes. *Journal of Rural Studies*, 11(1): 1–20
- Imreh I. (1983): A törvényhozó székely falu. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó
- KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (2004): Székelyföldi háztartásvizsgálat. Kézirat.
- KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (2011): Székelyföldi háztartásvizsgálat. Kézirat.
- KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (2011): Nemzeti identitás – lokális identitás – versenyképesség. Kézirat, Csíkszereda.
- Keating, M. (2001), 'Rethinking the region. Culture, institutions and economic development in Catalonia and Galicia', *European Urban and Regional Studies*, vol. 8, pp. 34–217.
- Kovách, I. (szerk.) (2007): Vidék- és falukép a változó időben. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Laki L.– Biró A. Z. (2001): A globalizáció peremén. Kunhegyes térsége és a Csíki-medence az ezredfordulón. *Európa Tanulmányok* 6. MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest.
- Lefebvre, H. (1991), *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, p. 435
- Marsden, T. (1999). Rural Futures: The Consumption Countryside and its Regulation. *Sociologia Ruralis* 39(4): 501-526.
- Marsden, T., Murdoch, J., Lowe, P., Munton, R., Flynn, A. (1993): *Constructing the Countryside*. London: University College London Press.
- Mormont, M. (1990): Who is rural? Or how to be rural: towards a sociology of the rural. In: Marsden, T., Lowe, P., Whatmore, S. (eds.) *Rural Restructuring*. David Fulton, London.
- Nonaka, I. & Takeuchi, H. (1995): *The Knowledge Creating-Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*. Oxford University Press.
- Oláh S. (2004): Falusi látletelek 1991-2003. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.

- Paasi, A. (1986): The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, vol. 164 (1), pp. 105–146.
- Paasi, A. (2002): Place and Region: Regional Worlds and Words. *Progress in Human Geography*, vol. 26, pp. 802–811.
- Paasi, A. (2003): Regional transformation in the European context: Notes on regions, boundaries and identity. *Space and Polity*, vol. 6 (2), pp. 197–201.
- Ploeg, J.D. van der et al. (2000): Rural Development: From practices and Policies towards Theory. In *Sociologia Ruralis*, 40/4, 391-408.
- Polanyi, M. (1966): *The Tacit Dimension*. Routledge.
- Raagmaa, G. (1999): Territorial identity as a competitive factor in regional economic development. Theme: Regional identities and governance: one Europe or several?, 1999, Draft of paper that was presented at the 39th ERSa. Congress in August. Dublin, Ireland, p. 49.
- Soja, E. (1999): Thirdspace: Experiencing the Scope of the Geographical Imagination. *Human Geography Today*, Polity Press, 260-278.
- Shucksmith, M. (2000): Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion. *Sociologia Ruralis*. 40(2): 208–218. Oldal
- Sárosi-Blága Á. (2016): Rurális elitek fejlesztésekhez való viszonyulása egy székelyföldi térségben. *Pro Scientia Ruralis* I.évf. 4. 171-179.
- Székely K. K. (2016a): A csíki-medence településeinek típusai és azok marketing szempontú vizsgálata. Doktori Dolgozat. Szent István Egyetem. Kézirat.
- Székely K. K. (2016b): Településszintű térséganalízis a Csíki-medencében – módszertani kihívások. *Pro Scientia Ruralis* I. évf. 2-3. 159-176
- Tobiasz-Lis, P. – Wójcik, M. (2021): The Village as a Place of...”. Anchoring the Territorial Identity of a Place of...”. Anchoring the Territorial Identity of the Countryside. Examples from Poland. *Journal of Settlements and Spatial Planning*, Special Issue, 7: 67-72

- Tobiasz-Lis, P. – Wójcik, M. (2024): Tacit knowledge of places: experiences from the post-agrarian countryside in Poland. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, No. 63 (2024): 7–16.
- Urry, J. (1995): Restructuring the rural, In J. Urry (Ed.). *Consuming Places*, Routledge.
- Vámszer G. (2000): Csík vármegye településtörténete. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda.
- Venczel J. (1980): Az önismeret útján. Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Wójcik M. (2013): Territorial identity of countryside residents in the suburban areas of Łódź, Poland. *Quaestiones Geographicae* 32(2), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 69–79.
- Woods, M. (2006): Redefining the ‘rural question’: The new ‘politics of the rural’ and social policy. *Social Policy and Administration*, 40(6): 579–595.
- Woods, M. (2007): Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place. *Progress in Human Geography* 31: 485 – 507.

Rurális iskolák – válaszút előtt?

Bevezetés

A tanulmány összefoglaló jelleggel mutatja be azoknak a kutatási programoknak az eredményeit, amelyeket a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében folytattunk a székelyföldi térségben működő rurális iskolák helyzetével, társadalmi pozicionálásuk újragondolásának feltételeivel kapcsolatban. A tanulmány törzsanyagát a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége megbízása alapján készült elemzés¹ képezi, ehhez kapcsolódnak kiegészítő jelleggel a 2016-2019 közti időszakban készített hasonló tárgyú kutatási programok tapasztalatai.

Az ezredfordulót követően fontos és figyelemre méltó szemléleti és gyakorlati fordulat tapasztalható egyre több országban, amelynek célja a rurális iskolák helyzetének/működésének értelmezése és társadalmi szerepének újragondolása. Ennek a szemléleti-gyakorlati fordulatnak a kérdésfelvetéseivel, illetve a rurális iskolák társadalmi szerepének újragondolásával (még pontosabban: újrapozicionálásával) kapcsolatos kezdeményezések és tapasztalatok térségünkbe még nem vagy csak nagyon szórványosan jutottak el. A székelyföldi térségben a rurális környezetben működő iskolák – a település nagyságától függően eltérő mértékben – sok gonddal, nehézséggel küszködnek. Ez részben annak köszönhető, hogy a romániai iskola-rendszer sok fejlesztési hátrányt örökölt az 1989 előtti időszakból, másrészt pedig annak, hogy a romániai oktatási rendszer 1989 utáni – gyakran ambivalens jellegű és ellentmondásos – tervezési és szabályozási gyakorlata a rurális környezetben működő iskolák fejlesztéséért viszonylag keveset tett. Az 1989 előtti időszakból örökölt

¹ Elemzés a rurális iskolák működésének és társadalmi szerepének újragondolását befolyásoló tényezőkről. Az RMPSZ megbízása alapján készített székelyföldi elemzés szakmai összefoglalója. Ez a tanulmány a Pro Scientia Ruralis 2018.3-4-es lapszámában publikált anyag kis mértékben módosított, rövidített változata.

hátrányok ledolgozása érdekében az elmúlt évtizedekben elsőrangú fejlesztési prioritás az iskolaépületek felújítása volt (így például mind a mai napig sok falusi iskolában gondot jelent az előírt egészségügyi-higiéniai beruházások késlekedése), az oktatás didaktikai-tartalmi fejlesztése ehhez viszonyítva kisebb súlyt kapott, kimondottan rurális környezetre kidolgozott szakpolitikai koncepcióról vagy programról pedig csak pilot-programok szintjén beszélhetünk.

Ami az általunk részletesebben vizsgált székelyföldi térségben sajátos jelenségnek tekinthető az az oktatás etnikai vonatkozásaiból adódik. A tanulói létszám csökkenése (demográfiai csökkenés, a városi iskolák elszívó hatása) a kis- és közepes nagyságú településeken az iskola megszűnését vetíti előre, és ez a folyamat kisebbségpolitikai és helyi fejlesztési (település fenntartási) szemszögből egyaránt negatív megítélés alá esik. Ebben a helyzetben indokoltnak és aktuálisnak mutatkozik olyan szakmai programok indítása, amelyek tematizálják a rurális iskolák társadalmi szerepének újrapozicionálásával kapcsolatos, általános és térségi kihívásokat, bemutatják az újrapozicionálással kapcsolatos megközelítéseket, illetve az ehhez kapcsolódó szélesebb körű szemléleti-gyakorlati fordulat tartalmi elemeit. Ugyanakkor szükség van olyan térségi elemzések elvégzésére, amelyek számba veszik egy ilyen jellegű térségi szemléleti-gyakorlati változás/változtatás társadalmi-intézményi feltételeit. Feltárják és elemzik azokat a térségi összetevőket, amelyek a rurális iskolák térségi újrapozicionálását célzó kezdeményezés előtérbe kerülése, illetve térségi adaptációs kísérlete esetén kiindulópontot képezhetnek az ilyen irányú szakmai munka koncipiálásához, tervezéséhez és kisebb pilot jellegű programok elindításához. Tanulmányunkat olyan első megközelítésnek tekintjük, amely kísérletet tesz – kis és közepes falusi településeken működő iskolák esetében – az újrapozicionálás térségi alkalmazhatóságát meghatározó társadalmi-intézményi feltételek vizsgálatára.

A téma aktualitása – térségi szemszögből

A székelyföldi térség oktatási hálózatának egyik legfontosabb kérdése (bár ez a téma a társadalmi nyilvánosságban háttérbe szorul) a falusi környezetben működő iskolák működési feltételrendszere, működésük módja, helyzetük alakulása (különösen a közepes és kis települések esetében). Abban ma már nincsen vita, hogy az úgynevezett „gyengén működő” falusi iskola, illetve a helyi iskola megszűnése kedvezőtlenül befolyásolja a település külső és belső megítélését, működését, illetve a település-fejlesztés esélyeit. A kedvezőtlen tényezők és folyamatok többfélék, közzismertek: csökkenő tanulólétszám, az épület állomány és a didaktikai felszereltség állapota,

ingázó vagy gyakran váltakozó oktatók, városi iskolákhoz való fordulás a családok körében, társadalmi-szakmai fenntartások az oktatás minőségével kapcsolatban és mások. A falusi iskolák csoportját – térségenként és településenként eltérő mértékben – lassú, de fokozatos intézményi szerepvesztés, humán erőforrás leépülés és presztízs-csökkenés jellemzi. A helyzetet súlyosbítja az a tény, hogy sok település esetében az iskola egyike az utolsó helyi intézményeknek, és szerepük csökkenése vagy felszámolódásuk nagy múltú székelyföldi falvak végleges elsorvadásához vezethet.

Ez a helyzet napjainkban több országban, sok térségben napirenden van. Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy újszerű és sok esetben sikeresnek bizonyuló szakmai, szakpolitikai kezdeményezések sora született sok országban annak érdekében, hogy újragondolják a falusi iskolák helyzetét és társadalmi szerepét. A kérdés-felvetés újszerűségét és fontosságát jelzi az a tény, hogy az „újrapozicionálás” kifejezés tartalma meglehetősen összetett, és jóval túlmutat az iskolák ismert és megszokott oktatási-nevelési szerepkörén. Az újrapozicionálás új funkciók és új lokális társadalmi szerepek kialakítását, föl vállalását javasolja, és ezek eredményeként lényeges mértékben átalakul az iskola, mint helyi intézmény működési modellje és társadalmi funkciója. Egy ilyen jellegű, jelentős mértékű és komplex funkcióváltás (tulajdonképpen funkcióbővítés, amely azonban nem csupán funkció többletet jelent, hanem a megszokott és ismert oktató-nevelői funkció módosulásával is jár) egész sor intézményi, adminisztratív, szabályozási és személyi feltétel megváltozását igényli, ezért komplex, időigényes, költségigényes és nem könnyen kivitelezhető folyamat. Több olyan fontos társadalmi-szemléleti változás is van azonban, amelyek ma már lehetővé teszik, valamilyen formában támogatják, vagy egyenesen szükségessé teszik a falusi térségben működő iskolák társadalmi szerepének újrapozicionálását. Csak röviden utalunk arra a nagyon jelentős, globális léptékben érvényesülő fordulatra (új vidékfejlesztési paradigma), amely térségünkben is érezteti hatását, és amely a falvak, vidéki térségek értékeinek, adottságainak (élelem, környezet, életforma stb.) előtérbe kerülését eredményezte (OECD, 2006; Van der Ploeg és társai, 2015; Woods, 2007; Almstedt és társai, 2014). A mobilitás és a kommunikáció – ha lassan is – elindította, és erősíteni fogja a falvakra költözést. Nem utolsó sorban pedig ki kell emelni azt a nagyon fontos változást, hogy a technológiai innováció (eszközök, hálózatok, digitális tartalmak) elvben periferikus helyzetű településeken is lehetővé teszik a korszerű nevelési-didaktikai tevékenységet. A rurális iskolák újrapozicionálása nem csupán kényszerűség, hanem – a vidéki térségek és települések fölértékelődési folyamatához kapcsolódva – helyi fejlesztési modell, esély, versenyképességi tényező is lehet.

Nem csupán a vidéki iskolák kedvezőtlen helyzete, hanem a mára már periférikus helyzetbe került, nagy múltú székelyföldi települések megmentésének kérdése is arra ösztönöz, hogy (a.) vizsgáljuk meg azokat az újszerű kezdeményezéseket, amelyek más térségekben, más országokban a falusi iskolák működésének, lokális társadalmi szerepének újragondolására irányulnak, illetve (b.) vizsgáljuk meg azokat a helyi/térségi feltételeket és lehetőségeket, amelyeket a máshol kidolgozott modellek térségi adaptálása esetén kiindulópontként lehet és kell kezelni.

Ez a problémakör székelyföldi léptékű fejlesztési téma is abban az értelemben, hogy rövidtávon nem lehet olyan országos programra számítani, amely a falusi iskolák komplex, újszerű fejlesztésére irányulna (sőt, ezzel ellentétben a létező hálózat további „racionalizálását” célzó kezdeményezésekre, iskolák összevonására vagy megszüntetésére lehet számítani). A rurális iskolák esetében az új társadalmi szerepkörök szakmai elgondolása, lehetőségek szerinti elindítása – kisebbségi vonatkozásban – kétszeresen is fontos (iskolaműködtetés és településfejlesztés).

Kitekintés: fogalmak, módszerek, jó gyakorlatok

Az alább következő szakirodalmi áttekintés három nagyobb témakörben ismerteti azokat a megközelítéseket, elemzési eredményeket, szakpolitikai elgondolásokat, gyakorlati megoldásokat, amelyek az utóbbi időszakban a rurális iskolák helyzete és újrapozicionálása kapcsán előtérben vannak. A három nagyobb témakör a következő: (1) társadalmi elfogadottság, szülői viszonyulás, (2) pedagógusszerep és rurális iskola, (3) a vezetés, mint fejlesztési lehetőség és eszköz. Ez az áttekintő jellegű szakirodalmi ismertetés természetesen az ebben a témakörben készült szakmai anyagok körének csak kis szeletét mutathatja be. Ezek térségi ismertetésére szükség van abból a célból, hogy felhívja a figyelmet a téma fontosságára, a megközelítések szemléleti és módszertani sokféleségére, nem utolsósorban arra a tényre, hogy a rurális iskolák térségi újrapozicionálásával kapcsolatos tervezések vagy kezdeményezések számára olyan tág körű és hasznos szakmai anyag áll rendelkezésre, amelynek sok eleme adaptálható. Ez a szakmai ismertető a tanulmány teljes szövegében olvasható (Pro Scientia Ruralis 1918. 3-4. 105-144). A szakmai ismertetésben idézett szakirodalmi hivatkozásokat jelen tanulmány szövegéhez tájékoztató mellékletként csatoltuk.

Térségi társadalmi tényezők

A következőkben két olyan problémakört ismertetünk röviden, amelyek a térségi társadalom szélesebb értelemben vett működési modelljéből adódnak, és megítélésünk szerint nagyobb mértékben befolyásolják a térségi rurális oktatási gyakorlatot, mint az infrastrukturális, anyagai feltételek vagy a szabályozó tényezők. Az itt ismertetett két problémakör természetesen nem elegendő ahhoz, hogy kimerítően leírja a térségi rurális oktatási és intézményműködtetési gyakorlatot, azt azonban minden bizonnyal jól fogja érzékeltetni, hogy a térségi oktatási rendszer és praxis kisebbségpolitikai komponenseinek hangsúlyozása mellett előbb-utóbb sort kell keríteni olyan szakmai értelmezésre is, amely a térségi intézmények és oktatószerepek működésének vizsgálatában a térségi társadalom jellegéből adódó vonásait is figyelembe veszi².

A rurális iskolákhoz kapcsolódó értelmezések

A rurális térségekben/településeken működő iskolákkal kapcsolatos – a székelyföldi térségben is gyakran hallható – standard értelmezés a városhoz viszonyított hátrányos helyzetre, illetve ennek a hátrányos helyzetnek a negatív következményeire irányul. Ez a viszonyítási gyakorlat részben azt emeli ki, hogy az országos (minisztérium által meghatározott) elvárás rendszer követelményeinek a rurális környezetben működő iskolák nem tudnak, nem tudhatnak megfelelni oly mértékben, mint a városi környezetben működő iskolák. Ilyen jellegű összehasonlítások esetében rendszerint a térben egymáshoz közeli városi és falusi iskolákra szokás utalni, konkrét példákkal jelezve a városi környezet előnyeit és a rurális környezet hátrányait. Az ilyen kiindulópontot használó érvelési gyakorlat a rurális térségben működő iskolákat eleve olyan módon pozicionálja, hogy azokkal kapcsolatban többnyire csak a negatív tényezők tematizálódnak, illetve a negatív tényezők csökkentésével kapcsolatos nehézségek vagy tennivalók.

A fentiekben jelzett összevetések és azok keretében megfogalmazódó minősítések az esetek nagy többségében mindennapi tapasztalatokból táplálkoznak. A rurális környezetben működő iskolák kapcsán ide sorolhatók többek között az olyan példák, mint a tanulólétszám csökkenése, az iskolaépületek nem megfelelő állaga, az oktató-

² Erre a tényre a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében végzett iskolakutatók összefoglaló értelmezésében hívtuk a figyelmet. Ez az anyag tartalmazza a kapcsolódó térségi kutatásaink jegyzékét is.
<http://www.kamintezet.ro/?q=node/2>

termek didaktikai és IKT eszközökkel való felszereltségének alacsony foka, a pedagógusok településhez való kötődésének alacsony mértéke, nem utolsósorban annak hangsúlyozása, hogy a tehetősebb falusi családok a gyerekeiket városi iskolába viszik. Ezzel szemben a városi környezetben működő iskolához pozitív értékelések sora kapcsolódik. Bár a térség falusi iskolái korántsem egyformák a fentebb felsorolt hiányosságok tekintetében, azt megfogalmazhatjuk, hogy a rurális térségben működő iskolák csoportjának lemaradása – a városi környezetben működőkhöz viszonyítva – folyamatosan növekszik, és ez a lefele mutató tendencia a rurális térségben élő családok viszonyulásaiban, interpretációiban megmutatkozik. Részben a magatartások síkján (a szülők igyekeznek a gyereket városi iskolába bejuttatni), részben pedig az iskolára, mint intézmény egészére vonatkozó viszonyulások síkján. A következmény az, hogy az iskola, mint helyi intézmény lokális közösségi szerepe csökken, a tanulók számának csökkenése pedig osztályok összevonásához, pedagógus pozíciók elvesztéséhez vagy akár az iskola megszűnéséhez vezet. A Székelyföld több térségében (Homoródmente, Székelykeresztúr vidéke, Nyárádmente, Kovászna megye több kisebb régiója) ez a folyamat a térség szocialista iparosítása és ehhez kapcsolódó urbanizálódás nyomán indult be még a XX. század utolsó három évtizedében, a romániai rendszerváltást követő újabb három évtizedben ez a folyamat nem fordult meg, kevés esetben stagnált, a kis és közepes települések esetében pedig folytatódott. Ma már a város közeli nagy létszámú települések is egyre inkább kénytelenek szembenézni az iskola, mint helyi intézmény szerepének csökkenésével.

A fölvázolt folyamat lényeges összetevője az, hogy ezt a folyamatot – a panaszok megfogalmazása mellett – egyfajta belenyugvás kíséri a helyi lakosság, a helyi elitek, illetve a térségi döntéshozók és szakemberek részéről is. A tematizáció azonban csak részleges! Minden felsorolt társadalmi szereplő kifogásolja (vagy tudomásul veszi) a tanulók és a pedagógusok számának csökkenését, az iskola oktatási gyakorlatának fokozatos leépülését, de nem kerül előtérbe, nem fogalmazódik meg veszteséggént az iskola, mint helyi intézmény lokális szerepének a csökkenése vagy megszűnése. Nem kerül mérlegelésre az, hogy az iskola a lokális társadalom szerkezetében jóval több, mint oktatási intézmény, és szerepének fokozatos csökkenése vagy végleges megszűnése a helyi társadalom működésének egy szeletét iktatja ki.

Végeredményben a várossal való összehasonlításból eredő negatív értékelés és az objektív tényezőknek tulajdonítható fokozatos intézményi leépülés összekapcsolódik és fölerősíti egymást. Ebből adódóan nem véletlen, hogy a rurális iskolák helyzetével és jövőjével kapcsolatos stratégiai elgondolások jó esetben a szinten tartásra irányulnak, rosszabb esetben pedig a működés ideig-óráig való fenntartására. A városi

iskolákhoz való viszonyításból adódó leértékelés, az objektív intézményi leépülés, és az erre kettőre alapozó interpretáció (a kedvezőtlen helyzet tudomásulvétele) együttese egy térségi léptékű intézmény leépülési és közösség leépülési folyamatot tükröz, amelyben a folyamatra irányuló narratíva direkt vagy indirekt módon legitimálja is azt, ami történik.

Meg lehet-e állítani, vagy meg lehet-e fordítani ezt a leépülési folyamatot? Ki lehet-e lépni abból az urbánus-rurális oppozícióból, amely rendszerint a rurális iskola leértékelődéséhez vezet? A térségi tapasztalatok és az elmúlt évtizedekben gyakorolt térségi menedzsment kompetenciák, intézményvezetési rutinok, vélemények és magatartások ismeretében azt mondhatjuk, hogy a jelenleg domináns szemlélet és gyakorlat fennmaradása esetén egy ilyen pozitív fordulat rövidtávon nem valószínűsíthető. Olyan településeken pedig ahol az oktatási intézmények már csak alig-alig működnek a leépülési folyamat visszafordítása gyakorlatilag lehetetlennek látszik. A térségi rurális települések életképessége, versenyképessége érdekében – és ez korántsem korlátozódik a kis vagy közepes méretű településekre – azonban a rurális iskolák újrapozicionálásának kérdése jóval több, mint oktatási probléma.

A szemléleti fordulatot ösztönző tényezők

A fentiekben bemutatott, jelenleg széles körben elfogadott és gyakorolt álláspontot lényeges mértékben árnyalhatja, és a rurális térségekben működő iskolákkal kapcsolatos szakmai és szakpolitikai tematizációt módosíthatja az olyan szakmai kiindulópont, amely a ruralitás jellegét tekinti kiindulópontnak. A kiindulópontot az az értelmezés jelentheti, amely a rurális környezetben működő iskola működését és társadalmi funkcióját nem urbánus-rurális oppozícióban, hanem a ruralitás kontextusában értelmezi.

A rurális környezet az urbánus környezethez viszonyítva sok tekintetben hátrányos helyzetűnek tekinthető, ezt azonban ki kell egészíteni azzal, hogy a rurális környezet a városi környezethez viszonyítva alapvetően más jellegű. Ez a másság részben a vidékiség általános jellemzőihez kapcsolható. Ezek a jellemzők vezettek az utóbbi másfél-két évtizedben a ruralitás széles körben tapasztalható fölértékelődéséhez, a vidékiség és a vidékiséghez kapcsolódó értékek és kezdeményezések előtérbe kerüléséhez (jellemző példa a helyi termék, az egészségesebb környezet, a természeti-kulturális értékek fölértékelődése és hasonlóak, lásd ezzel kapcsolatban a „new rural paradigm” szemléletét, OECD 2006). A másság további fontos tényezőcsoportja a rurális települések (lokális társadalmak, lokális identitás) működési módozatainak

sajátosságaiból adódnak. A lokális társadalmak helyzetével, értékével, fejlesztési lehetőségeivel és feladataival kapcsolatos nézőpontok és cselekvési tervek radikális átértékelődése fölveti a rurális környezetben működő intézmények társadalmi szerepének újraértelmezését, ezen belül az iskolák szerepének újradefiniálási igényét is. A rurális környezetben működő iskolák újradefiniálására irányuló igénynek (vagy kezdeményezésnek) térségi szemszögből két fontos szegmense van:

- Meg kell vizsgálni azt, hogy az urbánus térben működő iskolákkal kapcsolatos elvárások rendszeréből melyek azok, amelyek rurális térségben nem teljesíthetők vagy irrelevánsak.
- Számba kell venni azokat az összetevőket, amelyek a rurális kontextus sajátosságai, és amelyek a rurális térségben működő iskolák számára sajátos, a ruralitáshoz köthető tartalmakat kínálnak.

A fentiekben jelzett két felvetés mögött értelemszerűen olyan elgondolás húzódik meg, amely az iskolát (az iskolai tevékenységet) a társadalmi kontextusba beágyazódva értelmezi. Az iskolai tevékenység társadalmi beágyazódása az iskola és a lokális aktorok (lakosság, szülők, intézmények, vállalkozások, társadalmi események) együttműködésére utal. A lokális aktorok összessége és működési módja urbánus és rurális környezetben nagyon eltér egymástól, következésképpen az együttműködés célrendszere, tartalma és eredménye is lényeges mértékben eltérő lehet. Ez a szemléleti fordulat abból indul ki, hogy a rurális térség „mássága” okán a rurális iskola „másként” működhet, mint az urbánus környezetben lévő iskola, és ez a „másként működés” a rurális település és a rurális közösség számára értéket, előnyt, pozitív adottságot jelenthet. Mindez az iskola és a társadalmi környezete közti együttműködés olyan mintázatainak a kialakítását jelenti, amelynek eredményeként az iskola túllép az oktatási-nevelési funkción és oktatási-nevelési gyakorlaton, és a lokális társadalomba szervesen beágyazott intézménnyé válik.

Kiindulópontként azonban el kell fogadnunk azt, hogy térségünkben az iskola és a társadalmi környezet rendszeres, partnerszintű együttműködésének nincsen – a fenti értelemben vett – kialakult gyakorlata. Az iskola és a társadalmi környezet kapcsolatát illetően három viszonyulásmóddal találkozhatunk.

- Az első a mentalitáshoz és a közvélekedéshez kapcsolódik, miszerint az iskola működtetése nem a lokális társadalom ügye, ez az állam terrénuma és felelőssége, következésképpen ebben a lokális társadalomnak beleszólása, szerepvállalási lehetősége nincsen. Ezt az álláspontot – eltérő formában, eltérő

szemszögből – megfogalmazza/képviseli a lakosság, a pedagógus és a helyi leader egyaránt. Ezen a beállítódáson nem változtattak érdemben azok a kísérletek sem, amelyek lokális felügyeleti/menedzseri struktúrák létrehozására tettek kísérletet (decentralizációs törekvések, iskolaszékek, szülői tanácsok létrehozása, helyi önkormányzatok bevonása az iskola fenntartásába stb.)

- Az iskola és a helyi társadalom közti kapcsolatformák második példája az iskola és a pedagógus helyi szerepvállalásával kapcsolatos. Az ilyen jellegű szerepvállalásnak jelentős társadalomtörténeti hagyománya van, napjainkban azonban a szerepe csökkent. Ez tulajdonképpen egy hallgatólagos elvárás rendszer, amely szerint a pedagógusnak az oktatói munkája mellett kötelessége valamit tenni a helyi társadalom érdekében is (tanítson be színdarabot, vezessen tánccsoportot stb.) Ehhez kapcsolódik az az elvárás is, hogy fontos helyi eseményeken (ünnepeken) az iskola tanulói jelenjenek meg. Ez nem partnerségi, hanem aszimmetrikus viszony, az egyik félnek a másik fél hallgatólagos elvárásai szerint illik cselekedni. Az elvárás nem formalizált, ha elmarad a teljesítés, akkor a szankcionálás a helyi informális értékelésben jelenik meg (megszólás, leértékelés stb.)
- Aszimmetrikus viszony jellemzi a harmadik kapcsolatformát is. Ebben az esetben az iskola (a pedagógus) részéről fogalmazódik meg informális elvárás a helyi aktorok irányába arra vonatkozóan, hogy „támogatni kell az iskolát”. Ez az implicit elvárás (időnként explicit, konkrét kérések formájában jelenik meg, az elvárás normatív jellege az, ami implicit marad) részben a szülők irányba jelenik meg (anyagi hozzájárulás kérése, alkalmi segítség igénylése stb.), részben pedig helyi vállalkozók irányába („szponzoráljon, mert van pénze”). Az utóbbi időszakban ilyen elvárások a helyi önkormányzat és a közbirtokosságok irányába is megjelennek.

A fentiekben bemutatott háromféle viszonyulásmód nem partnerszintű együttműködés, megjelenésük és szerepük alkalmi jellegű, elmaradásuk többnyire következmények nélkül marad. Közös jellemzőjük továbbá az, hogy elmaradásuk narratív szinten az iskola szerepének leértékelődésével kapcsolódik össze: a felek (iskola – helyi társadalom) kölcsönösen negatív véleményt formálnak egymásról.

Tényfeltárási, elemzési feladatok

A társadalomkutatás számára fontos szakmai feladat lehet annak elemzése, hogy a térségben adottak-e a feltételek az iskola és a rurális helyi társadalom közti partnerjellegű együttműködésre? Még pontosabban: vannak-e lehetőségek arra, hogy az iskola működése a helyi fejlesztési folyamat szerves részét képezze? Amennyiben tudomásul vesszük a ruralitás széles körben tapasztalható felértékelődési folyamatát (új vidékfejlesztési paradigma, endogén és neo-endogén fejlesztési elképzelések, és gyakorlatok, kultúragazdaság, agrárinnovációs trendek, okos település paradigma, a kreatív osztály megjelenése rurális térségben, a térségfejlesztési szakpolitika és támogatáspolitikai változása, kézműves ipar fölértékelődése, stb.), illetve azt, hogy ennek a felértékelődési folyamatnak sok eleme a székelyföldi térségben is már megjelent akkor a lokális intézmények szerepét – köztük kiemelten az iskoláét is – célszerű újragondolni.

A tényfeltáró és elemzési munkát alapvetően meghatározza egy kulcsfontosságú térségi jellegzetesség. Az oktatási-nevelési rendszer működtetésének országos léptékű jogi-adminisztratív keretéből, valamint a térségi iskolák tevékenységét meghatározó ellenőrzési, szervezési és működtetési gyakorlatok jellegéből adódóan egy újrapozicionálási kezdeményezés vagy folyamat kulcsszereplői a helyi vezetők (igazgatók). Tevékenységüket sok szabály, előírás és egyéb objektív tényező befolyásolja. Az intézményekre és a vezetők tevékenységére irányuló hétköznapi vagy félhivatalos narratíva a túlszabályozottságot emeli ki. A narratíva hétköznapi verziója egyenesen azt hangsúlyozza, hogy „az igazgatónak nincsen saját mozgástere”, „csak végrehajtó, kivitelező szerepe van” stb. Ugyanakkor minden iskola esetében az tapasztalható, hogy a mindenkori igazgató határozza meg (sok esetben implicit módon) az intézmény, az intézményi működési mód, a pedagógusi tevékenység lokális (!) értékének, értelmének, céljának, fontosságának mértékét és módját. Nem nehéz meggyőződni arról, hogy minden rurális iskolának sajátos habitusa van, amely a „rejtett tanterv” mintája szerint hat és működik, és alapvetően az intézményvezető habitusát képezi le (még abban az esetben is, amikor az új intézményvezető csak beleilleszkedik a kinevezése előtt már kialakult intézményi habitusba, vagy amikor lassez fair módon vezet). Tekintettel arra, hogy az iskola lokális újrapozicionálása az intézményi habitus megváltoztatását jelentené, és ez az intézményi habitus a vezető habitusába van lehorgonyozva, a helyzetfeltáró munka nem kerülheti meg a helyi vezető értelmezéseit, az intézmény-működtetés és oktatás helyi értelmével és funkciójával kapcsolatos meggyőződéseit, rutinjait, magatartási modelljeit, értékrendszerét, intézményvezetési ideológiáját, a lokalitásról és annak szereplőiről alkotott véleményét, a lokalitáshoz és annak szerep-

lőihez való viszonyát. Vannak olyan települések is, ahol ezt a habitust nem az igazgató képviseli, ilyen esetekben általában az intézményvezető városról ingázik az adott iskolába, az intézményi habitust olyan helyi pedagógus képviseli/határozza meg, aki a település szülötte vagy nagyon régen ezen a településen oktat, és akinek életkora, tapasztalata, lokális társadalmi beágyazottsága okán az intézményben meg nem kérdőjelezhető autoritása van

A korábbi kutatási anyagok feldolgozása, esetelemzések, személyes megfigyelések, konzultációk alapján öt olyan működési területet jelölünk meg, amelyről – a rurális iskola újrapozicionálását megalapozó és kezdeményező munka számára – ismeretanyagra van/lesz szükség. Azt azonban mindenképpen hangsúlyozzuk, hogy rurális iskolák újrapozicionálására irányuló kezdeményezés esetén ilyen tényfeltáró munkát a szóbanforgó településen kell végezni, a tényfeltárás mélységét és volumenét az adott lokális társadalom jellege határozza meg.

- *Az iskola helyzete/megítélése a helyi közösség szemszögéből*

- Az iskola helyzete/megítélése a családok elvárásai szemszögéből:

A családok/szülők részéről vannak-e olyan elvárások, hogy az iskola az oktatás mellett más formában is foglalkozzon a gyerekekkel (pl. kirándulás szervezése, valamilyen délutáni foglalkozás, műsorok betanítása). Ha van ilyen igény, akkor ennek hogyan lehet megfelelni? Melyek az akadályok? Az elvárások explicitek vagy implicittek?

- Az iskola helyzete/megítélése a helyi vezetők, elitek szemszögéből?

Van-e a helyi vezetés/vezetők részéről olyan elvárás, hogy az iskola az oktatás mellett más formában is foglalkozzon a gyerekekkel? Az elvárásnak eleget lehet-e tenni? Melyek az akadályok?

- *Intézményi adottságok*

Az iskolának, bármilyen kicsi is legyen, a település szempontjából van három fontos adottsága: (1.) termek (amelyek az iskolai oktatás befejezése után többnyire üresen állnak), (2.) berendezések, felszereltség, didaktikai eszközök, elektronikai eszközök, illetve (3.) a pedagógusok szakmai tudása, amely minden személy esetében több, mint amennyi abból az oktatásban hasznosításra kerül. A felsorolt három elem együttesen lokális „potenciált”, lehetőséget jelent. Látna-e lehetőséget arra, hogy helyi szinten, az oktatás mellett/után, valamit kezdeni lehessen ezzel a potenciállal? Miként vélekedik erről a lehetőségről?

- *A közösségi szerepvállalások lehetőségei*

Sok országban, sok helyen vannak kísérletek arra vonatkozóan, hogy az iskola az oktatáson kívül is szerepet vállaljon a település működésében, és nem csupán a művelődés terén. Erre példa lehet: szabadidős programok szervezése felnőtteknek az iskola termeiben, idősek klubja, programszerűen végzett felnőttképzés, információs központ, távmunka szervezése, helyi fiatalok felkészítése (Pl. számítógépes programozás, környezetvédelem, webes technikák tanulása stb.) Erre térségünkben egyelőre nincsenek jogi keretek és nincsen anyagi keret sem. Ha nem lenne szabályozási akadály és lennének anyagi keretek, akkor a felsoroltak között van-e olyan, amivel helyi szinten és az iskolához kapcsolva, az iskola erőforrásait használva, érdemes lenne foglalkozni?

- *Ideális intézménykép rurális környezetben*

Véleménye szerint milyen kellene legyen a falusi környezetben tanító „ideális” pedagógus? Milyen az ideális iskola-kép?

- *Cselekvési, változtatási opciók*

Fontosnak tartaná-e egyes tantárgyak igazítását a helyi környezethez? Például: saját településtörténet, a település földrajza, a saját település környezeti adottságai stb.? Véleménye szerint rá lehetne-e venni a pedagógusokat arra, hogy helyi tananyagot készítsenek?

Összefoglalás helyett: továbbgondolás

Elemzéseink, javaslataink mögött elsősorban az a szakmai információ áll, hogy a korábbi, többnyire negatív jellegű megítélés (rurális iskolákban nem lehet megfelelő színvonalon oktatni, kevés gyerekkel az oktatás túl költséges és nem fenntartható, össze kell vonni az oktatást nagyobb központokba stb.) több országban pozitívba fordult vagy fordul át. Ez a fejlesztéspolitikai megalapozottságú szemléleti-módszertani fordulat a rurális iskolában – a lokális társadalom szempontjából – lehetőséget, értéket lát, és megoldásokat kínál az iskola helyi szerepének erősítésére, bővítésére. Megítélésünk szerint ennek a szemléleti-gyakorlati fordulatnak a mérlegelése, alkalmazási lehetőségeinek vizsgálata a székelyföldi térség szempontjából hasznos lehet. Elemző munkánkban arra törekedtünk, hogy székelyföldi közepes és kis telepü-

lések oktatási intézményeinek helyzetét, működését vizsgálva számba vesszük azokat a helyi feltételeket, tényezőket, amelyeket a rurális iskolák újrapozicionálása esetén kiindulópontként lehet/kell kezelni. Elemzésünk erre a térségre vonatkoztatva olyan első megközelítésnek tekinthető, amelynek célja a téma előtérbe hozása, a szakmai kiindulópontok rögzítése, valamint olyan megfigyelések rendszerbe foglalása, amelyek támogatják az erre a problémakörre irányuló a részletesebb és átfogóbb vizsgálatok kivitelezését. Tapasztalataink, észrevételeink a trendszerűnek nevezhető jelenségekre, folyamatokra vonatkoznak, az egyes iskolák esetében ezektől pozitív vagy negatív irányba eltérő helyzetekkel is találkozhatunk.

Attól függően, hogy az adott településen milyen intézmények vannak és milyen lokális társadalmi funkciókat látnak, az iskola elvben többféle tevékenységet integrálhat az információs és logisztikai központ funkciótól a felnőttképzésig, a szabadidős vagy kreatív tevékenységnek szervezésétől a vállalkozói klubon át a közösségfejlesztés sokféle formájáig.

Az „iskola” megjelölés alatt természetesen nem csupán az épület és a felszereltség értendő, hanem a szakmai tudás, a szakemberek személyisége, az épület lokális szimbolikus súlya is. Az iskola ebben az értelemben fizikai, szimbolikus és cselekvési keret, amelybe az oktatási-nevelési gyakorlat mellett többféle lokális funkció integrálható.

Ahhoz, hogy az iskola többféle lokális léptékű társadalmi funkciót fölvállaljon a térségi intézmények esetében sokféle változásra és változtatásra lenne szükség. Ezek közül csak a legfontosabbakat említjük: a belső térszerkezet átalakítása és rugalmassá tétele, az eszköztár felújítása és bővítése, a pedagógusok kompetenciáinak (személyi és szakmai) szélesebb körű hasznosítása, külső szereplők bevonása, az épület és a benne zajló tevékenységek újszerű menedzselésének kialakítása, és nem utolsósorban szükség van az adminisztratív-szabályozási keretek változására is. Mindezekhez kapcsolódnia kell természetesen olyan változásoknak és változtatásoknak is, amelyek a több évtized alatt kialakult intézményműködtetési rutinokra, magatartási és mentális mintázatokra, attitűdökre és víziókra, elvárásokra és normákra irányulnak.

Az újrapozicionálás feltételei az intézmények és a helyi közösségek oldalán rurális léptékben ma még nem adóttak abban az értelemben, hogy egyik napról a másikra tényleges újrapozicionálási kezdeményezéseket lehetne beindítani. Újrapozicionálási beállítódások, igények, hangulatok, várakozások az iskolák, a helyi vezetők és a

családok oldalán nincsenek. Lokális léptékben egyelőre nem áll rendelkezésre ilyen jellegű szakmai ismeret, nem ismertek ilyen példák, tulajdonképpen nem ismert egy ilyen fontos szemléleti-gyakorlati fordulat elvi lehetősége sem. Az iskolák lokális funkcióbővítése nem jövőbeli működési opció az oktatási intézmény vezetői, szereplői számára. Ennek oka természetesen az iskola oktató/nevelő funkciójának dominanciája is, illetve a másik fontos oka a lokalitás szerkezetének működési modellje (strukturális belső korlátok). Nem utolsó sorban a kisebbségi helyzetből is adódik az, hogy az intézményműködtetést és ahhoz kapcsolódó értelmezéseket, attitűdöket alapvetően a védekezési, szinten tartási stratégia jellemzi. Ennek fontos folyománya az, hogy a jó vidéki iskola modellje (ideális iskola-kép) alapvetően rehabilitációs jellegű, korábbi működési mintázatokhoz kapcsolódik. Az intézményi szerep lokális léptékben az elit-pozíciót tételezi és támogatja a szolgáltató pozíció helyett. Ebben a helyzetben a funkcióbővítés intézményi (strukturális) és mentális korlátai kölcsönösen erősítik egymást. Az intézményvezetői pozíciók perszonalifikáltságának magas foka is hozzájárul ahhoz, hogy a funkcióbővítés igénye vagy lehetősége nem merül fel. Vannak olyan szülői kezdeményezések, amelyek a funkcióbővítés irányába mutatnak és a melyek a helyi intézmények integrációját igénylik. Jellemző példa az after-school tevékenység (délutáni program, étkeztetés) saját erőből való megszervezése, vagy a helyi erőforrásra alapozott óvodaépítés. Ezek az újszerű kezdeményezések csak társadalmi-szülői nyomásra indulnak be.

Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy **a rurális iskolák újrapozicionálása nem csupán és nem elsősorban oktatási, hanem helyi fejlesztési kérdés.** Az újrapozicionálási kezdeményezések és programok mögött a rurális települések fenntarthatóságnak vagy versenyképessé tételének igénye és lehetősége áll. A térségre jellemző fejlesztési koncepciók és gyakorlatok szemszögéből nézve a feladat tervezését és kivitelezését nehezíti az, hogy az ilyen komplex és hosszú távú fejlesztési munka csak az iskola és az iskolát vezető személy közreműködése és „változása” révén végezhető, a program társadalmi egyeztetést és együttműködést feltételez, nem tehető önkormányzati jogkörre.

Az elemzés eredményei egyértelműen utalnak arra, hogy a rurális iskolák újrapozicionálása ebben a térségben csak a lokalitás felett álló intézményi és szakmai szereplők kezdeményezésére, aktív és támogató szerepvállalásával indítható el. Ennek optimális változata a kormányzati program lehetne, de jelen pillanatban erre országos koncepció, terv, kezdeményezés nincsen. Elvben elképzelhető térségi vagy kisebb léptékű (például: megyei) kezdeményezés megszervezése. Ennek hátrányai közismertek. Megyei léptékben az ilyen fejlesztési program a politikai szereplők

számára nem ígér rövid távú hasznot, a tervezési folyamat időigényes, a támogatási gyakorlatnak adminisztratív-jogi akadályai lehetnek. Térségi léptékben pedig nincsen legitim szakmai-intézményi fejlesztéspolitikai szereplő, a térségi aktorok konzorciumán alapuló megoldások alkalmi jellegűek és nagyon nehezen hozhatók össze.

Amennyiben a rurális iskolák újrapozicionálási folyamatát az endogén tényezők nem támogatják, a változtatás csak szakpolitikai beavatkozás (kezdeményezés, kísérlet) formájában indítható el. Ebben a helyzetben megoldási lehetőséget az jelenthet, hogy ebben a témakörben térségi, vagy térségi autoritással is rendelkező szakmai szereplő készít olyan általános jellegű keret tervet, amely referenciakeretként működtethető helyi pilot-programok indítása számára. (Ez a modell szerkezetében hasonlít az EU előcsatlakozási alapok működtetéséhez.) Mindez természetesen igényli a pilot programok működtetéséhez szükséges anyagai keretek biztosítását is. Pilot-programot legkevesebb 4-5 szinten szükséges indítani ahhoz, hogy a térségi tematizáció, a szakmai ismeretterjesztés és a lokális kezdeményezési kísérletek eredményei egymást erősíthessék. Természetesen annak megítélése, hogy ilyen programra induljon-e vagy sem nem szakmai, hanem térségi léptékű fejlesztéspolitikai kérdés. Egyfelől a változtatás példái, szakmai tapasztalatai adottak, másfelől pedig azzal kell szembesülni, hogy változtatási kezdeményezés hiányában a térségi rurális iskolák jelenleg tapasztalható társadalmi szerepcsökkenése folytatódhat.

Szakirodalmi tájékoztató melléklet

(A témakör hivatkozott szakirodalmi forrásai a tanulmány teljes szövegében)

- Almstedt, A. – Brouder, P. – Karlsson, S. – Lundmark, L. J. T. (2014): Beyond post-productivism: from rural policy discourse to rural diversity. *European Countryside*, 4., 297-306.
- Bæck, U. D. K. (2015): Rural Location and Academic Success—Remarks on Research, Contextualisation and Methodology. In *Scandinavian Journal of Educational Research*, DOI: 10.1080/00313831.2015.1024163
- Bauch, P.A. (2001): School-Community Partnerships in Rural Schools: Leadership, Renewal, and a Sense of Place. In *Peabody Journal of Education*, Vol. 76, No. 2, Reexamining Relations and a Sense of Place between Schools and Their Constituents, pp. 204-221.

- Burch, Patricia (2009): *Hidden Markets: The New Education Privatization*. New York, Routledge.
- Corbett, M. – Helmer, M. (2017): Contested geographies: competing constructions of community and efficiency in small school debates: Contested geographies. In *Geographical Research*. 2017, doi:10.1111/1745-5871.12209
- Fulton, O. (2003): Managerialism in UK universities: Unstable hybridity and the complications of implementation. In A. Amaral, L. Meek and I. Larsen (eds). *The higher education managerial Revolution?* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 155-178.
- Gewirtz, S.; Ball, S. and Bowe, R. (1995): *Markets, choice and equity in education*. Buckingham: Open University Press.
- Hudson, P. and Hudson, S. (2008): Sustainable futures for rural education: Changing preservice teachers' attitudes for teaching in rural schools. In: Australian Association of Research in Education (AARE) Conference 2008, 30th November - 4th December, 2008, Brisbane. <https://eprints.qut.edu.au/16800/3/16800.pdf>
- Hutflesz, M. (2004): Iskolafejlesztés és marketing. EURÓPAI REGIONÁLIS FEJLESZTÉSI ALAP INTERREG III. A Községi Kezdeményezés Program Szlovénia – Magyarország – Horvátország Szomszédsági Program ITTKÉSZ - SL-HU-CR/05/4012-106/2004/01/HU-44. <http://ittkesz.regiofokusz.hu/tananyagok/iskolamarketing/1.%20modul%20tananyag.pdf> (2017.05.05.)
- Lingam, G., Lingam, N., Raghuwaiya, K. (2014): Challenges for Rural School Leaders in a Developing Context: The Case of Solomon Islands. In *International Journal of Humanities and Social Sciences* Vol. 8, No. 2., 372-380.
- Lyson, T. (2002): What does a school mean to a community? Assessing the social and economic benefits of schools to rural villages in New York. *Journal of Research in Rural Education*, 17(3), 131–137. Retrieved December 22, 2004, from http://www.acclaim-math.org/docs/jrre_archives/v17,n3,p131-137,Lyson.pdf (PDF)

- Mccracken, J. D. and Miller, C. (1988): Rural Teachers' Perceptions of Their Schools and Communities. In *Research in Rural Education, Volume 5, Number 2*, 1988
- Miller, Bruce M. (1995): The Role of Rural Schools in Community Development: Policy Issues and Implications. In *Journal of Research in Rural Education*, Winter, 1995, Vol. 11, No.3, 163-172
- Muhi, B. (2012): Az iskolamarketing elméleti és gyakorlati kérdései. http://www.vmtt.org.rs/mtn2012/348_357_Muhi_ifj_A.pdf (2017.05.10.)
- OECD (2006): Education at a Glance. <https://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/37376068.pdf>
- Olsen, D. D. (2017): "Homegrown rural school leaders." PhD (Doctor of Philosophy) thesis, University of Iowa, 2017. <https://doi.org/10.17077/etd.st6dgklx>
- Plessis, P.D. (2017): Challenges for rural school leaders in a developing context: a case study on leadership practices of effective rural principals. *Koers* (Online) vol.82 n. 3.
- Pollitt, C. (2003). *The essential public manager*. Maidenhead/Philadelphia: Open University Press.
- Preston, J. P., Barnes, K. E. R. (2017): Successful leadership in rural schools: Cultivating collaboration. *The Rural Educator*, 38(1), 6–15.
- Redding, S. and Walberg, H. J. (2012): Promoting Learning in Rural Schools. Center on Innovation & Improvement, Lincoln. http://www.adi.org/downloads/Promoting_Learning_in_Rural_Schools.pdf
- Roberts, P. (2013): The role of an authentic curriculum and pedagogy for rural schools and the professional satisfaction of rural teachers. In *Australian and International Journal of Rural Education*, Vol. 23 (2) 2013
- Santiago, R. A.; Magalhães, A. e Carvalho, T. (2005): O surgimento do managerialismo no sistema de ensino superior português. Coimbra: CIPES.
- Sárosi-Blága, Ágnes (2018a): Iskola társadalmi elfogadottsága és vidékfejlesztési jelentősége egy kistérségben működő szakiskola példáján. *Falu Város Régió Területfejlesztési Szakmai Folyóirat*. Vol. 1. 120-123. ISSN 1218-2613

- Sárosi-Blága, Ágnes (2018b): A vezetés mint fejlesztési lehetőség és eszköz vidéki iskolákban. *Pro Scientia Ruralis*, Vol. 1. 43-51. ISSN 2457-9068
- Susana Faria (2013) Families, Schools and the Image Communication in the Education Market. *International Journal about Parents in Education*. Vol. 7, No. 2., 177-188. ISSN 1973-3518.
- Sousa, S.F. (2013): Families, Schools and the Image Communication in the Education Market. In: *International Journal about Parents in Education*. 7/2.
- Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó
- Theobald, P. & Howley, C. [2010(1998)]: Public purpose and the preparation of teachers for rural schools, *The Teacher Educator*, 33:3, 150-164, DOI: [10.1080/08878739809555170](https://doi.org/10.1080/08878739809555170)
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08878739809555170?journalCode=utte20>
- Van der Ploeg, JanD. – Schneider, S. – Ye, J. 2015): Rural Development: Actors and Practices. *Research in Rural Sociology and Development*, 22. 17-30.
- Wallin, D. C., Newton, P. (2014): Teaching Principals in Small Rural Schools: “My Cup Overfloweth”. In *Alberta Journal of Educational Research*, Vol. 60, No. 4, 708-725.
- Watson, Keith (1983): Rural primary school teachers as change agents in the third world: three case studies. In *Int. J. Educational Development* Vol.3, No. 1, pp.47-59. 1983
- White, S., Reid, J-A. (2008): Placing Teachers? Sustaining Rural Schooling through Place-consciousness in Teacher Education. In: *Journal of Research in Rural Education*, 23/7.
- Williams, D. T. (2010): The Rural Solution. How Community Schools Can Reinvigorate Rural Education. Center for American Progress.
- Wilson, R. (2017): The Role of the Rural Community in Teacher Commitment. *Leadership Research*: Vol 08, No 1. (2017)

Woods, P., Bagley, C., Glatler, R. (1998) *School Choice and Competition: Markets in the Public Interest?* London, Routledge.

Woods, M. (2007): Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place. *Progress in Human Geography* 31 (4), 485–507.

HELYZETKÉP, TOVÁBBLÉPÉS

Helyi fejlesztés – térségi érdek. Szempontok a helyi fejlesztés székelyföldi gyakorlatának újrapozícionálásához ¹

Bevezetés

A helyi fejlesztés kérdésköre a székelyföldi térségben 1989 óta az igény és a gyakorlat szintjén állandó jelleggel napirenden van. Ennek egyik fontos oka az, hogy a térség rurális településein sok fejlesztési hátrány halmozódott fel a kommunista rezsim utolsó két évtizedében. A romániai rendszerváltást követően a lokális léptékű rehabilitációs folyamatok ösztönözték a helyi fejlesztési kezdeményezéseket. A későbbiek során az Európai Unióhoz való előcsatlakozás időszaka adott lendületet a helyi fejlesztési elképzeléseknek és kezdeményezéseknek. A csatlakozást követően pedig az európai uniós források gyarapították tovább a helyi fejlesztési programok számát, különösen ami a nagyobb volumenű infrastrukturális beruházásokat illeti. De említést kell tenni arról is, hogy a lokális társadalmi szerkezetek és a lokális identitás 1989 után beindult és máig tartó rehabilitációs folyamata mellett fontos szerepet játszott egy másik tényező is, nevezetesen a külföldi tapasztalatok és fejlesztési minták hatása. Ebben a folyamatban a magyarországi tapasztalatok, valamint a Magyarországról ebbe a térségbe irányuló tudástranszfer folyamatok sokasága (ismeretterjesztés, képzés, szakkiadványok, jógyakorlatok megismerése, szakértők térségi szerepvállalása, együttműködési formák, testvértelepülés kapcsolatok stb.) gyakorolt pozitív hatást a helyi fejlesztési folyamatokra.

A fentiekben jelzett sokféle hatás az elmúlt három évtized során nagyszámú helyi fejlesztési programot eredményezett, és ezek skálája tartalom, méret, forma, társadalmi szerep, fenntarthatóság, helyi társadalmi elfogadottság tekintetében rendkívül széles.

¹ A tanulmány a Beruházás és /vagy közösségépítés. A helyi fejlesztés mintázatai Gyergyóremetén (szerk. Biró A. Z., Laczkó-Albert E., Sárosi-Blága Á. F@F International, Gyergyószentmiklós 2019) kötetben megjelent publikáció rövidített, módosított változata.

Nincsen tudomásunk olyan kezdeményezésről, amely a térségbe irányuló ilyen jellegű források mennyiségének becslésére vállalkozott volna, de ugyanígy hiányoznak az olyan elemzések is, amelyek a helyi fejlesztési programok társadalomfejlesztési hatásának elemzésére irányulnak. Keveset tudunk arról, hogy a helyi fejlesztési programok során mennyit változott a térségben élők anyagi helyzete, munkaerőpiaci esélye, társadalmi közérzete, jövőképe vagy a lokális közösségi szervezetek fenntarthatósága, adaptációs-innovációs képessége. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása idő- és költségigényes kutatások sorát igényli, a válaszokra még várni kell.

Jelen tanulmányban egy sokkal kisebb léptékű és szerényebb probléma felvetésére teszünk kísérletet, felhasználva mindazoknak az egyéni és csoportos kutatási programoknak a tapasztalatait, amelyekre jelen kötet szakmai anyagai kifejtett vagy hivatkozott módon utalnak. A térségre jellemző helyi fejlesztési gyakorlatok működése alapján három témakörben foglalmazunk meg tapasztalatokat és elemzési lehetőségeket. Célunk az, hogy a térségre jellemző helyi fejlesztési gyakorlat megújítására, szemléleti és módszertani újragondolására hívjuk fel a figyelmet. Olyan újragondolásokra, amelyek a helyi fejlesztési gyakorlatot – a támogatási források szempontjainak figyelembevétele, alkalmazása mellett – közelebb viszik a térségre jellemző lokális társadalmi szervezetek működéséhez. Amint azt a bevezető mondatokban, a helyi fejlesztési folyamatot ösztönző tényezők felsorolásban láthattuk, a folyamat alakulását meghatározó összetevők nagyobb hányada külső tényező. Ez önmagában nem jelent problémát, amennyiben a külső tényezők által alakított helyi fejlesztési gyakorlat a lokális társadalomra ráhangolódik. Nem nehéz belátni, hogy a projektek nagy része esetében nem ez a helyzet. A helyi fejlesztési gyakorlatnak a lokális társadalom működési modelljéhez való közelítése (a bottom-up típusú helyi fejlesztési szemlélet és gyakorlat előtérbe helyezése) olyan szakmai és fejlesztéspolitikai feladat, amelyet a következő időszakban már aligha lehet mellőzni. Tanulmányunk szakmai kiindulópontokat és érveket, mérlegelhető és továbbgondolható szempontokat kínál ehhez az újrapozicionálási munkához.

1. „Helyi fejlesztés” vidéki világban

Az 1989 utáni székelyföldi fejlesztési kezdeményezések és fejlesztési támogatások döntő hányada lokális léptékű! Ez érvényes a kezdeti időszakban nagy szerepet kapott magyarországi vagy más forrásokból történő alkalmi támogatásokra épp úgy, mint a később beinduló pályázati jellegű támogatásokra. De érvényes a bottom-up szerű, saját erőforrásból indított kezdeményezések sokaságára is, amelyek a helyi egyesületek

alapításától a rendezvények szervezéséig, a lokalitáson belüli támogatási formáktól az arculatépítésig nagyon széles spektrumot fognak át.

A lokális léptékű fejlesztések ilyen jellegű fölértékelődése minden bizonnyal összefügg azzal, hogy a térség településeit az 1989-es romániai változások előtt – részben országos léptékű, strukturális jellegű fejlesztési folyamatok hatásaként, részben a kisebbségi helyzetből adódóan – sok kedvezőtlen vagy egyenesen támadó jellegű hatás érte. Ebből következett, hogy 1989 után a lokalitás szereplői egyfajta „jogos” és közösségi léptékű rehabilitációs folyamatként élték meg és élik meg a helyi kezdeményezések, programok indítását, a helyi kezdeményezések mögött álló társadalmi energiák hasznosítását. Ebben a folyamatban egyfelől az 1989 előtt felhalmozódott fejlesztési hiányosságok, illetve a lokális és nemzeti identitás kifejezésére/megélésére irányuló kezdeményezések újraélesztése jelentkezik rehabilitációs igyekezetként. De másfelől rehabilitációs igény az is, hogy a helyi elit vagy a helyi közösség az 1989 előtti szigorú központi szabályozás megszűnését követően keresi és meg is találja a „saját”, a „helyi cselekvés” formáit és módozatait. Ez utóbbi igény már nem csak a hiányok pótlására irányul, hanem egyedi vagy újszerű kezdeményezések tervezésére és kivitelezésére is.

A helyi kezdeményezések, programok tervezése, lebonyolítás és társadalmi tematizációja egyaránt azt mutatja, hogy **a helyi szereplők a helyi fejlesztést egyedi, egymástól független lépések sorozataként élik meg és interpretálják.** Ez minden bizonnyal szoros kapcsolatban van a megszerezhető források (adományok, támogatások, pályázatok) alkalmi jellegével (akkor kell pénz szerezni, amikor lehet, és azt kell fejleszteni, amire támogatást lehet szerezni), a pótlásra váró helyi hiányok nagy számával, és nem utolsósorban az egy településen belüli elképzelések és kezdeményezések többféleségével. Ez a helyzet az elmúlt közel három évtized során folyamatos jellegű, stratégiai megalapozottságú helyi fejlesztési gyakorlatok kialakítására, alkalmazása tulajdonképpen alig adott esélyt. Jellegzetes példa, hogy helyi fejlesztési stratégia sok esetben csak akkor készült, ha a forrásszerzés ezt feltételül szabta, helyi tényfeltáró munka akkor készült, ha a stratégiakészítés ezt megkövetelte. Térségi léptékben kevés olyan település említhető, ahol a helyzetfeltárás, a programozás és a fejlesztési programok sorozata – véletlen egybeesés vagy tudatos folyamat menedzsment eredményeként – egymáshoz kapcsolódott. Ennek az eredményeként állt elő az a helyzet, hogy a térségi fejlesztéspolitikai gyakorlatban (ideértve a szakpolitikai munkát, a döntéshozást, a társadalmi tematizációt is) a helyi fejlesztés térségi kontextusra adaptált koncepciója és módszertana nem került megfogalmazásra. Bár a

térségbe behozott vagy a térségben indított képzési programok (egyetemi képzés, MA képzés, felnőttképzés) többféle módon is foglalkoztak a helyi fejlesztés elméletének és módszertanának az oktatásával, nincsen számottevő jele annak, hogy ez a szakmai tudás a térségi társadalomban beágyazódott volna. Kivételt képez a helyi fejlesztési stratégia készítéséhez kapcsolható szakmai kompetencia, amely azonban csak a szolgáltatást végzők (stratégiakészítők és pályázatírók) körében honosodott meg, a helyi szereplők fizetett szolgáltatásként vették és veszik igénybe, sok esetben csupán formális módon. Arról meg végképp nem beszélhetünk, hogy a helyi fejlesztés szakmai modelljeinek térségi adaptálására sor került volna.

A fentebb jelzettek okán mind a mai napig nyitott szakmai kérdés, hogy mit jelent ebben a térségben a helyi fejlesztés? Milyen fejlesztések milyen módon és milyen mértékben szolgálják a helyi közösség érdekeit? Melyek a helyi érdekek, és ezen belül melyek a prioritások? Milyen direkt vagy indirekt helyi változásokat generálhatnak ezek vagy azok a programok? Ezek a kérdések azért is válaszra várnak, mert a térség lokalitásai jelentős saját erőforráskészlettel rendelkeznek (természeti, gazdasági endogén értékek, kooperációs modellek stb.), és figyelni érdemes arra, hogy a külső források ezt az endogén erőforrás készletet miként alakítják (erősítik, vagy éppen gyengítik). A helyi fejlesztésről természetesen sok szó esik a társadalmi nyilvánosságban, a térségi médiában különösen. Nincsen olyan nap, hogy a térségi elektronikus vagy nyomtatott média ne adna hírt – sikertörténetként – helyi fejlesztési eredményekről, beruházások indulásáról vagy felavatásáról, benyújtott vagy éppen megnyert pályázatokról. Az intézmények, közéleti szereplők beszámolóit is rendszerint fejlesztési sikerekről vagy fejlesztési tervekről szokták beszélni. Mindezek a tematizációk azonban csak a helyi fejlesztés „felszínét” érintik. A tervet, a beruházott pénzösszeget vagy a kész eredményt mutatják be, és **ezekben a bemutatásokban a lényeg mindig a pénzben nevesíthető mértéken van.** Nem beszélnek ezek a tematizációk a helyi fejlesztés valós folyamatáról, társadalmi szerepéről, a helyi közösségre gyakorolt tényleges hatásáról, a más fejlesztésekkel való kapcsolatáról, a fejlesztésekhez esetenként kapcsolódó negatív fejleményekről és sok más egyébről, ami a helyi fejlesztési folyamatok természetes tartozéka.

Ha megvizsgáljuk, hogy milyen tényezők termelik ki és mozgatják ezt a meglehetősen komplex, sokszínű, ellentmondásos, pozitív és negatív hatásokat egyaránt hordozó térségi folyamatot, akkor négy meghatározó jellegű térségi tényezőt (még pontosabban: tényezőcsoportot) egyértelműen meg lehet jelölni. Az alábbi bemutatás nem értékelési sorrend, és azt is hangsúlyozni kell, hogy az egyes tényezők

befolyásoló szerepe az elmúlt három évtized során eltérő időpontokban és változó mértékben érvényesült.

1.1. Előtérben a ruralitás

A helyi fejlesztési programok fontos ösztönzője ebben a térségben is a **vidékiiség, a ruralitás lassú, de fokozatos fölértékelődése**. Napjainkra már a térségi szakmai diskurzusban is meghonosodtak az olyan kifejezések, mint a „new rural paradigm”, az endogén fejlesztés, a kultúragazdaság, az értékesítési lánc, a helyi termék és hasonlóak, de ebben a térségben nem a kívülről induló programszerű tudástranszfer termelte ki a változást. Meghatározó szerepe azoknak a külföldi, gyakorlati jellegű tapasztalatoknak volt, amelyek alkalmasak voltak az eseti jellegű, egyéni vagy közösségi léptékű itthoni hasznosításra. Az alkalmi jellegű egyéni tapasztalatok, a magyarországi vagy távolabbi testvértelepülés kapcsolatok ebben a térségben is kivitelezhető példák sorát kínálták a településkép alakításától a programok és rendezvények szervezéséig, de mindenekelőtt annak érzékeltetésében és megerősítésében, hogy (1.) egy rurális település lehet értékes hely, rendezett és vonzó hely, és (2.) a helyi cselekvés jogával élni lehet.

A máshol látott példák ösztönző és követhető modelleket kínáló szerepe a falunapok szervezésétől a helyi egyesületek létrehozásáig, a szociális szolgáltatások helyi formáinak kialakításától a település identitás építéséhez kapcsolódó technikákig sokféle módon kimutatható. Napjainkban már sok más tényező is erősíti ebben a térségben is a vidéki helyek, települések, életformák, tevékenységek, adottságok fölértékelődési folyamatát. Ezek a tényezők különböző (külső és belső) hatások eredményei. A helyi termékek előtérbe kerülésétől a falura költözésig, a lokalitás pozicionálási eljárásainak térnyerésétől az innovatív agrárkezdeményezésekig sokféle formában jelentkeznek, számuk gyarapodik, de az is megfigyelhető, hogy ezek a folyamatok nem mindig kapcsolódnak össze, inkább pontszerűek, személyfüggőek, intézményes szerveződésük szintje egyelőre alacsony.

1.2. Társadalomtörténeti előzmények

A helyi fejlesztési folyamatok újbóli megerősödésének nagyon fontos tényezője a lokalitás előtérbe kerülése, a lokális társadalmat és a lokális identitást prezentáló helyi szervezeti formák és narratívák rehabilitációja és erősödése. Ezek mai jelentős szerepének megértéséhez a **társadalomtörténeti előzmények hatásának** a figye-

lembe vételére van szükség. Ezek a tényezők a székelyföldi térségben pozitív vagy negatív módon befolyásolták a lokális léptékű társadalmi alakzatok sorsát. Az széles körben ismert, hogy ebben a térségben jogi szerkezetek, gazdasági szervezeti formák, és társadalmi szokások-normarendszerek adtak keretet hosszú időn keresztül a lokális keretekben zajló egyéni-családi és közösségi életvezetésnek. Ezt a település működési modellt a második világháború időszakát követően több olyan, hullámszerűen érvényesülő erőteljes hatás érte, amely direkt vagy indirekt módon megpróbálta megkérdőjelezni, vagy felszámolni.

A centralizált kommunista rendszer befolyásoló szerepe sok esetben országos léptékű strukturális hatásként érvényesült, a lokalitás társadalomformáló szerepének csökkenése vagy kiiktatódása országos léptékű (nem térség specifikus) szakpolitikák és rendezési tervek eredményeként következett be . Ennek fontosabb hullámai a következők voltak:

- Az államosítás, amely a családi gazdaságoknál nagyobb helyi gazdasági magántulajdoni formák felszámolására irányult (ingatlanok elvétele, magánvállalkozások megszüntetése, közösségi vagyonok felszámolása vagy állami tulajdonba vétele).
- Kollektivizálás: az önfenntartó családmodell feltételrendszerének megszüntetése (földtulajdon, termelési eszközök, állatállomány elvétele, munkalehetőségek megszüntetése), ennek folyományaként a családi részvételen alapuló közösségi gazdálkodási módok kiiktatása.
- Urbanizációs folyamat, iparosítás: a városba költözés és ingázás fölértékelődése, a ruralitás leértékelődése, rurális népességfogyás, helyi intézmények számának és társadalmi szerepének csökkenése, rurális értelmiség számának csökkenése.
- Területi adminisztratív átszervezés (a megyerendszer és a községek kialakítása): a települések egy része esetében az adminisztratív önállóság felszámolása, a fejlesztési beruházásoknak a községközpontokba való összpontosítása.

A negatív hatások másik csoportja a kisebbségi helyzethez, illetve a térségi adottságokhoz kapcsolódott. Ezek közül a fontosabbak:

- A térségi településekre hangsúlyozottabban jellemző közösségi tulajdonformák és gazdálkodási gyakorlatok felszámolása.

- A lokális identitás működéséhez kapcsolható helyi értékek, kezdeményezések, események háttérbe szorulása (kulturális értékek, nyilvános ünnepek, jelképek).
- A magyar településnév hivatalos használatának korlátozása.
- A rurális települések magyar iskoláiba többségi nemzethez tartozó pedagógusok kinevezése.
- Az államhatalmat helyben képviselő intézmények szerepének növekedése.

A fentiekben bemutatott negatív hatások, valamint a helyi fejlesztési programok teljes körű centralizációja és standardizálódása azt eredményezte, hogy az 1989 előtti időszakban megvalósított, elsősorban infrastrukturális jellegű rurális fejlesztési programokban (villamosítás, közúthálózat modernizációja, vízvezeték hálózatok kiépítése, köztérrendezések, üzletek, iskolák és orvosi rendelők építése, egy-két tömbház építése) a helyi közösségi szerepvállalás szerepet nem kapott (kivételek a korábbi időszakban esetenként a kötelező közmunka: „mindenki ássa ki a kapuja előtt a villanyoszlop számára a gödröt”), a nem közszékhely települések pedig az ilyen fejlesztések többségéből kimaradtak. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a helyi fejlesztési gyakorlat a lokális közösséget, mint működési modellt és az ehhez kapcsolódó társadalmi adottságokat kiiktatta, zárójelbe tette. Nem véletlen, hogy a lokális közösségi modellek működésének és a közösségi identitás szerkezeteknek ez a típusú több évtizedes erőszakos mellőzése az 1989-es romániai változásokat követően lokális léptékű társadalmi energiaként jelentkezett, és olyan társadalmi folyamatot generált, amely rehabilitálni és dinamizálni kívánta ezeket a lokális társadalmi szerkezeteket, működési mintákat

1.3.Rehabilitáció lokális léptékben

Az 1989 utáni helyi fejlesztési elképzelések, kezdeményezések, programok és a kapcsolódó narratívák mögött ösztönző tényezőként nagyon sok esetben **a lokalitás társadalomformáló szerepének rehabilitációs folyamata** áll. Ez az ösztönző szerep sokféle formában jutott és jut ma is érvényre. Ezek közül a legfontosabb minden kétséget kizáróan az a törekvés, hogy helyi szinten kerüljenek visszaállításra azok a szervezeti és működési formák, amelyeket az előző időszak megszüntetett vagy korlátozott, mégpedig lehetőleg abban a formában, ahogyan korábban működtek. Erre a legismertebb példa a helyi közbirtokossági szerkezet visszaállítása, illetve a korábbi működési modell követésére irányuló törekvés, a településnév hivatalos használati

jogának visszavétele, emlékművek és ünneplési gyakorlatok visszaállítása, az önkéntes tűzoltóság intézményének működtetése és mások. De megmutatkozik a rehabilitációs igény olyan esetekben is, amikor ez a folyamat már nem teljes körű, referenciaként azonban a korábbi minta a meghatározó. Erre kínálnak példát a különféle informális helyi együttműködési formák, a hagyományápoláshoz kötött tevékenységek és rendezvények, a településtörténet megörökítését célzó helyi monográfiák, a településrész és utcaközösség identitásuk újjászervezésére irányuló próbálkozások, az ismeretterjesztés megszervezésére irányuló kezdeményezések és mások. Nem utolsó sorban rehabilitációs folyamat a település szintű tervezés, döntés, szervezés, kivitelezés jogának hangoztatása és gyakorlati érvényesítése (helyi intézmények elnevezése, új szimbolikus térhasználati formák kialakítása, a jelképhasználat sokféle módja, arculatépítési törekvések, helyi egyesületek alapítása, lapkiadás, helyi tévé vagy rádió indítása, PR és marketing eszközök alkalmazása stb.).

Külön szakmai feladat kell legyen annak részletes vizsgálata, hogy az 1989 után beindult lokális léptékű rehabilitációs folyamatok milyen módon és milyen mértékben befolyásolják a helyi fejlesztési folyamatot. A fenti példákkal csupán arra kívántunk utalni, hogy ez a befolyásoló szerep jelentős mértékű, és közvetlen vagy közvetett módon befolyásolja a helyi fejlesztési programok jó részét. Az egyes fejlesztési programok koncipiálási, tervezési folyamatainak részletesebb elemzése, illetve a tervezéshez kapcsolódó érvek, egyeztetések, döntések és a kapcsolódó narratívák vizsgálata kínálhatna hasznosítható információkat a lokális rehabilitációs folyamatok szerepéről. Ennek az elemzőmunkának a végzése azért lenne hasznos, mert a rehabilitációs folyamatoknak a helyi fejlesztésben játszott szerepe pozitív és negatív egyaránt lehet. Pozitív abban az értelemben, hogy ösztönzi a helyi fejlesztési programok indítását, illetve hasznosítható korábbi modellt kínál a tervezéshez és a kivitelezéshez. Negatív lehet a hatása abban az értelemben, hogy a korábbi modellekhez való ragaszkodás behatárolja, illetve korlátozza a választható fejlesztési lehetőségek körét, csökkenti az innovatív megoldások esélyeit. Ennél azonban még fontosabb lehet az a közvetett módon érvényesülő szerep, hogy az ebben a szellemben született programok halmaza strukturálisan a lokális társadalom „teljességének” és stabilitásának megteremtésére törekszik, és sokkal kevésbé az olyan lokális szintű kompetenciák kialakítására, mint a rugalmasság, a nyitottság, az adaptációs képesség. Ez a negatív hatás a térség településeinek összekapcsolódhat azzal, hogy a helyi vezetés több önkormányzati cikluson keresztül állandó, a vezetők a folytonosság biztosítása

érdekében alapvetően a helyi társadalom működési modelljére hangolódniuk rá, ez pedig a maga során szintén az innováció ellen hat.

A lokális identitás rehabilitációs folyamata kapcsán érdemes még kiemelni azt, hogy részint a nemzeti/etnikai öndefiníciós folyamatok hatására, részint a szomszédos települések egymásra figyelő, egymással burkoltan versengő attitűdjei hatására öngerjesztővé vált. Ez előny lehet abban az értelemben, hogy továbbra is a helyi fejlesztési programok ösztönző tényezőjeként működik, hátrány pedig abból a szempontból, hogy korlátozhatja az innovációt hordozó helyi fejlesztési programok térnyerését.

1.4. Új szerepkörben a helyi elitek

A helyi fejlesztést ösztönző tényezők negyedik csoportja a **helyi elitek szerepvállalásához** kapcsolódik. Ez a szerepvállalás eltérő mértékű a települések jogi státusza, mérete, városközelsége vagy periferikus helyzete, társadalomtörténeti hagyománya, illetve gazdasági potenciálja függvényében. A térségi településeken a helyi szerepet is vállaló rurális elitcsoport körébe az önkormányzati vezetőség/testület, a tantestület és a lokális informális (közvélemény formálók) elit sorolható. Változó mértékben kapcsolódik ehhez a három csoporthoz helyi egészségügyi szakember, vállalkozó, vagy városban dolgozó, de helyben lakó személy. Az újabban vidékre költöző értelmiségiek bekapcsolódására kevés példa van. Fontos szerepet játszhatnak/játszanak sok esetben a településről elszármazott értelmiségiek.

Településtípustól függően három modellt lehet elkülöníteni abból a szempontból, hogy a helyi elit milyen összetételben vállal szerepet helyi fejlesztési programok ösztönzésében vagy kivitelezésében. A községközpont településeken sok esetben kialakul az együttműködés valamilyen formája a különböző csoportok között. A második típus azokra a községközpont településekre vonatkozik, ahol a helyi fejlesztési programok működtetésével kizárólag az önkormányzat foglalkozik. A harmadik típust a nem községközpont települések alkotják, ahol az informális elit vállal szerepet, de ez az esetek nagy többségében egy-egy kulcsszerepet vállaló személyt jelent. A rurális elitek helyi szerepvállalásáról nem készültek kutatások, kivételt képez Sárosi-Blága Ágnes kutatása a rurális eliteknek a településközi együttműködésben, és a kistérségi identitás építésében vállalt szerepéről (Sárosi-Blága 2008), illetve készült egy székelyföldi léptékű és néhány kisebb léptékű foresight típusú adatfelvétel (Bíró 2007, 2008). Tereptapasztalatok alapján mondhatjuk azt, hogy a rurális elitek tudása/tapasztalata, ambíciója, értékrendszere, lokális kötődése, jelenbeli és jövőbeli településképe meghatározó szerepet játszik abban, hogy milyen helyi fejlesztési ötletek születnek és kerülnek

kivitelezésre. Ennek szakmai elemzése már csak azért is fontos lenne, mert a közbeszéd és fejlesztéspolitikai diskurzus a helyi fejlesztés sikeres működését vagy hiányos voltát majdnem kizárólagosan az elérhető külső támogatási források meglétéhez vagy hiányához (pályázatok, anyagi keretek és kijárási potenciál) kapcsolja. Ez részben igaz az infrastrukturális fejlesztésekre vonatkozóan, a helyi fejlesztési programok sokkal szélesebb körének működését azonban a belső lokális tényezők nagyobb mértékben és komplexebb módon határozzák meg, mint az elérhető külső források.

A helyi fejlesztési folyamatok belső meghatározó tényezőinek szerepe arra hívja fel a figyelmet, hogy a bevonható forrásokra és a távoli modellekre való figyelés mellett a helyi fejlesztés endogén szemléletére is szükség van. Az egyes települések esetében nagyon fontos lenne annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen tényezők teszik olyanná az adott települést amilyen, milyen tényezők eredőjeként működik úgy, ahogyan működik. Ha így tesszük fel a kérdést, akkor az egzakt paraméterek (méret, lakosságszám, életkor, gazdaságok száma, iskolázottság stb.), vagy a máshol látott és követendőnek ítélt fejlesztési minták a település szempontjából „értelmet” nyerne, mert arról alkothatunk képet, hogy az egyes tényezők és megoldások hogyan, milyen mértékben járulnak/járulhatnak hozzá a lokális társadalom milyenségéhez. Bármennyire is függ a vidéki térség, a vidéki település a külső forrásoktól, a fejlesztési folyamatban a legfontosabb összetevő az, hogy az adott helyen a lakók számára mi hordozza a településsel való azonosulást, miért tekintik jónak/elfogadhatónak, hogy ezen a településen éljenek. Amint a fentiekben láttuk, ennek kialakulásában nagy szerepe van a társadalomtörténeti előzményeknek, a vidéki világ le- vagy fölértékelődésének, a negatív külső hatásokra adott lokális társadalmi válaszoknak, a helyi eliteknek.

A településsel való azonosulás mértéke és módja egyszerre működik egyéni/családi léptékű humán potenciálként és közösségi erőforrásként. Fontos kiemelni azt, hogy az azonosulási mintáknak ebben a térségben a lokalitáson belül erős csoportképző szerepük van. Azt tapasztalhatjuk, hogy az azonosulások csoport léptékben vagy akár a teljes lokális közösség léptékében – a vélemények és magatartások síkján, és/vagy mentális síkon – strukturálisan egybeesnek. Ezek az egybeesések teszik olyanná a lokális társadalmakat amilyenként a mindennapokban megtapasztaljuk.

Az adott településsel való azonosulás az a „helyi érték” amelyet bármiféle kezdeményezésnek, forrásbevonásnak erősíteni kellene és nem gyengítenie. Még

pontosabban: bármiféle fejlesztési elgondolásnak ezt a „helyi értéket” kellene kiindulópontul vennie. A települések fejlesztését megalapozni kívánó úgynevezett helyi „értékeltárakban” (természeti, kulturális értékek regiszterei) azonban a lokalitással való azonosulás, mint helyi érték egyelőre nem is szerepel.

2. Mit tudunk mondani a lezajlott folyamatról

A térségi helyi fejlesztéssel kapcsolatos hivatalos, nyilvános beszámolók és értékelések sikertörténetekkel és sikerlistákkal példázzák a helyi fejlesztési folyamatot. A programok számát és a beruházott összegeket nézve a kép egyértelműen pozitív. De ugyanígy tény az is, hogy ebben a térségben a helyi fejlesztési folyamat nem volt (nem lehetett) programszerű, megtorpanások és lendületesebb időszakok váltogatták egymást, ugyanakkor térségenként és településenként meglehetősen egyenetlenül zajlott. A folyamat értelmezéséhez szükséges vizsgálatok hiányoznak, ebben a tanulmányban csupán két olyan problémakörre térünk ki, a melyek közelebb vihetnek az elmúlt harminc év helyi fejlesztési folyamatának megértéséhez, és a továbblépés körvonalázásához. Az első témakör a folyamat térségi értelmezéséhez, a második a stratégia-készítési szemlélethez és gyakorlathoz kötődik.

2.1. A „helyi fejlesztés” térségi értelmezése

Ha a térségben használt szakpolitikai, közéleti és hétköznapi megnevezéseket vizsgáljuk akkor az látszik, hogy a térségi szereplők sokféleképpen értelmezik ezt a kifejezést. Van, aki csupán pályázatírást és a külső források bevonását érti helyi fejlesztés alatt. Megengedőbbek azok, akik diszkurzív szinten tágabban értelmezik ezt a fogalmat, de a gyakorlatban csupán a pályázatokra és a megszerezhető külső forrásokra összpontosítanak, minden egyéb összetevőt mellékesnek tekintenek. Vannak olyan szereplők, elsősorban helyi vezetők, döntéshozók és hivatalnokok, akik csupán a nagyobb értékű infrastruktúrafejlesztést nevezik helyi fejlesztésnek, a más jellegű vagy kisebb programok szerepe ehhez képest eltörpül. A szakmai képesítéssel rendelkezők, a stratégiakészítők, a civil szervezetek és szerveződések, a helyi véleményformálók az önerőre alapozó kezdeményezéseket is ebbe a fogalomkörbe sorolják. Nem nehéz észrevenni, hogy az egyes értelmezések rendszerint a helyi szereplők társadalmi pozíciójához, szakmai szerepéhez vagy érdekeihez kapcsolódnak, a definíciók vagy körülírások azt a szempontot és magatartást igazolják, amelyet a helyi szereplők ebben a folyamatban a gyakorlatban képviselnek. Mindenik értelmezésben van igazság a

definíciót megfogalmazók vagy képviselők szemszögéből. De a térségi helyi fejlesztési folyamatot a maga egészében megragadó, körülíró olyan megfogalmazás vagy narratíva, amelyet a térségi szereplők többsége ismerne és használna is az az elmúlt évtizedek során nem alakult ki.

Ennek a helyzetnek az eredménye, hogy nem csupán a helyi fejlesztési gyakorlat konfúz, efemer jellegű és szituációfüggő, hanem az ahhoz kapcsolódó diskurzus is. A fontos kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy az ilyen állapot (gyakorlat és diskurzus) jelent-e hátrányt a térségre, a térségi fejlesztési folyamatra nézve? Előnyt vélhetően nem jelent, bár lehet érvelni amellett is, hogy a helyi fejlesztési gyakorlat illetően “szabadsága” előnyökkel is jár, hiszen ebben a kontextusban, elvben minden helyi fejlesztési ötlet megjártható, és mindeképpen jobb, mint ha szigorú normatív szabályozás kötné gúzsba a helyi fejlesztéssel foglalkozók kezét. Az esetlegesség, a sokféleség és a vonatkoztatási keretek hiánya azonban hátrányt is termel. Elsősorban abban a tekintetben, hogy a helyi fejlesztési gyakorlatot (a fejlesztési prioritások kiválasztását, az egyes programok kivitelezését) kiszolgáltatottá teszi a technokrata (tervezői asztalok mellett született), külső forrásbevonásra alapozott fejlesztés ideológiának és gyakorlatnak, a külső szakértők és külső források “diktáló” erejének. Ennél azonban jelentősebb negatív hatást jelent, hogy lokális léptékben a helyi fejlesztési programok sorozata nem alapozódik, nem támaszkodik a lokális társadalom tényleges működési modelljére.

Természetesen készültek fejlesztési stratégiák minden község számára (települések számára nem), ezek a külső szakértők által készített dokumentumok fogalmi, szemléleti és cselekvési keretként kellene működjenek a helyi fejlesztési gyakorlat számára. Minden ilyen stratégiai dokumentum azt az elvet is föl vállalja, hogy a helyi fejlesztésnek a helyi adottságokra kell alapozódnia, és ennek érdekében a stratégialakotás részeként el is készül egy helyzetelemzés az adott település természeti-gazdasági-társadalmi adottságairól, illetve egy leltár a helyi közösség igényeiről. Azonban a standardizált modelleket követő szakmai megközelítések nem abból indulnak ki, ami ebben a térségben a lokális társadalmak működésének meghatározó tényezője. Ez pedig nem más, mint a lokális közösségeknek a mindennapi életvezetés gyakorlatában termelődő, társadalomtörténetileg megalapozott, összetett, településenként eltérő jellegű identitás struktúrája. Természetesen előfordulhat és elő is fordul az, hogy a fejlesztési szakemberek által javasolt megoldások vagy a helyi elitek által kidolgozott fejlesztési programok alapozódnak az adott település tényleges működési modelljére, és a fejlesztési program ezt a tényleges működési modellt erősíti, fejleszti, viszi tovább.

Ez az eseti kapcsolódás lehet véletlen vagy tudatos, de a lokális társadalmi működési modellre való alapozás programszerű, következetes gyakorlatáról nem lehet beszélni.

Térségi léptékben nem a helyi fejlesztés szakmai fogalomrendszerének ismerete hiányolható első sorban (bár joggal hiányolható lenne az is), hanem a szakma által kidolgozott fogalmak, szemléletmódok térségi adaptációja azokhoz a térségi adottságokhoz, amelyek a lokális közösségek működési modelljeiben megmutatkoznak. Ezért van az, hogy a helyi fejlesztés ebben a térségben az esetek többségében csupán kisebb vagy nagyobb léptékű külső beruházás, illetve változó sikerű, endogén erőforrásokra alapozó közösségfejlesztési program. **Eseti, pontszerű akciók sorozata, amelyek a maguk során sokféle eredményt hoznak, de teljesen véletlenszerű az, hogy milyen módon és milyen mértékben járulnak hozzá a lokális társadalmak működési modelljének fenntartásához vagy erősítéséhez.**

2.2. Stratégiakészítési gyakorlatok

Az elmúlt három évtized helyi fejlesztési folyamatát meghatározó és részletes elemzésre váró második fontos problémakör a tervezési gyakorlathoz kapcsolódik. Tudomásunk szerint az első fejlesztési stratégia a térségben készült külső pályázati támogatással, mikroregionális léptékben (Csíki-medence, Hargita megye), helyi megrendelő nélkül. A stratégiakészítési folyamat a kistérségek létrejöttével vált szélesebb körű gyakorlattá, amikor is magyarországi tudástranszfer nyomán Hargita megyében bottom-up jellegű folyamat eredményeként megalakult 18 kistérségi társulás, miközben romániai léptékben az ilyen jellegű szerveződés még ismeretlen volt. Helyi fejlesztési stratégiák helyi megrendelésre az Európai Unióhoz való előcsatlakozás periódusában készültek, a stratégiakészítés a 2007-2013-as időszakban általános gyakorlattá vált.

Ebben a térségben a helyi fejlesztéssel kapcsolatos tervezési gyakorlatot mind a közbeszéd, mind pedig a hivatali és szakpolitikai diskurzus a stratégiakészítéssel, még pontosabban a „helyi fejlesztési stratégia” (később: integrált helyi fejlesztési stratégia”) nevezetű dokumentum elkészítésével azonosítja. Ilyen típusú dokumentumok kezdetben innovatív gondolkodású helyi vezetők meggyőzése nyomán készültek (a meggyőzők mindig településen kívüli szakértők voltak), nem hivatalos dokumentumként. A későbbiekben a stratégiák külső szakértőktől való megrendelése hivatali gyakorlattá vált (helyi költségvetési forrást hivatalosan is lehetett használni erre a célra, a dokumentum hivatalos változata román nyelven készült, a kész stratégiát az önkormányzati testület megvitatta és elfogadta, sok esetben a hivatal honlapjára is felkerült, a pályázati források megszerzésében az elkészített stratégia hivatkozási-indoklási dokumentum-

ként szerepelt). Ehhez a standardizált helyi tervezési folyamathoz két térségi vonatkozású megjegyzést kell hozzáfűznünk. Az egyik a stratégiák tartalmára, a másik a helyi tervezés térségi társadalmi mintáira vonatkozik.

a.

A stratégia dokumentumok gyakorlatilag kivétel nélkül külső (sok esetben magyarországi) minták szerint készültek úgy tartalmi, mint formai vonatkozásban. Ennek oka az, hogy a magyarországi tervezési gyakorlat standardizációja egy-másfél évtizeddel a romániai gyakorlat előtt járt, és a térségi vezetők, térségi fejlesztési szakértők elsősorban ezzel a tervezési gyakorlattal (illetve tervezési mintákkal) kerültek kapcsolatba. Ehhez még hozzáadható az is, hogy magyarországi szakmai intézmények, szakemberek is több esetben szerepet vállaltak ebben a térségben a helyi stratégiák készítésében. Ez a rövid idő alatt lezajló tudástranszfer a vizsgált térségben olyan helyi fejlesztési stratégiákat eredményezett, amelyek településenként nagyon gazdag helyi fejlesztési ötlettárat tartalmaztak, az esetek nagy többségében azonban olyan fejlesztési ötletekkel, amelyek kivitelezésre sem forrás, sem forrásbevonási és kivitelezési szakmai kompetencia, sem helyi igény/érdek nem volt. Ez a tervezési gyakorlat később sem változott meg érdemben, minden helyi fejlesztési dokumentum a fejlesztési lehetőségek gazdag ötlettárat tartalmazta, annyi módosítással, hogy a helyi vezetők kérésére bekerült a tervek közé minden olyan infrastrukturális fejlesztési program (Például: vízvezeték hálózat kiépítése, csatornázás, középületek felújítása stb.), amelyek kampányszerű (minél több települést érintő) finanszírozására az adott négy éves hivatali ciklusban nagyobb esély mutatkozott. Ebben a tervezési gyakorlatban a szakértői tervezés gyakorlata és szakmai tartalma és a helyi társadalom működési modellje között nagyon kevés átfedés alakult ki. Ennek a párhuzamosságnak többféle oka van, ezek elemzésre ebben a tanulmányban nem térhetünk ki. A tervezési szakmai tudás „idegensége” és magas fokú standardizáltsága mellett az is közrejátszott a párhuzamosság kialakulásban, hogy a helyi vezetés a stratégiakészítésbe nem kívánt implikálódni abban az értelemben, hogy nem tartotta (és ma sem tartja) a tervezést a helyi vezetési gyakorlat részének (természetesen a stratégia alkalmazását sem), a vezetők megelégednek azzal, hogy igénybe vesznek egy külső szolgáltatást, kifizetik („kerül, amibe kerül”). Még inkább így van ez, ha a stratégiakészítő cég forrásbevonási lobbizást is vállal.

b.

A második megjegyzést azzal kapcsolatban kell tennünk, hogy a tervezés helyi (nem hivatalos, nem formalizált) folyamata ebben a térségben jóval átfogóbb és komplexebb folyamat, mint a standardizált stratégiák készítése. Többszereplős és efemer folyamat, amely a lokális társadalom működési modelljéhez kapcsolódik. Szerveződése, működése teljesen más, mint amit a projektalapú tervezés mutat. Annak a kérdésnek az értelmezése és kezelése, hogy „merre tartson a saját település?”, „milyen változások célszerűek és miként kell azokat elindítani, véghezvinni?”, olyan modell szerint történik, amelyben a tervezett vagy elindított változás „keretei” kerülnek definiálásra, ezen belül a konkrét megoldások számára van szabad mozgástér, egyedi megoldási lehetőség. Ez a fejlesztési szemlélet és gyakorlat a változás kereteinek kialakításába ruház be, amely egyrészt támogatja az eseti kivitelezést, másrészt választási korlátot képez, nem utolsósorban pedig garantálja az eseti megoldásnak a közösségi struktúrába való beágyazódását. (Jellemző példa erre az, amikor lokális léptékben elindul egy újszerűbb kapuállítási folyamat, és a keretek társadalmi kidolgozása és elfogadása után olyan megoldások születnek, amelyek valamilyen mértékben mind különböznek egymástól, de mégis a kialakított kereteken belül maradnak.) Ennek a modellnek egyrészt jelentős társadalomtörténeti előzményei vannak, másrészt pedig az is élteti, hogy a működés szintjén lényeges mértékben elkülönül egymástól az ilyen modell képviselő/követő endogén gyakorlat a hivatalok által képviselt külső modelltől. Az elkülönülés kitermelődésében fontos szerepet játszott az, hogy ennek a térségnek a településein a hivatalos intézmények 1920 után többszörösen „idegeneknek” minősülnek (helyi hivatal, iskola, rendőrség), mint ahogyan a további évtizedek során a lokalitás szemszögéből „idegenek” maradnak azok a fejlesztési programok is, mint a kollektivizálás, a szövetkezetek létrehozása, útépítés és közműfejlesztés, ipari egységek falvakba való telepítése stb. A fejlesztésekhez, változásokhoz való viszonyulás tekintetében nem az a fontos, hogy az mennyire kapcsolódik a helyi igényekhez, hanem az, hogy endogén modell szerint vagy exogén (idegen) modell szerint szerveződik-e. Az endogén modell arról ismerszik fel, hogy a kivitelezés menetével és a végeredménnyel a lokális szereplők azonosulnak, a változás beépül a lokális identitásba, erősíti azt. Az „idegen” modell szerint zajló fejlesztés lehet hasznos is (pl. úthálózat fejlesztése, villamosítás), de ezt úgy kezelik, mint „ami jár”. A kétféle modell abban különbözik a leginkább, hogy az endogén modell a „fenntartás” elvét követi, a stabilitást tekinti értéknek, míg a külső, projekt jellegű modell a „változást” (még pontosabban: a megváltoztatást). Az 1989-es romániai változásokat követően a

helyi fejlesztési gyakorlatban a projektalapú modell alkalmasnak bizonyult a rendszerváltás előtt felhalmozódott fejlesztési hiányok pótlására, de ezek a beruházás jellegű nagy projektek nem tudtak belsővé válni abban az értelemben, hogy erősítsék a lokális identitást, támogassák a lokális társadalomműködési modelljét, vagy a lokalitás által is támogatott újfejlődési pályára helyezték a települést. Az endogén modell szerint szervezett és kivitelezett változások pedig a lokális identitás 1989 rehabilitálódási folyamatában, és a lokalitás társadalmi felértékelődésében voltak sikeresek.

Messzire vezetne annak mérlegelése, hogy a kétféle modell funkcionálisan miért nem kapcsolódott össze mind a mai napig, hol alakultak ki ideiglenes átfedések vagy együttműködések, és hol működtek akár egymás ellenében is. Még nehezebb arra a kérdésre válaszolni, hogy miként lehetne a kétféle modellt közelíteni egymáshoz. Jelen pillanatban is az a helyzet, hogy az exogén modell nem látja a lokális identitásszerkezetek fontosságát sem a programok alapozása, sem pedig az eredmények társadalmi elfogadtatása terén. Az endogén modell pedig nem nagyon lát mást, mint a lokális identitásszerkezetet. Az előbbi okán a közösségi energiák hasznosítása marad el, és a fejlesztési erőforrások egy jelentős része – a lokális társadalom működése szempontjából – „a levegőbe megy”, nem utolsó sorban pedig az egyébként nagyon fontos külső források bevonása is részleges marad. Az endogén modell működése pedig a mai kihívások közepette már nem elégséges a versenyképességhez, de a lépéstartáshoz sem. Miközben a vidéki térségek fölértékelődése még egy ideig várhatóan tart, és a külső források száma is megmaradhat, a két modell párhuzamos – esetenként egymás ellenében való – működése a helyi fejlesztés számára endogén korlátot képez. A helyi fejlesztés szereplői sokszor emlegetik egyfelől a külső források kevés számát, a forrásbevonások bürokratikus jellegét, másfelől pedig a lakosság passzivitását, érdektelenségét. Ebből a patthelyzetből kínálhatna továbblépést a helyi fejlesztés olyan modelljének a kidolgozása, amely a standard fejlesztési stratégiákhoz való merev ragaszkodás helyett a fejlesztésnek a helyi adottságokra, a lokális társadalom működési modelljére való alapozását is fontosnak tartja.

3. Továbblépés: szempontok, lehetőségek

A helyi fejlesztés székhelyföldi térségben tapasztalható gyakorlatának a bármilyen mértékű változtatásához – amennyiben a helyi fejlesztés hivatali és szakmai szereplőinek legalább egy része erre nyitott lesz – az első lépést minden bizonnyal az ezzel a témakörrel kapcsolatos szakmai és közéleti tematizáció képezheti. Ennek fontos része lehet az ezzel a témakörrel kapcsolatos szakmai rendezvények szervezése, publikációk

közreadása, a helyi fejlesztés gyakorlatával kapcsolatos kutatások végzése. Ezen a téren eddig a csíkszeredai Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány tett lépéseket három olyan kisebb léptékű kutatási program és kiadvány révén, amelyek helyi fejlesztési programok elemzésére, szakmai vitájára, illetve az elemzések közzétételére vállalkoztak (Bíró – Magyar 2014, 2015, Bíró – Magyar – Gyetvai 2016). Ugyancsak az Alapítványhoz kapcsolható kezdeményezés a Pro Scientia Ruralis folyóirat indítása, amely indulása óta publikál helyi fejlesztéssel kapcsolatos tanulmányokat².

A nehezebb kérdés viszont az, hogy van-e esély ebben a térségben arra, hogy a tematizáción túllépve tényleges változás induljon be. Tovább lehet-e lépni azon a gyakorlaton, amely az elmúlt évtizedben, térségi léptékben dominánssá vált, amely a helyi fejlesztést a forrásbevonásra szűkíti, az értékelést a megszerzett pénzösszeg nagyságához kapcsolja, a tervezést a külső szakértők felkérésére és a dokumentumkészítésre redukálja, az endogen erőforrásokra és a társadalmi részvételre alapozó fejlesztést pedig másodrendűnek tekinti? Nem állíthatjuk azt, hogy a térségi településeken ez az alapvetően technicista szemlélet és gyakorlat kizárólagos lenne, és azt sem, hogy ne lenne tapasztalható esetenként ettől eltérő helyi fejlesztési gyakorlat, de azt igen, hogy jelenleg ennek a technicista modellnek van szakmai és közéleti legitimitása. Arra rövidtávon nem számíthatunk, hogy a külső források jellege, filozófiája, az azokhoz kapcsolódó értékelési és monitoring szempontok rendszere megváltozzon, és a térségi projektelit szereplői is a jelenlegi gyakorlat fenntartásában érdekeltek. A helyi fejlesztés helyi szereplői tehetnek olyan lépéseket, amelyek nyomán másként tekintenek a helyi fejlesztési folyamatra, a tervezésben, a kivitelezésben és az értékelésben a helyi társadalom működési modelljét is figyelembe veszik, és amelyek nyomán kialakulhat a helyi fejlesztés térségi adottságokra szabott modellje. A következőkben néhány olyan szempontot vázolunk fel, amelyek figyelembe vétele támogathatja ezt a szemléleti és gyakorlati fordulatot.

3.1 A helyi fejlesztések típusai

A helyi fejlesztési programoknak a térségben háromféle típusa alakult ki. A közbeszéd és szakmai diskurzus rendszerint csak azt a tevékenységet tekinti helyi

² A PRO SCIENTIA RURALIS vidékkutatási szakmai folyóiratot a csíkszeredai székhelyű Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány jelenteti meg 2016 óta, a folyóirat anyagai az Alapítvány honlapján is olvashatók: <http://psr.pahru.ro/index.php?lang=hu>

fejlesztési programnak, amely formájában projektszerű (térben és időben behatárolt, szabványos dokumentum ba van foglalva, rögzített menetrendje van, a szerepek rögzítettek, anyagi forrás kapcsolódik hozzá). Ebből a szemszögből nézve gyakran nem minősülnek helyi fejlesztési programnak olyan rendezvények (jellegzetes példa erre az idősek napja vagy a kortárstalálkozó), amelyek formai tekintetben ugyan mások, de a helyi közösségre gyakorolt hatásuk legalább olyan mértékű, mint a nagy összeggel jellemezhető infrastrukturális programoké. Ez a helyzet fölveti azt a kérdést is, hogy ezen a területen mennyire célravezető a támogatási gyakorlat révén meghonosodott "projekt", "fejlesztési program" megjelölések használata. Ez rövid távon aligha fog változni, de tartalmuk kiszélesítése minden bizonnyal szükséges.

A három programtípus, amelyek gyakorlatilag minden településen azonosíthatók, a következők:

- Nagyléptékű, külső forrásra alapozó, jelentős előkészítési és pályázati munka révén indult programok. Az ilyen programokat országos hatókorú intézmények menedzselik, ezeknek a programoknak a révén zajlott a térség sok településén az 1989 előtti időszakban főlhalmozódott infrastrukturális hiányosságok pótlása (útépítések és útfelújítások, közműhálózatok felújítása vagy építése, középületek felújítása vagy építése stb.) Ezek előkészítése, a források megszerzése, a projekt kivitelezése gyakran több évet is igénybe vesz. Rendszerint politikai-érdekképviseleti lobbis szükséges a sikeres kivitelezéséhez. Típus jellegű projektek, lefutások és eredményük településenként hasonló.
- Kis- vagy közepes méretű fejlesztési programok, amelyek támogatója lehet országos intézmény, megyei tanács, helyi közbirtokosság, nagyobb külföldi (több esetben nem magyarországi) adomány. Méretük, értékük a lokalitáshoz mérten jelentős, helyi erőforrásból ilyen fejlesztési ötletet nem lehetne kivitelezni. Fontos szempont, hogy a fejlesztés eredménye (bármilyen is az) látható, értékelhető, tartós valami legyen, aminek a mindennapi használati értékén túl közösségi/szimbolikus funkciója is van. Többnyire egyéni kijáráson alapulnak, alkalmi jellegűek, projektdokumentáció itt is előfordul, de szerepe korántsem olyan jelentős, mint a nagy projektek esetében. Gyakori a hozzájuk kapcsolt ideologikus tartalom. Egyediek abban az értelemben, hogy a szomszéd településeken lehetőleg ilyen, vagy pontosan ilyen ne legyen. A projektek tárgya rendkívül széles skálán mozog. Kivitelezésük háttere nem mindig nyilvános.

- Kisebb léptékű, endogen erőforrásokra alapozó, eseti vagy időszakosan ismétlődő programok, amelyek vagy lakossági kezdeményezésre indulnak vagy pedig közvetlenül tapasztalható lakossági részvételre/igény kielégítésre irányulnak. A helyi ünnepek és rendezvények sokféle formájától a sport- és szabadidő tevékenységekig, a lokális tájékoztató rendszerek kiépítésétől a karitatív programokig sok minden tartozik ide. Léptékük, időtartamuk is változó, a források biztosítása terén gyakran kísérletet tesznek külső támogatás megszerzésére, de rendszerint ennek hiányában is megszerveződnek.

A helyi fejlesztési gyakorlat újrapozicionálása érdekében az elehetne az első fontos lépés, hogy a háromféle típus lokális léptékben és a kifelé irányuló megjelenítésben azonos tematizációs keretet és értékelést kapjon. A váltás indokolt, hiszen a tapasztalat azt mutatja, hogy lokális léptékben a rendszeresen megszervezett helyi programoknak (sport, művelődés, újságkiadás stb.) gyakran nagyobb közösségépítő szerepük van, mint a nagy beruházásoknak. A programokról szóló szakmai és közéleti beszéd változása/változtatása azonban csak akkor indulhat el, ha az egyes programok leírásában, bemutatásában, értékelésében a lokalitás működésben játszott szerepe kerül előtérbe, nem csupán, és nem elsősorban a beruházás pénzben kifejezett értéke.

3.2. Lokális beágyazódás három szinten

A helyi fejlesztési programok lokális szempontból történő pozicionálásában hasznos segítséget jelenthet az olyan megközelítés, amely a lokalitásba való beilleszkedés, a lokális közösségi struktúra működésébe való beágyazódás szemszögéből értékeli a programot. Ez az eljárás tulajdonképpen alapszintű elemzési munka. Figyelembe véve a térségi közösségi szerkezetek működési modelljét, ennek a beágyazódásnak három fontosabb dimenzióját emelhetjük ki. Ideális esetben a helyi fejlesztési program mindhárom dimenzió mentén illeszkedik a lokális társadalmi szerkezethez.

a.

Az első értelmezési szempont azzal kapcsolatos, hogy a program milyen módon kapcsolódik tartalom és funkció tekintetében a lokális kontextushoz. Amennyiben hiánybetöltő szerepe van (a helyi közösség vagy annak egy része szintjén hiány tematizálódott, amelyet a program révén lehet csökkenteni vagy megszüntetni), akkor a hiány részletes leírása kínál a beágyazódás értelmezéshez hasznos szempontokat (mióta áll fenn, milyen jellegű, kiket érint, milyen következményei vannak). Amennyiben a

programnak továbblépési szerepe van, (olyasvalamit hoz létre, ami korábban nem létezett, ugyanakkor nem hiányt számol fel, hanem település léptékben és a település viszonylatában többletet hoz), akkor annak elemzése/leírása a fontos, hogy miben áll ez a többlet, milyen jellegű (tartalom), milyen a tartóssága (hosszabb ideig hat), melyek a fenntarthatóság feltételei és milyen mértékben adóttak, kiket érint ez a többlet, milyen módon érinti a kedvezményezettek csoportját.

b.

A lokális beágyazódás értelmezésének második dimenziója ahhoz kapcsolódik, hogy a fejlesztési programnak hol van a helye a tág értelemben vett (az endogén fejlesztési modellt is érintő) helyi fejlesztési gyakorlatban. Miként illeszkedik a helyi fejlesztésben kimutatható stratégiai jellegű szemléletbe és gyakorlatba? A működő közösségi modellt fejleszti-e lokális léptékben? Miként kapcsolódik ténylegesen, a napi gyakorlat szintjén más helyi fejlesztési programokhoz (sorrend, kölcsönös függés, egymás erősítése, versengés, más program szerepének kiváltása)? Nemleges válaszok esetén tapasztalhatjuk azt a jelenséget, hogy a sok munkával, kijárással, nagy beruházással kivitelezett fejlesztési programot a helyi közösség úgymond "nem értékeli", „átnéz rajta”, kivitelezését nem különleges eredménynek, hanem magától értetődő eseménynek tekinti.

c.

Nem utolsó sorban fontos annak vizsgálata, hogy az adott program milyen mértékben támaszkodik a helyi társadalom adottságaival, működésével kapcsolatos ismertekre. A helyi társadalom működésével kapcsolatos tudás nem feltétlenül jelent külső szakemberek által végzett formális kutatást, de nem azonos a helyi szereplők/vezetők személyes meggyőződéseivel, értékrendjével vagy ideológiájával sem. A helyi társadalommal kapcsolatos ismeret egyik formája lehet a helyi aktorok (vezetők, döntéshozók) helyismerete is, amennyiben az tárgyilagos (ellenőrizhető, bővíthető, vitatható) ismeret. A helyi tudás másik formája lehet a helyi szereplők (személyek, intézmény) által végzett, tudományos igényű információgyűjtés. Ez a gyakorlat ma már kivitelezhető, hiszen egyre több olyan fiatal szakember van a helyi hivatalokban, akik az egyetemi képzés során megszerezték ilyen ismereteket. Természetesen külső szakértők munkája alapján is termelhető tudás a helyi társadalomról, ennek hátrányairól a tanulmány előző részében a fejlesztési stratégiák készítése kapcsán már szóltunk.

3.3. Helyi fejlesztési programok elemzési szempontjai

A Programok típusainak kiegyenlített értékelése, illetve a lokális kontextusba való beágyazódásuk értelmezése mellett hasznos továbblépést kínálhat az egyes fejlesztési programok részletesebb elemzésének elvégzése. Az elemzés/értelmezés célja az, hogy a programok helyi szerepének megértéséhez vigyen közelebb. Az alábbiakban jelzett elemzési szempontrendszer kiindulópontokat kínálhat ahhoz, hogy a fejlesztési programok helyi szereplői kialakítsák a maguk gyakorlatát. Természetesen érvelni lehet az mellett is, hogy az utólagos elemzés pluszmunkával jár, mindenki annak örül, ha lezárhatta, befejezhette a programot, nem kíván utólag is foglalkozni vele. A helyi fejlesztési szemlélet és gyakorlat újrapozicionálásnak azonban része az is, hogy a fejlesztési programot olyan lokális folyamatnak tekintsük, amelynek a lokális szerkezetben való működési módja legalább olyan fontos kérdés, mint a megtervezése vagy a kivitelezése. Ezt a szempontrendszert a kötet harmadik részében helyi fejlesztési programok kapcsán részletesen is bemutatjuk, ezért ezúttal csupán felsoroljuk az elemzés javasolt szempontjait.

- A társadalmi igény/szükséglet körvonalazása. A helyi társadalom, mint működő szerkezet struktúrájában ennek a programnak hol van a helye. Szerkezeti illeszkedés: milyen közvetlen szerkezeti kontextusba illeszkedik bele. Ki, hol, mikor, miként vetette fel, hogyan került elő ez a téma, valamihez kapcsolódva, más települések mintája, régi igény.
- A lokális struktúrán belüli pozicionálódás, a program identitásának megteremtése. Átgondolás, érvelés, indoklás, miért kell, mit fog megoldani, előrevetített szerep. Az ötlet hogyan vált tervvé? Programakotás és tervezés. Ebben kik voltak a fontosabb szereplők: belsők, külsők. Lobbizási tevékenység. Időtartam.
- A helyi szerepvállalás (személyi, anyagi) és a külső közreműködés/támogatás feltérképezése, illetve a kettő viszonyának (1. arány, 2. együttműködés) értelmezése. Megpróbálunk minden olyan „erőforrást” azonosítani, amely szerepet kapott a programban, az ötlet felmerülésétől a működésig. Belső erőforrások: korábbi modell/hagyomány (ez lehet korábbi modell vagy csak a korábbi modellről való általános tudás, pozitív értékelés), társadalmi részvétel (közreműködés, személyes szerepvállalás stb.), helyi anyagi/eszközjellegű támogatás (magánszemély, vállalkozás, helyi intézmény, helyi civil szervezet, közbirtokosság, egyház.). Külső források: hivatali/tekintélyelvű támogatás, lobbizás,

közbenjárás/kijárás, eseti vagy formális projekt támogatás, külföldi támogatás. Arra törekszünk, hogy legyen kerek kép a fölhasznált erőforrásokról.

- Az „esemény”/projekt megvalósítás részletes tartalmi bemutatása. Hogyan működött/működik? Leíró jelleg (időben, térben, szerepők).
- A beilleszkedés szakmai értelmezése, lokális funkció, hatás, jövőbeli szerep. Generál-e újabb programot? Tényleges kapcsolódása a lokális társadalom egyéb szegmenseihez.
- „Ha nem lenne, akkor...” tematizáció. A beruházás fenntarthatósága (anyagi fenntarthatóság, társadalmi viszonyulás).

3.4.A stratégia készítés változása

A helyi fejlesztési gyakorlat újrapozicionálásnak kérdésköre felveti azt a kérdést is, hogy milyen legyen a lokális társadalom működését támogató tervezési és fejlesztési gyakorlat és milyen a fejlesztési gyakorlatnak keretet adó stratégia? A választ egyszerű példával is lehet szemléltetni. Ha saját magunknak házat akarunk építeni, akkor először is van elképzelésünk arról, hogy milyen épületet szeretnénk, hány helyiség lenne benne, és melyiket hogyan hasznosítanánk. Előforulhat, hogy az építéshez külső támogatáshoz (hitel stb.) kell fordulnunk, de azt nagyon nem szeretnénk, ha a támogató előírná, hogy mit és hogyan építsünk, hogyan rendezzük be a fürdőszobát, milyen legyen a fűtés. Számot vetünk az erőforrásaikkal is, még a tervek készítése előtt, és olyan tervet készítünk, amelyet nagy valószínűséggel tudunk finanszírozni, az építést belátható időn belül be fogjuk fejezni. Sőt, az ütemezésről is elég részletes elképzelést alakítunk ki.

A helyi fejlesztési stratégia is elkészíthető elvben hasonló megfontolások alapján. De külső forrásoktól való függés helyzetében ez a modell nehezen alkalmazható, hiszen a nagyobb léptékű beruházásokhoz egész sor előírás kapcsolódik. A tapasztalat azt mutatja, hogy olyan helyzet alakult ki a térségben (különösen az utóbbi évtizedben) amelyben a tervezés, a stratégiakészítés jogának és gyakorlatának saját kézbe való vételére még ott sem törekednek a fejlesztés helyi szereplői, ahol erre lehetőség lenne. A fölkért stratégiakészítők pedig – sok esetben – még a saját erőforrásból kivitelezett programokba is a nagy programok szempont- és kritériumrendszerét építik bele. Ha azonban a helyi fejlesztés mindhárom programtípusát fontosnak tekintjük, illetve a fejlesztések értelmezésében/értékelésében a lokális funkciókat helyezzük előtérbe, akkor jelentős mértékben megnövekszik a tervezési, menedzselési mozgástér. Ez a

megközelítés olyan fejlesztési programokhoz és tervezési gyakorlathoz vezethet, amely eltér a projektötleket mennyiségi halmozására törekvő fejlesztési dokumentumok gyártásától. (...) A lokális léptékű ágazati tervezés (munkaerőpiaci tervezés, egészségpolitikai tervezés, oktatásfejlesztés stb.) szükségszerűen valós helyzetekkel, viszonyokkal számol, a fejlesztési elképzelések ténylegesen létező, illetve biztosan tervezhető erőforrásokhoz kapcsolhatók. És ami a legfontosabb jellemzőjük: túlmutatnak a négyéves választási cikluson. Nem utolsó sorban pedig azt is meg kell említeni, hogy inherens módon biztosítják a társadalmi részvétel valamilyen formáját azon egyszerű oknál fogva, hogy ténylegesen a helyi lakosságról, vagy annak egy részéről szólnak.

A lokális léptékű ágazati tervezés – amennyiben érvényesíteni lehet bennük a jelen tanulmányban felsorolt szempontok egy részét – a helyi fejlesztés értelmezésének új térségi modelljének kialakuláshoz vezethet. Túl az integrált fejlesztésis modellen miről szólhat, miről szóljon ebben a térségben a helyi fejlesztés? A válasz elvben egyszerű: (1.) arról, ami a helyi lakosság életmódját, életvitelét jobbá teszi, a helyi közösséghez való tartozást erősíti. És arról (2.) ami tervezhető és belátható időtartamban nagy valószínűséggel kivitelezhető. A tapasztalat ma azt mutatja, hogy az egyes települések sokmindent szeretnének kivitelezni, amire nincsen esélyük, és sokmindent nem foglalkoznak, amire adottak a kivitelezési feltételek. Nyilván senki nem vitatja az infrastrukturális fejlesztések fontosságát (utak, közművek, középületek), azt azonban látni kell, hogy az ilyen beruházások a lakosság szempontjából már nem különleges fejlesztési “eredmények”, hanem elvárt (minimális) civilizációs feltételek ahhoz, hogy adott településen maradjanak. Új közösségi igények jelentkeznek, és ezekre ma már ágazati tervezéssel és fejlesztéssel lehet válaszokat adni.

Jellemző példa lehet erre a helyi humán erőforrás fejlesztési program, a helyi gazdaságfejlesztés, a helyi társadalom kohézióját erősítő közösségfejlesztés, a komplex rurális iskolafejlesztési program, a lokális léptékű Foresight program, a szociális ellátó/támogató rendszer helyi kiépítését és működtetését megalapozó program, a közösségi összetartozást és a lokalitás kifele irányuló pozicionálását egyaránt támogató lokális identitás program, a helyi agrárinnovációs program, az okos település program és mások.

Több ellenérv is felhozható az ebben a tanulmányban javasolt újrapozicionálás ellen. Többek között az, hogy az országos fejlesztéspolitika ilyen változást nem szorgalmaz, az ilyen munka nem a helyi önkormányzati feladatkör része, forrás sincs

hozzá stb. Erre csak azt lehet válaszolni, hogy ebben a térségben az első helyi fejlesztési stratégiák sem azért készültek mert kötelező volt. A kistérségi társulások és a forrásbevonásra való felkészülés sem azért indult be nagyon korán Hargita megyében, mert országos program írta elő. A helyi társadalmak életében jelentős szerepet játszó és endogén forrásokra alapozó mi helyi programok nagy része sincs a kötelező önkormányzati feladatkörök közt felsorolva. A székelyföldi térségre jellemző helyi fejlesztési gyakorlat újrapozicionálását sem fogja országos program kezdeményezni vagy finanszírozni. A lépéselőny, versenyelőny megszerzése lokális vagy térségi léptékben alapvetően arról szól, hogy előbb kell lépni mintsem kötelező lenne. Ehhez a fordulathoz sok térségi feltétel rendelkezésre áll.

Hivatkozott szakmai anyagok

- Biró A. Zoltán szerk (2007): Székelyföldi elitek jövőképe. Alutus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A. Zoltán szerk. (2008): Székelyföldi jövőképek – térségi fejlesztéspolitika. Alutus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc szerk. (2014): Település, innováció, identitás. Vidékfejlesztési esettanulmányok a székelyföldi térségből. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A. Zoltán – Gyetvai Árpád – Magyar Ferenc szerk. (2015): Kreatív fiatalok – innovatív vidék. Sikeres helyi fejlesztési gyakorlatok a székelyföldön. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Biró A. Zoltán - Gyetvai Árpád - Magyar Ferenc szerk. (2016): Helyi fejlesztés – kreatív programok. Fejlesztési programjavaslatok a székelyföldi térség számára. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Sárosi-Blága Ágnes (2018): Együtt, vagy külön? A településközi együttműködésekéről szóló diskurzusok elemzése egy kistérség példáján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 2: 61-74.

Vidékfejlesztés, helyi fejlesztés – továbblépési lehetőségek¹

A tanulmány olyan szemléleti-módszertani kezdeményezések és vidékfejlesztési fogalmak bemutatásával foglalkozik, amelyek megismerése hasznos lehet a térségi vidékfejlesztési gyakorlat újragondolásában és bővítésében. A hivatkozott elméleti megközelítések, nemzetközi és magyarországi szakirodalmi anyagok, kutatási projektek és programok különféle módon foglalkoznak a vidékfejlesztési lehetőségekkel. Az összeállítás elsődleges célja felhívni a figyelmet az új vidékfejlesztési megközelítések fontosságára, amelyek hasznosíthatóak lehetnek a nem közszolgáltatás státusszal rendelkező vidéki települések periferizálódási folyamatának mérsékelésében/megfordításában.

Az új vidékfejlesztési paradigma fogalma és jelentősége²

Az új vidékfejlesztési paradigma (Van der Ploeg és társai 2000) a globális fejlesztési stratégiákkal szemben az alulról jövő, helyi értékekre és igényekre alapozó kezdeményezések fontosságát hangsúlyozza. Ez a szemlélet nem hagyja figyelmen kívül a globális struktúrákba való bekapcsolódás fontosságát, hanem a vidéki térségeket saját kezdeményezésű, innovatív tevékenységek révén kapcsolja össze a nagyobb, külső folyamatokkal.

¹ A tanulmány első megjelenési helye: Biró A. Zoltán, Sárosi-Blága Ágnes (szerk.) Településors. Székelyföldi települések periferizálódási folyamatai. Fejlesztési Intézet. Europrint, Nagyvárad, 2023. 261-285.

² A szövegrész terjedelmesebb változata olvasható a következő kötetben: Biró, A.Z., Gyetvai, Á., Magyar, F. (szerk.) (2016): Helyi fejlesztés-kreatív programok: Fejlesztési programjavaslatok a székelyföldi térség számára. Csíkszereda, Románia, Státus Kiadó, pp. 58-62.

A **versenyképességet** fókuszba állító formális gazdasági szemlélet a más térségeknél nagyobb gazdasági növekedést helyezi előtérbe és kevésbé foglalkozik az emberi szükségletekkel. Ehhez képest a szubsztantív gazdasági szemléletben ugyanaz a versenyhelyzet új lehetőségeket teremthet a kevésbé fejlett térségeknek, amennyiben a környezeti és társadalmi szempontok is figyelembe vannak véve. Tehát ezekben az új modellekben is a verseny fontos tényező, de amellett, hogy a régiók egymással versenyeznek a belső hiányosságokhoz szükséges erőforrások megszerzéséért, a kisebb térségek, egymás adottságait kiegészítve erőteljes régióként léphetnek fel a régiók közötti versenyben. A versenyben fontos a szövetség, ugyanis más régiókkal összefogva is növelhető a versenyelőny. Azonban különböző versenyek esetében más-más taktikára, stratégiára van szükség. Ebben a nem klasszikus versenyben két stratégiát lehet követni, a globális és az endogén fejlesztési stratégiát, amelyek között a különbségeket a térségi kapcsolatok milyenségében, a megcélzott piacokban, a non-profit szektor szerepében, az innovációk jellegében kell keresni. A lokális cselekvésre összpontosító endogén stratégia új lehetőséget jelent a modernizációba bekapcsolódni nem képes vidéki térségeknek a bottom-up jellegű megközelítések révén (G. Fekete, 2008).

Az új vidékfejlesztési szemlélet kapcsán érdemes figyelembe venni azokat a jellemzőket, amelyeket Van der Ploeg és társai (2000) fogalmaztak meg a vidéki térségek újragondolásával kapcsolatban:

- Konceptiójukban újra kell gondolni a **mezőgazdaság és a társadalom kapcsolatát**, ugyanis az európai társadalom gyorsan változó igényeinek következtében előtérbe kerültek a természeti értékek, a táj.
- Egy másik fontos terület az **agrárszektor, amelynek új fejlődési modelljében** a termelés specializációjával szemben előtérbe került a kezdeményezések, tevékenységek közötti szinergia, a közös érdek.
- Az új vidékfejlesztési szemléletben szükség van továbbá **az egyéni háztartási gazdálkodás újragondolására** is, amelyben felszínre kerülnek és fontos szerepet játszanak az identitások, a stratégiák, sajátos gyakorlatok, kölcsönös kapcsolatok és a hálózatok.
- Egy negyedik jellegzetesség, problématerület a **vidéki térségek új szereplői**. Mivel a vidék már nem csak a gazdák kizárólagos tulajdona, az eddigieknél fontosabbá vált a koordináció és a kooperáció. Vidéki térségek új szereplőinek egyik kategóriája a **projektosztály**, amelyet a piaci berendezkedés,

forráselosztás révén megnövekedett tudástőke szerep hozott létre (Kovách, 2007). A **kreatív osztály** (a városról vidékre költöző értelmiségiek) egy másik új, vidéki szereplő kategória, amelynek pozitív hozadéka, hogy a nagyvárosi területekre jellemző tudás-alapú gazdaság elemeit integrálja hagyományos, tapasztalat-alapú vidéki környezetben (Herslund, 2013).

- Végül az ötödik jellemző **a szakpolitikák és intézmények szintjén** azonosítható be, ugyanis a centralizált vidékfejlesztés helyett előtérbe kerültek a helyi, többszereplős kezdeményezések.

Az új vidékfejlesztési szemlélet kapcsán felvázolt jellemzők, problématerületek együttesen irányítják a figyelmet a belső, endogén fejlesztési folyamatokra, amelyekben a történelmi, kulturális, természeti, környezeti értékek mellett a humántőke is fontos helyi erőforrás. Ez a szemlélet egy új fejlődési modellt jelent a területfejlesztésben, amely a modernizációs modellel ellentétben a változásokat helyi erőforrásokra alapozza, az érintett lakosság bevonásával a tervezéstől a megvalósításig, ezért az innováció feltétele az emberi tőkébe való beruházás. Míg a modernizációs modellben a fejlődés lineáris jellegű és konkrét mérőszámokkal beazonosítható, hogy egy település a fejlettség mely szintjén áll, az innovációs modellben nincs előre meghatározott irány, ezért kiszámíthatatlanabb. Mivel egy település/régió lakosainak részvételét, akaratát, elköteleződését kell összehangolni, a sikerkritérium itt nem lehet más, mint a konszenzus (Pankucsi, 2015).

Innovációs modell a településfejlesztésben³

A társadalmi innováció fejlesztési modelljében a változások helyi erőforrásokra alapozva, az érintett lakosság bevonásával, részvételével történnek meg: tervek, célok, lehetséges útvonalak, megvalósítások stb. Az innováció feltétele ebben a modellben az emberi tőkébe való beruházás (Pankucsi 2015).

A településfejlesztésben az innovációs modell radikális ellentéte a modernizációs modell. A modernizációs modell alapján a fejlődés lineáris jellegű, így könnyen megállapítható, hogy egy ország, régió, vagy település a fejlődés milyen szintjén áll. A fejlődés feltétele ebben a modellben a sikeres példák követése és a külső erőforrás. A fejlődés modernizációs kulcsszavai: iparosodás, városiasodás, anyagi javak, technikai

³ Bővebben: Sárosi-Blága, Á., Székely, K.K. (szerk.) (2016): Projektek – Helyek – Innovációk. Csíkszereda, Románia, Státus Kiadó, pp. 34-50.

fejlődés, GDP és hasonló, egyszóval a materiális tőke. A 20. századi történelem (például világháborúk, népiértások, totalitárius rendszerek, emberi devianciák, magányosság, szegénység) megkérdőjelezi a modernizációs modell helyességét, amelynek alternatívájaként létrejött a társadalmi innováció modellje. Az innovációs modellben fontos erőforrás a kulturális és a társadalmi tőke. Itt nincs előre meghatározott irány, biztos mérce. A társadalmi fejlődés a települések lakóinak részvételétől, akaratától, elköteleződésétől, a helyi erőforrásoktól függ. Helyi erőforrás a helyi tudás, az érintettek képességei, készségei, kompetenciái. A változás az érintett lakosság és a fejlesztő szakemberek szoros együttműködésével, a lehetséges célok megválasztásával megy végbe. Sikerkritérium a konszenzus.

Társadalmi vállalkozások jelentősége vidéki közösségekben⁴

A társadalmi vállalkozások egyre fontosabb szerepet töltenek be az Európai Unió gazdaságában. Az EU aktív népességének 4,5%-át, több mint 11 millió embert foglalkoztatnak és az Unió GDP-jének 10%-át állítják elő (Social Business Initiative 2011, 3). Ezeknek a vállalkozásoknak a jelentőségét az adja, hogy miközben piaci igényeket elégítenek ki, valamilyen súlyos társadalmi probléma enyhítéséhez is hozzájárulnak. A társadalmi vállalkozás fogalmának az erre vonatkozó, széleskörű szakirodalom megléte ellenére nincs egy egységes, világsszerte érvényes definíciója. Szűcsné Markovics és Sasvári 2015⁵ áttekintése alapján a társadalmi vállalkozó és a társadalmi vállalkozás fogalma az 1960-as, 1970-es években jelent meg először és meghatározását földrészenként más nézőpontokból közelítik meg. Az Egyesült Államokban három megközelítés terjedt el: a társadalmi vállalkozás non-profit vállalkozás, non-profit szervezetek jövedelemszerző eszköze, vagy a társadalmi (szociális) hatásokra helyez nagy hangsúlyt. Ausztrál meghatározások az amerikaiakhoz képest a vállalkozás értékeinek bemutatására helyeznek nagy hangsúlyt, például a piaci elvekre, a vállalkozó szellemre, a profitra (Szűcsné Markovics és Sasvári 2015).

Az Európai Unió 2011-ben kiadott Social Business Initiative intézkedéscsomagjának meghatározása alapján a társadalmi vállalkozások a közösség érdekeit szolgálják

⁴ Részlet: Sárosi-Blága, Á., Székely, K.K. (szerk.) (2016): Projektek – Helyek – Innovációk. Csíkszereda, Románia, Státus Kiadó, pp. 34-50.

⁵ Szűcsné Markovics, K. – Sasvári, P.: A társadalmi vállalkozások működését akadályozó tényezők, különös tekintettel a finanszírozási nehézségekre. In: Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, XII. évfolyam 2. szám, 2015.

és nem a profitmaximalizálás a fő céljuk. Továbbá az alkalmazott módszerek, termékek és szolgáltatások tekintetében innovatívak és munkalehetőséget adnak a társadalom kirekesztett embercsoportjai számára. Ezt az irányvonalat a gyakorlati tapasztalatok alapján az EU-n belül sem alkalmazzák egységesen. Az Egyesült Királyság meghatározása az Európai Unióéhoz hasonló, azzal az eltéréssel, hogy hangsúlyozza a haszon elérésének fontosságát. A társadalmi vállalkozások összességében valahol a profitorientált és a non-profit vállalatok között helyezkednek el: profitra törekednek, de azt egy bizonyos társadalmi probléma megoldásába, enyhítésébe, illetve a vállalkozás fenntartásába fektetik be. Szűcsné Markovics és Sasvári (2015) szerint nagyon sok nemzetközi és hazai szerző egyetért abban, hogy a működést nehezítő tényezők közé tartozik a jogi és szabályozási környezet hiánya, a szaktudás, a finanszírozási nehézségek, partnerség hiánya, erőforráshiány, a minőségbiztosítás, verseny, tudatosság, technológia és így tovább.

Smart Local Community kezdeményezések lehetőségei⁶

Az urbanizáció és a problémák új, innovatív megoldása egyre inkább elterjedtette a Smart city alkalmazások elterjedését a világ nagyvárosaiban. A smart city koncepció az 1980-as és '90-es években jelent meg először a szakirodalomban az információs és kommunikációs technológiák (IKT) elterjedése következtében. A 2000-es években az Internet elterjedése lehetővé tette, hogy a városok egyre több elektronikus szolgáltatást vezessenek be. Például e-kormányzás, e-oktatás. A smart city kifejezés tartalma nem egységes, sok az egyedi, egymástól nagyon eltérő megoldás. A definíciók is sokfélék: egy része az IKT szerepét helyezi előtérbe, mások az infrastruktúrák integrálását, a szolgáltatások maximalizálását, az üzleti infrastruktúrát, az IKT és más szervezési és tervezési megoldások kombinálását, a bürokráciát, a hatékonyságot, vagy a fenntarthatóságot. A felsorolt jellemzőkre a legelterjedtebb smart city mellett nagyon sok más megnevezés létezik: például az intelligens város, tehetséges város, hálózatos város, digitális város, öko-város stb. A smart city projektek száma folyamatosan nő világszerte. Összetettségüket és színvonalukat azonban nagymértékben meghatározzák az adott város lehetőségei. Néhány, a smart technológiákat magas szinten alkalmazó város a Fast Company 2013-as felmérése szerint: Európában

⁶ Részlet: Sárosi-Blága, Á., Székely, K.K. (szerk.) (2016): *Projektek – Helyek – Innovációk*. Csíkszereda, Románia, Státus Kiadó, pp. 34-50.

például Koppenhága, Amszterdam, Észak-Amerikában Seattle, New York, vagy Latin-Amerikában Mexikóváros, Buenos Aires. Európában a legtöbb smart citynek nevezett város az Egyesült Királyságban, Spanyol- és Olaszországban van (Nagy és társai 2015)⁷. A hivatkozott szerzők megállapítják, hogy az Európai Unió dokumentumaiban is egyre gyakrabban jelenik meg ez a kifejezés, amelyet többféleképpen határoltak le. Az European Smart Cities Initiative 2011-ben három fontos tényezőt emelt ki az ilyen városokkal kapcsolatban: környezetbarát technológiák, IKT technológiák menedzsment eszközként való alkalmazása, fenntartható fejlődés. A Bizottság 2011-es megfogalmazása pedig már gazdasági szempontokat is kiemel. 2013-ban pedig a Smart Cities and Communities tanulmány a városi vezetők, innovatív vállalkozások, politikusok, kutatók és a civil társadalom együttműködésének fontosságát emeli ki.

Magyarországon az MTA közreműködésével megjelent vizsgálat, az IBM Smart City kezdeményezés értelmezésében az okos város olyan település, amely innovatív módon használja a technológiai lehetőségeket, a fenntartható és diverzifikált városi környezet kialakítása érdekében. Továbbá fontosnak tartja az emberi tőkébe, kommunikációs infrastruktúrába való befektetést és a természeti erőforrások okos kezelését. Nagy és társai (2015) kutatásuk során smart city gyakorlatokat vizsgáltak meg az IBM módszertana alapján. Kutatási eredményeik alapján rurális területeken is működőképes, európai projektekre példák:

- A Finnországban található Ruhtinasalmi településen például a népességszám csökkenésének elkerülése, a képzett munkaerő vonzása és a szabadidő igényes eltöltése érdekében 150.000 Euro költségvetésű okos település programot indítottak: szolgáltató központok fejlesztése, infrastrukturális fejlesztések, bio-energia ötletek fejlesztése, turisztikai fejlesztések (Európai Bizottság, 2015.)
- Az észak-Rajna vidékén található Grieth német kistelepülésen a „Smart Villages” projekt a multifunkcionális „falubolt” kialakítására, az internethálózat és a közlekedés, a tömegközlekedés fejlesztésére irányul elsősorban. A projekt gondozója a Rhein-Waal egyetem.

⁷ Nagy, Z., Tóth, G., Péter, Zs., Szendi, D., Pál, Zs., Leskó, A., Tóthné Kiss, A. (2015): Smart Local Community kezdeményezések lehetőségei vidéki térségekben – BorsodAbaúj-Zemplén megye három járásának példáján. In: Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, XII. évfolyam 2. Szám.

- A Fraunhofer Intézet által vezetett „Smart Rural Areas” projekt célja a vidéki térségek okossá tétele. Ennek érdekében IT eszközök segítségével fejlesztik az agrárium, egészségügy, mobilitás és infrastruktúra, energia területeket. Például okos alkalmazás révén a gépjárművek egymással és a szervízzel való kommunikálása, parkolóhelyek megtalálásának megkönnyítése, a közlekedési dugók, akadályok, balesetek jelzése. Érdekes lehetőség a modern gyógyszer technológiában okos szenzorok alkalmazása a betegségek előfordulásának jelzésére (például szívinfarktus).
- A KombiBus Uckermark a Mecklenburg-Elő-Pomeránia tartományban működő megoldás 2012 óta. Magába foglalja például személyek és termékek egyidejű szállítását, tanácsadást, közösségi információk továbbítását IT alkalmazásokkal, felhő alapú oktatási rendszereket vidéki térségekben, energiaellátás összekapcsolását, „tele”- egészségügyet.

A rövid ellátási láncok lehetséges szerepe vidéki térségekben⁸

A rövid ellátási lánc megoldás lehet a kistérségek hátrányos helyzetének megszüntetésére például a helyi önkormányzatok saját ellátórendszerének kialakításával, amelyben saját mezőgazdasági területeket művelnek meg helyi munkásokkal és a termékeket a helyi közétkeztetésben hasznosítják, vagy az agrárkamarak által szervezett helyi termékpiacokon. Fontos, hogy az ellátási lánc attól függetlenül, hogy kizárólag közszereplők kezdeményezésével valósul-e meg, illeszkedjen az adott térség, vagy megye termelői hagyományához (Olajos – Szilágyi, 2015).

A rövid ellátási lánc a 2015-2020-as támogatási időszakban a Vidékfejlesztési Operatív Program kiemelt programja volt. Olajos-Szilágyi (2015)⁹ esettanulmánya a Társadalmi Mobilitás Kutatóműhelyben végzett kutatások eredményeire alapul. Ezek a kutatások a magyarországi Csereháti térség településein az önkormányzatok által koordinált rövid ellátási láncok kialakítására, illetve egy másik típusú rövid ellátási lánc létrehozásában az agrárkamara szervezési szerepének elemzésére irányultak 2015.

⁸ Részlet: Sárosi-Blága, Á., Székely, K.K. (szerk.) (2016): *Projektek – Helyek – Innovációk*. Csíkszereda, Románia, Státus Kiadó, pp. 34-50.

⁹ Olajos, I., Szilágyi, J. E. (2015): A rövid ellátási lánc-, mint a támogatott felzárkóztatás esélye Borsod-Abaúj –Zemplén megyei hátrányos helyzetű kistérségeiben. In: *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, XII. évfolyam 2. Szám.

július-október időszakban. Fő kutatási kérdés volt, hogy hogyan lehet kikerülni az elmaradott régió és a hátrányos helyzetű kistérség szerepéből. A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a helyi termékek marketingje mellett a rövid ellátási láncok szervezése fontos eszköz lehet. Például az önkormányzat saját ellátórendszere, amelyben saját mezőgazdasági területeket művelnek meg helyi munkásokkal és a termékeket a helyi közétkeztetésben hasznosítják, vagy az agrárkamarak által szervezett helyi termékpiacon kialakítása. Önkormányzatok rövid ellátási láncainak kialakítására Olajos és Szilágyi (2015) szerint a vizsgált térségben a mezőgazdasági START munkaprogram ad lehetőséget, ugyanis fontos szerephez jutottak az önkormányzatok tulajdonában levő, illetve a felhagyott földterületek, valamint a közfoglalkoztatás. A START munkaprogram mezőgazdasági, helyi sajátosságokra épül és lehetőséget biztosít az álláskereső és a szociális segélyre nem jogosult álláskereső közfoglalkoztatására. A program, jellegétől és a támogatás előzményeitől függően tovább bővíthető új termékekkel, tevékenységekkel, földterületekkel, beruházásokkal. A mezőgazdasági jellegű programokba kötelező bevonni mezőgazdasági szakembereket, ám fontos tudni, hogy ennek költségét csak akkor lehet a támogatás keretén belül elszámolni, amennyiben a szakember egyben közfoglalkoztatott is, de erre kevés az esély.

Olajos és Szilágyi (2015) szerint mezőgazdasági mintaprogramok megszervezésének több formája lehetséges: szervezheti maga az önkormányzat, az önkormányzat költségvetési szerve, megbízott gazdálkodó szervezet, vagy szociális szövetség. A négy lehetőség közül többnyire kistéleplések esetében jellemző az, hogy a programot maga az önkormányzat szervezi meg. Ebben az esetben saját tulajdonú vagy bérlet földterületeken zajlik a tevékenység, ami a program működése szempontjából a legegyszerűbb eljárásnak minősül. Más esetben felmerül a jogszerű földhasználat kérdése, ami a támogatási forma miatt komoly problémákat jelenthet.

A térbeli bricolage mint a gazdasági tevékenységeket segítő cselekvési logika

A térbeli bricolage Steffen Korsgaard és társainak (2020) értelmezésében egy sajátos cselekvési logika/módszer, amit a megélhetés alapjául szolgáló gazdasági, vállalkozói tevékenység erőforrás-mozgósítására (a közvetlen térbeli kontextusban rendelkezésre álló erőforrások kombinációinak új alkalmazása problémák megoldására és lehetőségek kihasználására) lehet alkalmazni periférikus vidéki térségekben. Továbbá ez a módszer hozzájárul az adott tevékenység kontextusának megértéséhez. A szerzők abból az alapfelvetésből indulnak ki, hogy a jó minőségű erőforrásokhoz

való hozzáférés a vállalkozói siker alapfeltétele, azonban ezek az erőforrások gyakran nehezen elérhetők a vállalkozók számára. A kihívást jelentő, ám a vállalkozás működése szempontjából létfontosságú, térbeli kontextusban történő erőforrás-mozgósítás érdekében a hivatkozott szerzők három tevékenységet azonosítanak:

- helyi beszerzés: a helyi környezetből származó fizikai és immateriális erőforrásokra vonatkozik. Például használaton kívüli épületek, a táj és a természet, valamint a természeti erőforrások és az adott térségből kitermelt nyersanyagok.
- történetmesélésen keresztül történő értékesítés: a vállalkozók felhasználják a térbeli kontextusuk fizikai jellemzőit, például a tájat, a tájképet, a természetet és a természeti jelenségeket, a vadon élő állatvilágot, és ezeket kidolgozott történetekbe, jelentésekbe ágyazzák.
- közösségi részvétel: a helyi humánerőforrás felhasználása, valamint a helyi együttműködés és partnerségek.

A térbeli bricolage cselekvési logikája helyzet-, és kontextusfüggő, tehát a vállalkozó személye, valamint a kontextuális tényezők együttesen fontos különbségeket generálnak a vállalkozók erőforrás-mozgósítási tevékenységeiben. A térbeli bricolage mint módszer és koncepció hozzájárul a vállalkozói erőforrás-mozgósítás mikrofolyamatainak – tehát a vállalkozó személye és a környezeti tényezők vállalkozói tevékenységére, erőforrás-stratégiákra gyakorolt hatásának – megértéséhez.

Local buzz és global pipelines: vidéki térségek innovációs folyamatainak elemzésére alkalmas fogalmak

A local buzz és a global pipelines vidéki térségekben történő innovációk elemzésére alkalmas fogalmak, amennyiben elismerjük, hogy a vidéki területeken az innováció túlnyomórészt fokozatos tanulási folyamat eredménye, és az elemzésekben arra fókuszálunk, hogy a megélhetést biztosító gazdasági tevékenységeket végző aktorok – amelyek lehetnek vállalkozások is – milyen stratégiákat alkalmaznak a periférikus területek innovációs előnyeinek kiaknázására. Mivel a periférián tevékenykedő aktoroknak a városi régiókban működő társaikhoz képest több stratégiai erőfeszítést kell tenniük az innováció létrehozása érdekében, a hatékony belső szervezet és az erős belső tudásteremtés, azaz a magas szintű belső kompetenciák kiépítése az innovációk

fejlesztésének kulcsfontosságú stratégiáját jelentik. Mindennek vidéki térségekben kiemelt jelentősége van.

A vidéki térségekben történő innováció kapcsán a local buzz (helyi „nyüzsgés”, „pezsgés”) a globális csatornákat kiegészítő vagy akár kiváltó innovációs pillér, amely a szereplők közötti interakciók révén megvalósuló tanulási folyamatra utal (Bathelt és társai, 2004). A hivatkozott szerzők szerint egy adott közösségbe beágyazott szereplők, helyi miliók között a pusztán jelenlétük révén zajló tanulási folyamatok – „buzz”-ok, „pezsgések” – is innovációt generálhatnak. Bathelt és társai (2004) tehát nagyon fontosnak tartják a helyi környezetre való odafigyelést, s szerintük az ehhez szükséges készségek meglehetősen különböznek a külső tudás beáramlásának és felhasználásának maximalizálásához szükséges készségektől. Ennek a különbségnek a kezelésére fókuszálva munkájukban egy olyan modellt mutatnak be, amely figyelembe veszi a klaszterekben tömörült vállalkozások globális kapcsolatait, ugyanakkor megtartja azt az elképzelést is, hogy a tudás döntő módon helyben jön létre, halmozódik fel és hasznosul. A modell tényezői:

- **A magas színvonalú és releváns local buzz, helyi „pezsgés”.** Ebben az esetben előnyös, ha eltérő készségekkel és kompetenciákkal rendelkező szereplők vannak a folyamatban. Az ilyen szereplők által generált „nyüzsgés” viszont akkor releváns, ha a megélhetést biztosító gazdasági tevékenységek erre rá vannak hangolódva. Ahhoz, hogy a „nyüzsgés”, „pezsgés” értékes legyen, érthetőnek kell lennie, és elegendő hasznos információt kell tartalmaznia. Valószínű, hogy egy olyan környezet, ahol számos, egymással összefüggő, de egymást kiegészítő és heterogén tudással, készségekkel és információkkal rendelkező szereplő található, tökéletes környezetet biztosít a dinamikus interakciók számára.
- **A külső tudásforrások, vezetékek, vagyis a global pipelines szerkezete.** A világ más részein folyamatosan létrejönnek új és értékes tudások, és azok az entitások, amelyek képesek ezekhez a tudásokhoz kapcsolódni, versenyelőnyre tesznek szert. Azonban itt is kiemelt jelentőséget kap a local buzz, amin keresztül a tudás más aktorokhoz is eljuthat. A hivatkozott szerzők hipotézise az, hogy minél fejlettebbek a klaszter és a tudás távoli helyszínei közötti „csővezetékek”, annál jobb minőségű (és értékű) a helyi „pezsgés”, amely a helyi klaszter összes szereplőjének hasznára válik. Tehát nagyon fontos az, hogy egy klaszter ne befelé forduló és elszigetelt orientációjú legyen.

- **A befelé és kifelé irányuló szervezeti struktúra közötti belső kompromisszum.** A túlságosan befelé irányuló struktúra esetében a tudás könnyen átadható a „klaszteren” belül, de az új külső tudásforrások nehezen felfoghatók. A túlságosan kifelé irányuló struktúrákban pedig a külső információkat a közvetítő szereplők megérthetik és lefordíthatják, de a belső kommunikációs hiányosságok megakadályozhatják, hogy azok eljussanak azokhoz az egységekhez, ahol megélhetési szempontból hasznos tudássá alakíthatók.
- **A „csővezetékek” száma.** Feltételezhetjük, hogy egy klaszterbe tömörült, egymással kapcsolatban álló független entitások nagyobb számú csővezetékkel tudnak kezelni, mint egyetlen nagy entitás egyedül. Ha ez igaz, akkor ez egy lehetséges magyarázatot adhat arra, hogy a területi klaszteresedés miért eredményez versenyelőnyt. Ez azt is megmagyarázná, hogy a hosszú távú versenyképesség szempontjából miért jobb egy többszereplős klaszter.

A társadalmi beágyazódás fogalma és gyakorlati alkalmazhatósága¹⁰

Zahra (2007) megközelítéséből kiindulva a megélhetést biztosító tevékenységekkel kapcsolatos kutatási kérdések és problémák vizsgálatában nagyon fontos az adott tevékenység kontextusának, az adott társadalmi térnek a figyelembe vétele, amely jelentős mértékben meghatározza a beágyazódási folyamatokat. Éppen ezért a hivatkozott szerző nagyon fontosnak tartja azokat az elméleti megközelítéseket, amelyek egy adott folyamat kontextusán belüli kapcsolatokat befolyásoló kulcsfontosságú tényezőkre és összefüggésekre fókuszálnak. A társadalmi beágyazódás fogalma tehát egy olyan elméleti megközelítésre utal, amely egy tevékenység szerveződésének folyamatában az adott gazdasági, társadalmi és környezeti kontextus tényezőire és az azok által meghatározott összefüggésekre fókuszál.

Michael Dudek (2016) egy lengyelországi eset alapján mutatja be a beágyazódás, gazdasági tevékenység és a mezőgazdaság közötti összefüggéseket és amellet érvel, hogy a beágyazódás egy lehetséges keret lehet a különféle gazdasági témák elemzéséhez, mint amilyen például a mezőgazdasági tevékenység. A lengyel kontextusban

¹⁰ Részletesebben: Biró, A., Sárosi-Blága, Á. (2018): Beágyazódás vagy marginalizálódás? Szempontok a székelyföldi innovatív agrárvállalkozások vizsgálatához. In: Kísérlet vagy modell? Az agrárinnováció, mint székelyföldi fejlesztési paradigma. Szerk.: Biró, A. Z., Magyar, F., Státus Kiadó, Csíkszereda, 56-96.

megírt tanulmány közgazdasági és szociológiai szakirodalomból kiindulva a kognitív struktúrák, társadalmi kapcsolatok, kultúra és politikai intézmények által meghatározott gazdasági tevékenységet teszi a vizsgálat tárgyává egy panelkutatás keretén belül (1 hektárnál nagyobb területtel rendelkező helyi gazdák rendszeres, többéves, kérdőíves megkérdezése). A kérdőív kiemelt témái: szocio-demográfiai sajátosságok, iskolázottsági szint, menedzserek és családtagok gazdasági tevékenységei, a vállalkozás sajátosságai, piaci lehetőségek, befektetések, erőforrások. A megjelölt információk elemzése révén Dudek (2016) a gazdálkodók tevékenységének beágyazódási modelljét dolgozta ki, amely egy adott társadalmi és intézményi környezetben fontos lehet a mezőgazdasági termelés szempontjából.

A modell alapján egy helyi gazdálkodó tevékenysége nyolc tényező mentén kialakított kapcsolatai révén beágyazott: (1) a munkaerő (családi vagy fizetett), (2) a termelési tényezők, inputok (pl. állatorvos, a különféle beszállítók), (3) mezőgazdasági szakpolitikai intézmények, (4) nem mezőgazdasági munkáltatók a gazdálkodó családtagok számára, (5) pénzügyi intézmények, (6) gépesítéssel kapcsolatos szolgáltatások, (7) a földbérlet és földbirtokosok, (8) a piac (alkalmi és szerződéses vásárlók, termelői csoportok).

A társadalmi beágyazódás szempontjából tehát egy gazdálkodó tevékenységét kapcsolathálózatok határozzák meg. Ilyen értelemben a hálózatban elfoglalt pozíció, a kapcsolatok mennyisége és milyensége, illetve a hálózat sajátosságai is hatással vannak a gazdasági tevékenységre. A kutatás eredményei alapján a kapcsolatok mennyisége, valamint a társadalmi kapcsolatok és a rövidtávú piaci kapcsolatok közötti egyensúly pozitív hatással van a gazdasági eredményességre. A kapcsolatok, kötések a következő tőkék áramlását segítik: javak, pénz, szolgáltatások vagy információ.

A kontextualizálási modell alkalmazhatósága gazdasági tevékenységek társadalmi fókuszban történő elemzésében

A megélhetést biztosító gazdasági jellegű tevékenységek elemzéséhez Baker és Welter (2018) egy komplex modellben szemléltetik a „vállalkozási” kutatás és elmélet kontextualizálásának tényezőit. A modell alkalmas az entitások és tevékenységek társadalmi változások mozgatórugójaként történő elemzésére.

A modell a Ki, Hol, Mikor kérdésekkel jelölt kontextus dimenziókon belül foglalkozik:

- az egyéni és közösségi tevékenységekkel,

- az adott tevékenység üzleti ágazatával és piacával, társadalmi vonatkozásaival (hálózatok, háztartások, családok), intézményi környezetével
- az idővel és a társadalomtörténeti tényezőkkel.

A kontextualizálás lépései, kérdései:

- A kontextus megteremtése: Hogyan lépnek kapcsolatba az egyének, közösségek, vállalkozások a Hol és Mikor kontextusokkal? Hogyan alkalmazkodnak és/vagy változtatják meg a hol-kontextusokat? Miért lépnek az egyének, közösségek és vállalkozások kapcsolatba a kontextusokkal?
- Hogyan épülnek fel a Hol kontextusok? Miért befolyásolja a kontextus a vállalkozói tevékenységet?
- Hogyan épülnek fel a Mikor kontextusok? Miért befolyásolja a mikor-kontextus a vállalkozói tevékenységet?

Kapcsolódó fogalmak és tudományterületek:

- *Ki* kontextus: Intézményi vállalkozás, vállalkozói tevékenység, identitás
- *Hol* kontextus: Relacionális földrajz, beágyazottság, nyelvészeti tanulmányok, kognitív tudományok
- *Mikor* kontextus: földrajz, történelem

Az új gazdaság fogalma¹¹

Az új gazdaság fogalma, pontosabban az ehhez kapcsolódó paradigmaváltás az 1970-es években került előtérbe az amerikai gazdaságban. Hatása ma már nem csak globális, hanem a gazdaság minden szintjén értelmezhető. Az új gazdaság témakörébe

¹¹ Részlet a 2020-as DOMUS Szülőföldi Csoportos Kutatás Zárótanulmányából: Vállalkozások reprezentációjának változása vidéki térségbe. Kézirat, KAM Intézet.

sorolható szakmai munkák nem alkotnak egységes elemzési és értelmezési szempont-rendszert, de nagyon sok olyan szemléleti, módszertani megközelítést vázolnak fel, amelyek támpontokat kínálhatnak az új gazdaság első jeleit mutató vidéki térségek elemzői számára is.

a.

A „new economy” fogalmához kapcsolódó paradigmaváltással kifejezetten a vállalkozások működése értelmében foglalkozó szakmai anyagok (például Henning 2001, Damaskopoulos – Evgeniou 2003) alapján fontos szempontok:

- az információ fontossága
- új stratégiák és gyakorlatok a vállalkozások működésében
- technológiai átalakulások
- a vállalkozások struktúráinak megváltozása: hálózatorientáltság
- a vállalatok szervezeti és tudásteremtő képességei
- emberi tőke fontossága a fizikai tőkével szemben – a munkaerő képzettsége a termelés döntő tényezője
- feltörekvő piac és ipari struktúrák
- állami intézmények és szabályozási keretek

A vállalatok működése szempontjából az új gazdaság fontos jellemzői közé sorolható a tudás előtérbe kerülése, a folyamat-orientált megközelítés, virtuális integráció (vertikális helyett), a vállalati kultúra és a személyi vezetés felértékelődése (társadalmi szerep) (Czakó 2001). Mindkét számbavétel több olyan elemet tartalmaz (például: az információ és a tudás szerepe, az emberi tőke fontossága, a virtuális integráció és mások) amelyek az általunk elemzett térségben is már tapasztalhatók, ha nem is paradigmaváltásként, de paradigmaváltási kísérletként.

b.

Az új gazdaság fogalma szempontjából Alan J. Scott (2010) a „kulturális gazdaság” terminust használja, de a „culture turn” szellemében, illetve a termékek jelentéstöbbletének hangsúlyozása kapcsán (Lash – Urry 1994) ez a kifejezés a terme-

lés és a munka új formáira, a „posztmodern javakra” vonatkozik. Ezzel kapcsolatban többféle megközelítés alakult ki fejlett és kevésbé fejlett gazdaságokban egyaránt, de a szerző szerint mindenikben közös jellemző, hogy egyfelől magas szintű számítógépesítéssel, másfelől innovációval társulnak. Scott (2010) szerint ezzel magyarázható az, hogy az új gazdaság megjelenése is a magas humán tőkével rendelkező munkavállalók számának jelentős növekedésével járt együtt olyan funkciók tekintetében, mint az analitikus gondolkodás, az ítélőképesség és a döntéshozatal, az ötletek gördülékenysége, a társadalmi percepció, a másokkal való interakció képessége és fantázia-képesség, valamint az érdemi ismeretek és szakértelem. A termékek vonatkozásában mindez azzal jár együtt, hogy a gazdasági tevékenység termékei kulturális jelentésszerűen tesznek szert, a fogyasztó számára lehetővé teszik azt, hogy a termékkel (vagy akár a termék helyével, eredetével, készítési módjával azonosuljon, annak kreatív tartalmát saját identifikációja érdekében hasznosítsa. Mindez együtt jár a flexibilis specializációval, a kézműves jelleg előtérbe kerülésével, nem utolsósorban azzal, hogy teret nyernek a kis cégek, előtérbe kerül a standardizáció helyett a munkaerő sokfélesége és specifikussága, a vállalkozók közti együttműködés és kölcsönös tanulás, az együttes jelenlétre való törekvés (lásd: Baji 2014, 2015). Ebben a működési modellben gazdaság és kultúra, társadalmi és természeti környezet elemei kapcsolódnak össze, alkotnak működési keretet az innovatív vállalkozás létrehozása és működése, a vállalkozói szerep kialakítása számára. A vizsgált térségben ennek a folyamatnak sok elemét látjuk, bár még korántsem egységes működési modellbe rendeződve.

c.

Külön szakmai feladatnak ígérkezik az új gazdaság jelenséghálózatának értelmezése a posztszocialista régió vonatkozásban. Az új gazdaság értelemszerűen fontos lehetőségeket kínál, amelyek kihasználatlanok maradnak, ha nincs megfelelő intézményi infrastruktúra, amely lehetővé tenné az információs és kommunikációs technológiák (IKT) elfogadását, elterjesztését és produktív felhasználását. Annak ellenére, hogy az új gazdaság fogalmához társuló paradigmaváltás nemcsak globális, hanem a gazdaság minden szintjén értelmezhető, és fejlett illetve kevésbé fejlett országok gazdaságára egyaránt hatással van, fontos hangsúlyoznunk, hogy a fejlődéshez való hozzájárulás mértékének szempontjából lényeges különbségek vannak. Ezt igazolja Piatowski (2002) posztszocialista országok gazdaságára vonatkozó kutatása. A hivatkozott szerző szerint az új gazdaság hozzájárulása a fejlődő országok gazdasági fejlődéséhez nem túl nagy, ugyanis ezekben az országokban a „régibb gazdaság” működése meghatározó.

Piatowski (2002) tanulmányában egy új gazdasági mutatót (NEI) alkot meg, amely az átmeneti gazdaságok felkészültségének szintjét méri az IKT lehetőségeinek kiaknázására a hosszú távú gazdasági növekedés, illetve a fejlett országok felzárkózásának felgyorsítása érdekében. A szerző – 2002-ben – arra a következtetésre jut, hogy az elemzett országokban nincs „új” vagy „rég” gazdaság: csak egy olyan gazdaság létezik, ahol még mindig érvényesek a régi fejlesztési modellek. Ez a tanulmány arra figyelmeztet, hogy az új gazdaság jeleinek számbavétele során nagy hangsúlyt kell fektetni a „rég” gazdaság, mint kontextus ismeretére.

d.

Bár az új gazdaság jelenségkörét kezdetben sok elemző a városi térséghez kapcsolta, mára már aktuálissá vált a vidéki kontextusban való elemzés is. A „new economy” vonatkozásában több szakmai anyag foglalkozik a vidéki térségek, vidéki közösségek szerepével. Pontosabban azzal a kérdéskörrel, hogy a 21. századi változások értelmében a technológia szerepének felértékelődése által, hogyan járulhatnak hozzá a vidéki közösségek a nemzetgazdaság fejlődéséhez? (Shields – Vivanco 2004, Drabenstott – Henderson 2006, Brown-Graham – Lambe 2008, Santos 2018). Brown-Graham és Lamb (2008) cikke négy tételt kínál a hatékony gazdasági fejlődést elősegítő módszerek és intézkedések újragondolására vidéki gazdaságokban:

- Az innováció kulcsfontosságú a növekedés és a jólét ösztönzésében a mai globális gazdaságban.
- Az innovációkhoz jelentős tőkebefektetésekre van szükség.
- A fejlesztési erőfeszítéseknek az értékes természeti értékek védelmére kell törekedniük.
- A fejlesztés egy „kontakt sport”, amely a személyes kapcsolatok sűrű hálózatain keresztül a legeredményesebb.

Változások, új irányok a vidékkutatásban¹²

a. „határokon átívelő” tudástermelés

Az utóbbi néhány évben a vidékkutatásokkal kapcsolatban több kérdés felmerül, amelyek többsége azon a problémán alapszik, hogy a vidék társadalmi, politikai és gazdasági helyzetéről szóló elemzések és döntések a vidéki környezettől távoli centrumokban jönnek létre. Tehát olyan döntések és szereplők (külső fejlesztők és politikai döntéshozók) játszanak fontos szerepet a vidéki környezet alakításában, akik elsősorban a távolságból adódóan, általános sémák szerint kategorizálják a vidéki térségeket, kevés figyelmet fordítva az egyedi sajátosságokra. Ehhez szorosan kapcsolódó kritika az, hogy a vidékfejlesztési munka "társadalmi" összetevői gyakran háttérbe szorulnak a technikai és gazdasági megfontolások miatt. Azok a szerzők, akik ennek a problémakörnek az elemzésével foglalkoznak, a megoldásokra fókuszálva keresik a sikertelenség okait a vidéki térségek fejlesztésében.

A vidékszociológiai kutatásokban és a vidékfejlesztésben újszerű megközelítés a „határokon átívelő” tudástermelés, amely úgy javasol gyakorlati megoldásokat a vidéki térségek problémáinak kezelésére, hogy kapcsolatot teremt a vidéki emberek sokrétű, kontextusfüggő ismeretei, valamint a vidékkel foglalkozó tudományágak ismeretei között. Robyn Eversole ausztrál kutató ezt az újszerű, „határokon átívelő” megközelítést mutatja be, miközben felhívja a figyelmet arra hogy a vidékszociológusok – a vidéki közösségek dinamikájának és a nagyobb társadalmi struktúráknak a mélyreható elemzésével – milyen fontos szerepet játszanak a különböző típusú tudások közötti párbeszéd kialakításában, és ezáltal a régóta fennálló problémák megoldásában. Az Eversole (2021) által ismertetett megközelítést a vidéki térségek fejlesztése szempontjából úgy lehet értelmezni, hogy a külső és a helyi tudás fontosságának elismerése mellett szükség van a vidékszociológusokra mint közvetítő szereplőkre.

¹² Eversole, R. (2021): Crossing boundaries in rural research. *Journal of Sociology* 1–17. Special Issue: Transforming Rural Futures.

A hivatkozott angol tanulmányt magyarul bemutató írás első megjelenési helye: Sárosi-Blága, Á. (2020): Változások a vidékkutatásban. *Pro Scientia Ruralis* 2020. 1-4. pp. 243-248

b. A különféle tudások szerepe és alkalmazhatósága a vidékfejlesztésben

A vidékfejlesztésben a fenntarthatóság és a változások kulskérdéseivel foglalkozó szerzőkre hivatkozva Eversole (2021) tanulmányában a szakirodalmi szempontokat ismertető fejezet fő mondanivalója az, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági hatalmi központoktól távol eső vidéki térségek fenntarthatóságával kapcsolatos kihívások, közös problémák elősorban a távolságra visszavezethetők. Pontosabban arra, hogy a vidéki közösségek jövőjét az adott vidéki térségektől távoli központok döntéshozói irányítják, akik kevésbé ismerik a helyi valóságot. A vidékfejlesztés történetét és vitatott definícióit figyelembe véve Robyn Eversole kiemeli, hogy a fejlesztők gyakran a "fejlődés" egy sajátos szemléletét erőltették rá a vidéki térségekre, amelynek sikertelensége új megközelítések figyelembevételét tette szükségessé (például endogén fejlesztés, közösségfejlesztés). Ezek az új megközelítések gyakran egymástól nagyon eltérő módon értelmezik a változásokat befolyásoló szereplők, valamint tudások szerepét, miközben egyetértés van abban, hogy a vidékfejlesztés megértéséhez a figyelmet a változásokat befolyásoló szereplőkre, és azok tudására kell irányítani. A szerző kitér arra, hogy az elméleti megközelítésekben és a gyakorlati megoldásokban is tapasztalható ellentmondásokat alapvetően az okozza, hogy hagyományosan a kormányok és a főbb fejlesztési szervezetek képezik a vidéki területek fejlesztésének kulcs-szereplőit, amely egy exogén, pontszerű, helyi összefüggéseket figyelmen kívül hagyó, felülről lefelé irányuló fejlesztési tevékenységet eredményez. Annak felismerése, hogy az exogén vidékfejlesztési megközelítések kudarcot vallottak a vidéki emberek körülményeinek javításában, három különböző (két exogén és egy endogén) vidékfejlesztési választ eredményezett, amelyek mindegyike más-más felfogást fejez ki arról, hogy milyen típusú tudásra van szükség a hatékony fejlesztéshez: (1) az alapvetően technikai vagy gazdasági összetevőkre való összpontosítás mellett szükség van a szociológusok és antropológusok "társadalmi" ismereteire, és a vidéki közösségek mélyebb megértésére; (2) nagyon fontos a vidéki emberek tudásának figyelembevétele, amely a társadalmi részvétel ösztönzésével, a helyi lakossággal való közös munkával lehetséges; (3) az alulról jövő endogén fejlesztés fontossága, amelyben a vidéki lakosság az előző két szemlélethez képest jelentősen nagyobb szerepet kap a fejlesztési folyamatok irányításában. Eversole az endogén megközelítéssel kapcsolatos alapvető kritikák – a helyi lakosság nem megfelelő tudása, tudásmegosztási problémák, a helyi léptékre való túlzott fókuszálás – felvázolása után az újszerű, neoendogén vidékfejlesztési megközelítéseket tárgyalja, amelyek lényege röviden az, hogy a helyi tudás értékének

elismerése mellett a külső fejlesztési szereplőket is fontosnak tartja, ezért a szereplők közötti párbeszédet szorgalmazza. Fontos megjegyezni, hogy a gyakorlati példák és kutatások eredményei alapján ez a megközelítés is alapvetően a külső fejlesztési logikát részesíti előnyben.

A különféle vidékfejlesztési megközelítések sajátosságai, előnyei és kritikái alapján Eversole (2021) hangsúlyozza, hogy a szakirodalomban egyetértés van abban, hogy a hatékony fejlesztéshez mind a helyi, mind a külső tudásra szükség van, ám egyértelmű, hogy a vidékfejlesztési programok és projektek nagyobb mozgásteret biztosítanak a külső szakértőknek, fejlesztőknek. Továbbá a fejlesztési szereplők közötti párbeszédet nehezítik az egyenlőtlen viszonyok és a társadalmi határok is. Mivel a tudás társadalmilag meghatározott, és egyes társadalmi szereplők - nők és férfiak, gazdagok és szegények, városiak és vidékiek, „őslakosok” és beköltözők - tudása eltérő értéket képvisel és láthatóbb, mint másoké.

Összességében, a vidékfejlesztési szereplők közötti hatékony, társadalmi határokat átlépő tudás párbeszéd kialakításához, a helyi társadalmi valóság megismeréséhez elengedhetetlenül szükségesek a vidékszociológusok.

Módszertani vonatkozásban a vidékfejlesztési szereplők és tudások közötti párbeszéd, valamint ebben a vidékszociológusok fontos szerepét hangsúlyozó, határon átvélő megközelítés fő célja egy új, gyakorlati tudás létrehozása, amelyben egyesül a mezőgazdasági termelés, a turizmus, a kultúra vagy más gazdasági tényezők technikai aspektusaira vonatkozó helyi és szakértői tudás. Ennek a tudásnak az alkalmazása, az erre alapozó fejlesztés számos módszertani kérdést fölvet, amelyeket Eversole (2021) gyakorlati példákkal és más szerzőkre való hivatkozással sorra vesz: a kutatások gyakorlati jelentősége, a tudások társadalmi kontextusba helyezése, a többféle tudás fontosságának elismerése, a fejlesztések célcsoportjának és céljainak pontos meghatározása, a rendszerszintű tudáshiány megkérdőjelezése, a tudásközvetítő aktív szerepe, tudáspartnerségre és cselekvésorientált megközelítésre alapozó hálózatok kialakítása. A tudáspartnerségnek Eversole munkássága alapján három alapelve van: (1) a felismerés, amely szerint a fejlesztés társadalmi, nem pedig elsősorban technikai folyamat; (2) a felismerés, hogy a kevésbé erős csoportok tudása létfontosságú a sikeres fejlesztéshez; és (3) a tudás mozgósítása iránti elkötelezettség gyakorlati megoldások létrehozása érdekében. A tudáspartnerség tehát egy olyan metodológia, amely elismeri a vidékfejlesztés szereplőinek társadalmi helyzetét, és arra törekszik, hogy velük együtt dolgozzon a gyakorlati cselekvéshez szükséges tudás létrehozása érdekében, módszertani

kiindulópontot biztosít a határokon átnyúló tudástermelés operacionalizálásához a vidékkutatásban.

c. Kik foglalkozhatnak az újszerű tudás termelésével?

Eversole (2021) munkája során megvizsgálja azokat az intézményeket (például egyetemek, vidéki tanácsadó központok, vidéki szakképzési intézmények, regionális kutatóközpontok), akik a helyi közösséggel való kapcsolattartás és a meglévő működési sajátosságok által a tudástermelés fő aktorai lehetnek ebben a határokon átvívelő tudástermelés fontosságát elismerő vidékfejlesztési folyamatban. Ezeknek az aktoroknak a tudástermelési szerepét, valamint az ehhez kapcsolódó nehézségeket a tanulmány szerzője elsősorban ausztrál példákon keresztül szemlélteti. Ennek a fejezetnek a fő mondanivalója az, hogy vidéki térségenként nagyon változó az, hogy pontosan melyik intézmény vállalhat fel ilyen jellegű szerepet. A szerző megjegyzi, hogy ebben a vonatkozásban kulcskérdés a vidéki környezetbe való beágyazottság, de önmagában az, hogy ezek a szervezetek egy vidéki régióban találhatók, még nem jelenti azt, hogy képesek lennének határokon átnyúló tudást létrehozni. Sok vidéki egyetem és tanácsadó központ korlátozott kutatási forrásokkal rendelkezik. A vidék jövőjére vonatkozó átalakító kutatási menetrend alapján úgy tűnik, hogy a kifejezetten vidékfejlesztési megbízatással rendelkező regionális kutatóközpontok kínálják a legígéretesebb lehetőséget a határokon átnyúló tudás előállítására. Ennek legfőbb okai a következők: kifejezetten a vidéki régiók számára történő ismeretszerzés, interdiszciplináris működés, helyi kutatók, az akadémiai és a helyi ismeretek közötti párbeszéd, a gyakorlati megoldásokra való fókuszálás a kutatási projektekben. A regionális kutatóközpontok szerepével kapcsolatban felmerülő főbb hátrányok, amelyet a tanulmány tárgyal: a nagyobb egyetemekhez való kapcsolódás és az ebből adódóan az eltérő célok, az hogy az akadémiai munka szempontjából a regionális fejlesztés iránti elkötelezettség negatív karrierkövetkezményekkel járhat a kutatók számára, az intézmények láthatatlansága. A hátrányok és nehézségek ellenére a szerző összegzése szerint a regionális kutatóközpontok olyan hibrid szervezeti formát jelentenek, amely alkalmas arra, hogy erőteljes kapcsolatokat teremtsen az egyetemek és a vidéki közösségek között, és inkább a vidéki emberekkel együtt és által, mint pusztán értük hozzon létre ismereteket. Munkájuk gyakran magában foglalja a földrajzi, társadalmi és ismeretelméleti határokat átlépő tudásalapú párbeszéd szándékos elősegítését vagy közvetítését, hogy a vidéki közösségeket gyakorlati eredmények elérésében segítsék. A regionális kutatóközpontok működési tapasztalatai azonban kérdéseket vetnek fel

azzal kapcsolatban, hogy a vidéki régiókban a határokon átívelő tudásmunkát milyen mértékben lehet hosszú távon művelni a meglévő egyetemi struktúrákon belül, vagy inkább új intézményi formákra van szükség.

d. Jövőbeli irányok a vidékkutatásban

Amint az a fentiekben ismertetésre került, Eversole (2021) arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tudásra van szükség a pozitív vidéki jövőképhez, és milyen szerepet játszhatnak a vidékszociológusok ennek a tudásnak a létrehozásában. A szakirodalmi anyagok és a gyakorlati tapasztalatok alapján a vidéki közösségekhez hasonló, összetett társadalmi környezetben, a pozitív hatások és gyakorlati eredmények érdekében a hagyományos akadémiai diszciplínák főáramától nagyon eltérő megközelítésre van szükség. Mindazonáltal a társadalomtudományok diszciplináris eszközei fontos szerepet játszanak ebben a folyamatban. A vidékszociológusok a vidéki közösségek dinamikájának és a nagyobb társadalmi struktúráknak a mélyreható megértésével ideális közvetítői a határokon átnyúló tudáspartnerségeknek, és segíthetnek a vidéki közösségeknek abban, hogy megszerezzék a saját jövőképük fejlesztéséhez szükséges tudást. Intézményi vonatkozásban a regionális kutatóközpontok különösen jó helyzetben vannak ahhoz, hogy a vidékfejlesztési kérdésekkel kapcsolatos határokon átnyúló tudást hozzanak létre a beágyazott kutatás és helyi ismeretek révén. Fontos azonban megjegyezni, hogy a regionális kutatóközpontok még mindig feszültségekkel szembesülnek az egyetemeken belüli elhelyezkedésükből adódóan, ahol az akadémiai tudást jobban értékeli, és ahol a vidéki helyeken végzett munkájuk alig látható.

Ha elismerjük, hogy a vidékfejlesztés határokon átnyúló tudásprobléma, akkor a pozitív vidéki jövő érdekében új módszerekre és intézményekre van szükség ahhoz, hogy a vidéki közösségekkel és a vidéki közösségek által határokon átívelő tudás jöjjön létre. A tudás előállításának a közösségek részvételével történő megközelítései már léteznek, de a legtöbb esetben még mindig túl elméletiek, a gyakorlatra lefordítva nem egyértelműek, és kevés figyelmet fordítanak arra, hogy a tudás a vidéki szereplőkkel vagy általuk, nem pedig pusztán értük vagy róluk, vagy akár tőlük származik, anélkül, hogy cserébe hasznot húznának belőle. A regionális kutatóközpontok tapasztalatai azt mutatják, hogy lehetséges olyan új típusú intézmények létrehozása, amelyek teret biztosíthatnak a vidéki közösségek határokon átnyúló tudástermelésének. Ezek nemcsak a vidékfejlesztési megoldások létrehozásának lehetőségét kínálják, hanem hozzájárulhatnak egy episztemológiailag befogadóbb akadémia létrehozásához is.

Eversole (2021) annak a fontossága mellett érvel, hogy a határokon átívelő tudás a társadalmi és episztemológiai határokat átlépve, a multidiszciplináris és helyi ismereteket párbeszédbe hozva olyan kutatást hozhat létre, amely a vidéki közösségek számára is hasznos. A határokon átívelő tudásszerzés, tudástermelés megoldás lehet arra, hogy pótolja a távolról irányított vidékfejlesztési munka rendszerszintű hiányosságait (tudatlanságát), és arra, hogy a vidéki emberek megszerezzék a saját jövőképük fejlesztéséhez szükséges tudást. Ehhez a legideálisabb kiindulóponttal a vidékszociológusok és más társadalomkutatók rendelkeznek, mivel mélyen ismerik azokat a társadalmi dinamikákat, amelyek megakadályozzák a tudásáramlást, valamint rendelkeznek azokkal a megközelítésekkel és gyakorlati módszerekkel, amelyekkel a tudás kevésbé látható formáit mások számára láthatóvá és érthetővé lehet tenni. A határokon átnyúló tudástermeléshez szükséges tudásinfrastruktúra azonban a legtöbb vidéki helyen még nem létezik, bár a vidéki egyetemek és központok olyan teret biztosítanak, ahol a vidéki és az akadémiai tudás közötti párbeszéd potenciálisan megvalósulhat. A jövőbeni kutatások szükségesek annak feltárásához, hogy a különböző módszertani megközelítések milyen mértékben képesek a vidéki jövőt szolgáló, határokon átnyúló tudás létrehozására, és hogyan lehetne ezeket kiterjeszteni a tudásvezérelt vidékfejlesztés politikai stratégiájaként.

Felhasznált szakirodalom

- Bíró, A.Z., Gyetvai, Á., Magyar, F. (szerk.) (2016): Helyi fejlesztés-kreatív programok: Fejlesztési programjavaslatok a székelyföldi térség számára. Csíkszereda, Románia, Státus Kiadó, pp. 58-62.
- Bíró, A., Sárosi-Blága, Á. (2018): Beágyazódás vagy marginalizálódás? Szempontok a székelyföldi innovatív agrárvállalkozások vizsgálatához. In: Kísérlet vagy modell? Az agrárinnováció, mint székelyföldi fejlesztési paradigma. Szerk.: Bíró, A. Z., Magyar, F., Státus Kiadó, Csíkszereda, 56-96.
- Baker, T., Welter, F. (2018): Contextual Entrepreneurship: An Interdisciplinary Perspective. *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, 14(4):357-426. DOI: 10.1561/03000000078
- Bathelt, H., Malmberg, A., Maskell, P. (2004): Clusters and Knowledge: Local Buzz, Global Pipelines and the Process of Knowledge Creation. *Progress in Human Geography*, 28, 1, 31–56.

- DOMUS Szülőföldi Csoportos Kutatás Zárótanulmány (2020): Vállalkozások reprezentációjának változása vidéki térségben. Kézirat, KAM Intézet.
- Dudek, M. (2016): Economic activity in agriculture in the perspective of embeddedness theory: the case of Poland. *Economics of Agriculture* 1.
- Eversole, R. (2021): Crossing boundaries in rural research. *Journal of Sociology* 1–17. Special Issue: Transforming Rural Futures.
- G. Fekete, É. (2008): A fejlődés és versenyképesség értelmezése kevésbé fejlett. In: Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében. JATEPress, Szeged, 130-152. o.
- Herslund, L. (2012): The Rural Creative Class: Counterurbanisation and Entrepreneurship in the Danish Countryside. *Sociologia Ruralis*, 52(2), 235-255.
- Kovács, I. (2007): A fejlesztéspolitika projektessitése és a projekt osztály. Hozzászólás a projektessítés következményei vitához. *Szociológiai Szemle* 2007/3–4, 214–222. p.
- Nagy, Z., Tóth, G., Péter, Zs., Szendi, D., Pál, Zs., Leskó, A., Tóthné Kiss, A. (2015): Smart Local Community kezdeményezések lehetőségei vidéki térségekben – BorsodAbaúj-Zemplén megye három járásának példáján. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, XII. évfolyam 2. Szám.
- Olajos, I., Szilágyi, J. E. (2015): A rövid ellátási lánc-, mint a támogatott felzárkóztatás esélye Borsod-Abaúj –Zemplén megyei hátrányos helyzetű kistérségeiben. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, XII. évfolyam 2. Szám.
- Pankucsi, M. (2015): Társadalmi innováció, a szegénység leküzdése és az emberi tőke. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, XII. évfolyam 2. Szám.
- Sárosi-Blága, Á. (2020): Változások a vidékkutatásban. *Pro Scientia Ruralis* 2020. 1-4. pp. 243-248.
- Sárosi-Blága, Á., Székely, K.K. (szerk.) (2016): Projektek – Helyek – Innovációk. Csíkszereda, Románia, Státus Kiadó, pp. 34-50.
- Szűcsné Markovics, K., Sasvári, P. (2015): A társadalmi vállalkozások működését akadályozó tényezők, különös tekintettel a finanszírozási nehézségekre. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, XII. évfolyam 2. szám.

- Korsgaard, S., Müller, S., Welter, F. (2020): It's right nearby: how entrepreneurs use spatial bricolage to overcome resource constraints. *Entrepreneurship and Regional Development*, 33(1):1-27. DOI: 10.1080/08985626.2020.1855479
- Van der Ploeg, J.D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., De Roest, K., Sevilla-Guzmán, E., Ventura, F. (2000): Rural Development: From practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*, 40/4, 391-408.
- Zahra, S. (2007): Contextualizing theory building in entrepreneurship research, *Journal of Business Venturing*, 22(3), 433–52.

